

Różnice demokracji: Indie i Pakistan

Agnieszka Nitza-Makowska

19

STUDIA I ANALIZY

! Collegium Civitas

Agnieszka
Nitza-Makowska

**Różnice demokracji:
Indie i Pakistan**

Warszawa 2019

COLLEGIUM CIVITAS

Zezwala się na korzystanie z publikacji *Różnice demokracji: Indie i Pakistan* na licencji Creative Commons: Uznanie autorstwa – Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0) – pod warunkiem zachowania niniejszej informacji licencyjnej i wskazania Agnieszki Nitzy-Makowskiej oraz Collegium Civitas jako właścicieli praw do tekstu. Tekst licencji dostępny na stronie internetowej: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode.pl>.

Recenzenci:

dr hab. **Agnieszka Kuszewska**, profesor nadzw. Uniwersytetu Jagiellońskiego,
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych, Instytut Bliskiego i Dalekiego Wschodu
dr hab. **Krzysztof Dębnicki**, ambasador RP w Mongolii (2001-2005), Pakistanie (2007-2010)
i w Malezji (od 2018)

Redakcja: Marek Gawron

Redakcja językowa i korekta: Magdalena Kopacz

Opracowanie typograficzne i skład: Marek W. Gawron

Projekt okładki: Aleksandra Jaworowska, studio@lionpath.pl

Fotografia na okładce pochodzi ze zbiorów Autorki.

ISBN print 978-83-66386-00-6

e-ISBN 978-83-61067-99-3

DOI 10.6084/m9.figshare.9987932

Wydawca: Collegium Civitas Press

Pałac Kultury i Nauki, XI piętro

00-901 Warszawa, plac Defilad 1

tel. 22 656 71 96

e-mail: wydawnictwo@civitas.edu.pl

<http://www.civitas.edu.pl>

Druk: Elpil

ul. Artyleryjska 11

08-110 Siedlce

info@elpil.com.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	5
Wstęp	9
Demokracja w XXI wieku – definicja, podejścia, mierniki	17
Demokracja: definicja i podejścia	18
<i>Definicja minimalistyczna</i>	18
<i>Definicja poszerzona</i>	19
<i>Czym demokracja nie jest?</i>	23
Mierniki demokracji	24
<i>Freedom House</i>	26
<i>Projekt Polity</i>	27
<i>Adam Przeworski i jego zespół badawczy</i>	27
Stan demokracji w Indiach i w Pakistanie według mierników	28
<i>Freedom House</i>	29
<i>Polity IV</i>	33
<i>Dychotomiczny miernik demokracji wg badań Adama Przeworskiego</i>	39
Specyfika kulturowo-społeczna Indii i Pakistanu a demokracja	40
Doświadczenie brytyjskiego kolonializmu	45
Hierarchia społeczna	45
<i>Kasta</i>	45
<i>Ubóstwo i nierówności ekonomiczne</i>	50
<i>Rodzina hierarchiczna</i>	55
Religia	57
<i>Islam w Pakistanie</i>	57
<i>Hinduizm w Indiach</i>	60
Język	63
<i>Hindi</i>	64
<i>Urdu</i>	66
Korupcja – powszechna i akceptowana	68
Obraz społeczeństwa w filmie	72
Wybory w Indiach	77
Narodowa tamasza	77
Prawo wyborcze	82
<i>Czynne prawo wyborcze</i>	82
<i>Bierne prawo wyborcze</i>	85
Polityka rezerwacji w procesie wyborczym	86
<i>Kasty Nomenklaturowane i Plemiona Nomenklaturowane</i>	87
<i>Inne Klasy Defaworyzowane i mniejszości religijne</i>	91
<i>Kobiety</i>	92
Wybory bezpośrednie	93
<i>Wybory do Lok Sabha</i>	94
<i>Wybory do Vidhan Sabha</i>	102

Wybory pośrednie	104
Partie polityczne w Indiach	108
<i>Partie krajowe</i>	110
<i>Partie regionalne</i>	123
<i>Partie komunistyczne</i>	125
<i>Koalicje</i>	135
Równowaga kontroli między establishmentem wojskowym a cywilnym	138
Uwarunkowania międzynarodowe	139
Wybory w Pakistanie	145
Prawo wyborcze	146
<i>Czynne prawo wyborcze</i>	146
<i>Bierne prawo wyborcze</i>	150
<i>Oddzielne elektoraty</i>	152
Zgromadzenie Ustawodawcze, generalny gubernator i premier – ośrodki władzy przed ogłoszeniem konstytucji	154
Wybory do zgromadzeń prowincji i Zgromadzenia Narodowego	156
1956-1970	158
1970-2008	159
2013-2018	163
Wybory pośrednie	163
FATA, Gilgit-Baltistan, Azad Dżammu i Kaszmir	167
Partie polityczne w systemie wyborczym	169
<i>Wielość i słabość pakistańskich partii politycznych</i>	170
<i>Liga Muzułmańska (ML), Pakistańska Liga Muzułmańska (PML) i jej odłamy</i>	173
<i>Pakistańska Partia Ludowa (PPP)</i>	179
<i>Pakistański Ruch na rzecz Sprawiedliwości (PTI)</i>	181
<i>Muttahida Qaumi Movement (MQM)</i>	182
<i>Religijne partie polityczne</i>	185
Nierównowaga kontroli między establishmentem militarno-wywiadowczym a cywilnym	188
Uwarunkowania międzynarodowe	190
<i>Trudne sąsiedztwo Pakistanu – relacje z Indiami i Afganistanem</i>	190
<i>Przyjaciele, którzy sprzedają broń – relacje z USA i Chinami</i>	192
Podsumowanie – Indie i Pakistan wobec demokracji	197
Demokracja czy błąd elektoralizmu, czyli czy pochodzący z wyboru decydenci faktycznie rządzą?	198
Wpływ polityki Brytyjczyków na militaryzację pakistańskiej sceny politycznej	199
Znaczenie polityki rezerwacji i systemu kwot	200
INC i ML wobec demokracji	204
(Nie)fortunna geopolityka?	207
Bibliografia	211
Nota o Autorce	229

Wykaz skrótów

AAT	– Allah-o-Akbar Tehreek
AIADMK	– Ogólnoindyjska Partia Ludu Drawidów (All India Anna Dravida Munnetra Kazhagam)
AITC	– Ogólnoindyjski Kongres Obywatelski (All India Trinamool Congress)
AJK	– Azad Dżammu i Kaszmir (Azaad Jammu and Kashmir)
ANP	– Narodowa Partia Awami (Awami National Party)
APMSO	– Ogólnopakistańska Studencka Organizacja Muhadżirów (All Pakistan Muhajir Student Organization)
BSP	– Bahujan Samaj Party
BJP	– Indyjska Partia Ludowa (Bharatiya Janata Party)
BJS	– Indyjskie Zgromadzenie Ludowe (Bharatiya Jana Sangh)
CBI	– Centralne Biuro Śledcze w Indiach (Central Bureau of Investigation)
CIA	– Centralna Agencja Wywiadowcza (Central Intelligence Agency)
COAS	– Głównodowodzący Armią Pakistanu (Chief of Army Staff)
CPEC	– Chińsko-Pakistański Korytarz Gospodarczy (China-Pakistan Economic Corridor)
CPI	– Komunistyczna Partia Indii (Communist Party of India)
CPM	– Komunistyczna Partia Indii (Marksistowska) (Communist Party of India (Marxist))
CPIM	– Komunistyczna Partia Indii (Marksistowsko-Leninowska) (Communist Party of India (Marxist-Leninist))
CPI (Mao)	– Partia Komunistyczna Indii (Maoistyczna) (Communist Party of India (Maoist))
CVC	– Centralna Komisja Nadzoru w Indiach (Central Vigilance Commission)
DMK	– Partia Ludu Drawidów (Dravida Munnetra Kazhagam)
ECI	– Komisja Wyborcza Indii (Election Commission of India)
ECP	– Komisja Wyborcza Pakistanu (Election Commission of Pakistan)

EPIC	– dokument potwierdzający tożsamość wydawany przez Państwową Komisję Wyborczą w Indiach (Electors' Photo Identity Card)
EVMs	– elektroniczne maszyny do głosowania (Electronic Voting Machines)
FATA	– Terytoria Plemienne Administrowane Federalnie (Federally Administered Tribal Areas)
FF	– Czwarty Front (Fourth Front)
FH	– Freedom House
FSF	– Federalna Siła Bezpieczeństwa (Federal Security Force)
FSI	– Indeks Państw Upadłych (Failed States Index, od 2014 r. nazywany: Fragile States Index)
HDI	– wskaźnik rozwoju społecznego (Human Development Index)
IDA	– Islamski Sojusz Demokratyczny (Islamic Democratic Alliance)
IJI	– Sojusz Islamsko-Demokratyczny (Islami Jamhoori Ittehad)
IMF	– Międzynarodowy Fundusz Walutowy (International Monetary Fund)
INC	– Indyjski Kongres Narodowy, Partia Kongresowa, Kongres (Indian National Congress)
INR	– rupia indyjska
ISI	– Służby Specjalne Pakistanu (Inter-Services Intelligence)
JI	– Jamaat-e-Islami
JUI(F)	– Jamiat Ulema-e-Islam (Fazi Group)
JUP	– Jamiat Ulema-e-Pakistan
KPK	– Khyber Pakhtunkhwa
LeT	– Lashkar-e-Taiba
LF	– Front Lewicy (Left Front Alliance)
ML	– Liga Muzułmańska (Muslim League)
MMA	– Zjednoczona Rada Działania (United Council of Action, Muttahida Majlis-e-Amal)
MML	– Milli Muslim League
MQM	– Muttahida Qaumi Movement
MQM(L)	– Muttahida Qaumi Movement London
MQM(P)	– Muttahida Qaumi Movement Pakistan
NAB	– National Accountability Bureau
NCP	– Nacjonalistyczna Partia Kongresowa (Nationalist Congress Party)

NDA	– Narodowy Sojusz Demokratyczny (National Democratic Alliance)
NWFP	– Północno-Zachodnia Prowincja Pogranicza (North-West Frontier Province)
OBC	– Inne Klasy Defaworyzowane (Other Backward Classes)
OBOR	– Inicjatywa Pasa i Szlaku (One Belt One Road)
OECD	– Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Organisation for Economic Co-operation and Development)
ONZ	– Organizacja Narodów Zjednoczonych
PKB per capita (PPP)	– produkt krajowy brutto na głowę ważony parytetem siły nabywczej
PKR	– rupia pakistańska
PML	– Pakistańska Liga Muzułmańska (Pakistan Muslim League)
PML(N)	– Pakistańska Liga Muzułmańska (Nawaz) (Pakistan Muslim League (Nawaz))
PML(Q)	– Pakistańska Liga Muzułmańska (Q) (Pakistan Muslim League (Quaid e Azam Group))
PNA	– Pakistański Sojusz Narodowy (Pakistan National Alliance)
PPP	– Pakistańska Partia Ludowa (Pakistan Peoples Party)
PRODA	– Ustawa o urzędnikach publicznych i pochodzących z wyboru (dyskwalifikacja) (Public and Representative Offices (Disqualification) Act)
PTI	– Pakistański Ruch na rzecz Sprawiedliwości (Pakistan Movement for Justice)
RLD	– Narodowa Partia Ludowa (Rashtriya Lok Dal, National Peoples Party)
RSS	– Zgromadzenia Samopomocy Narodowej (Rashtriya Swayamsevak Sangh)
SAARC	– Południowoazjatyckie Stowarzyszenie Współpracy Regionalnej (South Asian Association for Regional Cooperation)
SC	– Kasty Nomenklaturowane (Scheduled Casts)
SP	– Partia Socjalistyczna (Samajwadi Party, Socialist Party)
SPDC	– Social Policy and Development Centre
ST	– Plemiona Nomenklaturowane (Scheduled Tribes)

TF	– Trzeci Front (Third Front)
TI	– Transparency International
TLP	– Pakistański Ruch Oto Jestem (Tehreek-e-Labbaik Pakistan)
TTP	– Ruch Pakistańskich Talibów (Tehrik-i-Taliban Pakistan)
UE	– Unia Europejska
UF	– Zjednoczony Front (United Front)
UNDP	– Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (United Nations Development Programme)
UPA	– Zjednoczony Sojusz Postępowy (United Progressive Alliance)
WB	– Bank Światowy (World Bank)

Wstęp

Wybory w Indiach, choć nie zawsze wolne od naruszeń, przeprowadza się regularnie od początku lat 50. zeszłego wieku, na poziomie państwa i niższych szczeblach lokalnych. Demokracja indyjska pozostaje jednym z nielicznych relatywnie udanych mariaży demokracji z inną niż zachodnia kulturą. Jak twierdzi Ramachandra Guha (2008, s. xxi), aby wytłumaczyć ten fenomen, należy odrzucić oparte na statystykach założenia, które sugerują zależność demokracji od uwarunkowań społecznych i ekonomicznych, ponieważ Indie z reguły będą stanowić od nich wyjątek.

Natomiast w ponad 70-letniej historii Pakistanu jego Zgromadzenie Narodowe (niższa izba parlamentu) zaledwie dwukrotnie przetrwało okres pełnej kadencji w latach 2008-2013 i 2013-2018. Dynamiczna trajektoria pakistańskiego reżimu naznaczona nagłymi załamaniami procesu demokratyzacji, stale prowokuje do podejmowania prób definiowania tego systemu politycznego. Pomimo dwóch demokratycznych przejęć władzy Pakistan pozostaje reżimem hybrydowym o cechach państwa demokratycznego i autorytarnego (Adeney 2017, s. 119-137).

W roku 2005 nakładem indyjskiego wydawnictwa Roli Books ukazała się książka *Podzielone przez demokrację*, traktująca o systemach politycznych Indii i Pakistanu. Na publikację złożyły się dwa eseje: *Czemu Indie są demokracją?* – autorstwa Meghnada Desai, profesora ekonomii indyjskiego pochodzenia (s. 13-74) oraz *Czemu Pakistan nie jest demokracją?* – pakistańskiego polityka i prawnika, Aitzaza Ahsana (s. 75-142). Tytuł książki – choć zawsze będzie tylko skrótem myślowym, a nawet prowokacją zachęcającą do lektury – wpisuje się w dominującą po rozpadzie Indii Brytyjskich narrację, która podkreślając różnice między krajami, ignoruje to, co im wspólne. Podział subkontynentu indyjskiego na Indie i Pakistan z 15 sierpnia 1947 roku „obrócił sąsiadów przeciwko sobie, jakby nigdy się nie znali, nigdy nie bywali na swoich ślubach, nigdy nie śpiewali tych samych piosenek”¹ – zauważa Arundhati Roy (2017, s. 13), indyjska pisarka i aktywistka. W dyskursach politycznych niepodległych Indii i Pakistanu oraz literaturze przedmiotu kraje dzielą przede wszystkim kwestia Kaszmiru, lub zgodnie z teorią

¹ Tłumaczenie własne. Wszystkie kolejne cytaty z j. angielskiego zostały przetłumaczone przez Autorkę.

dwóch narodów (*two-nation theory*) stanowiącą, że muzułmanie i hindusi potrzebują oddzielnych państw na subkontynencie indyjskim – religia. Natomiast różnice między trajektoriami ustrojowymi państw pozostają tematem niszowym, zarówno w dyskursie politycznym Indii i Pakistanu, jak i literaturze przedmiotu.

W niniejszej książce, tak samo jak Ahsan i Desai, pytam o przyczyny ukształtowania się różnych ustrojów politycznych w Indiach i Pakistanie, ale przyjmuję łagodniejsze stanowisko od tego, które sugeruje tytuł ich wspólnej publikacji. Odmienne trajektorie ustrojowe będą jedynie różnić, a nie dzielić dwa państwa.

Jako przyczyny ukształtowania się innych ustrojów politycznych w Indiach i Pakistanie wskażę:

- 1) sprawność Indyjskiego Kongresu Narodowego (Indian National Congress, INC) i nieudolność Ligi Muzułmańskiej (Muslim League, ML) w budowaniu fundamentów stabilnego państwa kolejno w Indiach i Pakistanie, oraz
- 2) odmienne dla państw uwarunkowania międzynarodowe, co jednak nie będzie oznaczać, że odpowiedzialność za niepowodzenie demokracji w Pakistanie całkowicie przeniosę na uwarunkowania niezależne od tamtejszych establishmentów: cywilnego i militarno-wywiadowczego.

Pierwsza z wyżej wskazanych przyczyn w różnym stopniu zaważyła na: (i) tempie uchwalenia konstytucji, (ii) ciągłości procesu wyborczego oraz (iii) pozycji establishmentu militarno-wywiadowczego na scenach politycznych Indii i Pakistanu.

Z kolei uwarunkowania międzynarodowe niefortunne dla Pakistanu położonego w trudnym sąsiedztwie Indii i Afganistanu, a relatywnie korzystne dla Indii z ich potencjałem co najmniej regionalnego mocarstwa: (i) prowokowały pakistański establishment militarno-wywiadowczy do eskalowania napięć w relacjach z Delhi i Kabulem (napięcia te legitymizowały, i wciąż legitymizują, nierównowagę kontroli między establishmentem militarno-wywiadowczym a cywilnym) oraz (ii) zepchnęły kwestię reżimu politycznego na margines pakistańskiej sceny politycznej, nadając priorytet kwestiom związanym z bezpieczeństwem, a (iii) Indiom pozwoliły na kształtowanie systemu politycznego niezależnie od uwarunkowań zewnętrznych.

Rozważania na temat przyczyn odmiennego stanu demokracji w Indiach i Pakistanie warto są podejmowania z następujących powodów:

1. **Stan demokracji w XXI wieku.** W kręgu kultury zachodniej demokrację utożsamia się ze wszystkim, co dobre w życiu współczesnych społeczeństw, a nawet definiuje się

ją jako wartość, a nie tylko typ ustroju politycznego, z którym mogą być sprzęgnięte pewne wartości. Pomimo tej pozytywnej percepcji oraz wbrew oczekiwaniom, jakie pod sam koniec lat 80. ubiegłego stulecia wyartykułował Francis Fukuyama (1989, s. 3-18), w drugiej dekadzie XXI wieku rozwój państw w kierunku demokracji nie jest ani naturalny, ani pewny. Opór wobec demokracji wykazuje wiele państw z innych niż zachodni kręgów kulturowych, choćby Chiny, Singapur czy państwa Zatoki Perskiej. W Iraku i Afganistanie demokratyczne eksperymenty przeprowadzane pod presją Stanów Zjednoczonych skończyły się fiaskiem. Dlatego warto badać, czy demokracja może funkcjonować w innych niż zachodnie uwarunkowaniach społeczno-kulturowych, i jeśli tak, należy zapytać: „Jaka to jest demokracja?” albo: „Czy jeszcze jest to demokracja?”.

2. **Potencjał Indii.** Jest to państwo-cywilizacja zajmujące powierzchnię niemalże całego subkontynentu indyjskiego. W roku 2015 populacja kraju przekroczyła 1,3 mld obywateli. Z uwagi na swój potencjał geograficzny, gospodarczy i demograficzny Indie są obok Chin decydującym graczem w Azji i jednym z najsilniejszych aktorów na arenie międzynarodowej.

3. **Przewrotna charakterystyka Pakistanu.** Pakistan zajmuje wysoką pozycję w indeksie państw wrażliwych (Fragile States Index, do roku 2014 nazywanym Failed States Index, czyli indeksem państw upadłych – FSI)². W latach 2006-2018 państwo zajmowało od dziewiątej do dwudziestej pozycji w klasyfikacji (Fund for Peace br.). Pakistan jako jedyny spośród krajów ocenianych tak negatywnie w FSI posiada dostęp do broni atomowej. Pomimo marginalizującej charakterystyki państwa ideologicznego zagrożonego terroryzmem, czy państwa klienckiego w relacjach z sojusznikami w Waszyngtonie i Pekinie, Pakistan ze swoim arsenałem nuklearnym oraz strategicznym położeniem geograficznym pozostaje kluczowym aktorem współczesnych stosunków międzynarodowych.

Publikacja ta jest zatem poświęcona sprawom wewnętrznym, konkretnie ustrojom politycznym, państw o strategicznym znaczeniu dla międzynarodowej dynamiki. Jej pośrednim celem jest wypracowanie takiego podejścia do demokracji, które będzie można wykorzystać do diagnozy stanu demokracji w innych państwach – poza Indiami i Pakistanem – nienależącymi do zachodniego kręgu kulturowego.

² O pozycji państwa w indeksie decyduje 12 czynników natury ekonomicznej, społecznej i politycznej (Fund for Peace br.).

Porównując struktury ustrojowe Indii i Pakistanu, wezmę pod uwagę te uwarunkowania demokracji, które wynikają ze skromnej definicji demokracji Josepha Schumpetera oraz kulturowo-społecznej i politycznej specyfiki Azji Południowej. Analiza obejmuje okres od uzyskania niepodległości przez kraje 15 sierpnia 1947 roku do końca roku 2018. Do czasów Indii Brytyjskich nawiążę tylko przy okazji przytaczania opinii innych badaczy na temat wpływu polityki Londynu na późniejsze kształtowanie się ustrojów niepodległych Indii i Pakistanu. Analiza nie obejmuje obszaru Bangladeszu, który po podziale Indii Brytyjskich do roku 1971 stanowił część Pakistanu – Pakistan Wschodni.

Będę polegać głównie na anglojęzycznych publikacjach badaczy, działaczy społecznych i dziennikarzy – zachodnich, indyjskich oraz pakistańskich. Jeszcze przed wspomnianymi Desai i Ahsanem na początku XXI wieku kwestię różnego stanu demokracji w państwach podjął Christophe Jaffrelot (2002, s. 251-267), zaznaczając niszowy charakter zagadnienia. Temat ten analizowali później Philip Oldenburg (2010) oraz Maya Tudor (2013). Niniejsza publikacja powstawała równolegle z książkami Oldenburga i Tudor, będąc jedyną, która uwzględnia badania obu autorów. Co więcej, wyróżnia ją wzięty pod uwagę okres, ponieważ analizuje trajektorie ustrojowe państw aż do końca 2018 roku. A najnowsza z powyższych publikacji została wydana ponad sześć lat temu.

W literaturze polskojęzycznej brak publikacji, które bezpośrednio odnoszą się do kwestii ustrojowych Indii i Pakistanu. O specyfice Pakistanu, w tym jego ustroju politycznym pisze Agnieszka Kuszewska w książce *Zrozumieć Pakistan. Radykalizacja, terroryzm i inne wyzwania* (2015). Krzysztof Dębnicki w monografii *Konflikt i przemoc w systemie politycznym niepodległych Indii* (2000) analizuje indyjską scenę polityczną. Adam Burakowski i Krzysztof Iwanek, autorzy książki *Indie. Od kolonii do mocarstwa 1857-2013* (2013), opisują ponad półtora wieku historii Indii. Ponadto Agnieszka Kuszewska w monografiach *Indie i Pakistan w stosunkach międzynarodowych. Konflikty, strategie, bezpieczeństwo* (2013) i *Indyjsko-pakistański konflikt o Kaszmir* (2010) oraz Jakub Zajączkowski w książce *Indie w stosunkach międzynarodowych* (2008) pokazują międzynarodowe konteksty funkcjonowania państw.

Poza literaturą przedmiotu wykorzystam także dokumenty źródłowe, konstytucje państw oraz raporty komisji wyborczych – niezbędne, by szczegółowo opisać procedurę wyborów. Przeanalizowałam także programy partii politycznych, dzięki którym zasygnalizuję specyfikę najbardziej popularnych graczy na tamtejszych scenach politycznych.

Właściwy dla Indii i Pakistanu rozdzźwięk między tym, co legalne, czyli zapisane w prawie, a tym, co legitymizowane przez społeczeństwo, prowokuje do prowadzenia własnych badań terenowych. W obu państwach wiele praw pozostaje martwych i odwrotnie – niektóre z powszechnych na scenach politycznych i wśród społeczeństwa praktyk pozostają w sprzeczności z literą prawa. Dlatego poza wyżej wymienionymi źródłami będę także polegała na samodzielnie przeprowadzonych wywiadach z indyjskimi i pakistańskimi politykami, działaczami społecznymi oraz dziennikarzami, jakie przeprowadziłam w roku 2010 w Islamabadzie i dwa lata później w Delhi.

Choć szczegółowa analiza rozdzźwięku między tym, co legalne, a tym, co legitymizowane wymaga dłuższego niż kilkutygodniowy okres badań terenowych, prowadzonych w różnych częściach Indii i Pakistanu, będę starała się rozszerzyć prezentowaną perspektywę, nakreślając znaczenia tych nielegalnych a legitymizowanych praktyk (np. korupcji podczas wyborów) dla trajektorii ustrojowych obu państw. Między innymi w tym celu, poza samodzielnie przeprowadzonymi wywiadami, do źródeł, na których polegałam włączyć filmy wyprodukowane na subkontynencie. Na indyjską kinematografię zwraca uwagę również Guha (2008, s. 720-734) w publikacji poświęconej historii Indii. Jeden z fragmentów książki, zatytułowany *Rozrywki obywateli*, badacz poświęcił właśnie filmom. Także Piotr Kłodkowski, orientalista, ambasador Polski w Indiach w latach 2009-2014, uważa indyjskie kino za nieocenione źródło wiedzy o uwarunkowaniach indyjskiej demokracji i Indiach w ogóle³. Poza tym o uwzględnieniu filmów zadecydowała popularność indyjskiej kinematografii. Potwierdza ją choćby fakt, że władze Pakistanu regularnie zakazują wyświetlania indyjskich produkcji⁴, co paradoksalnie przynosi odwrotne rezultaty od zamierzonych, czyli zwiększa zainteresowanie Pakistańczyków filmami zza wschodniej granicy.

Porównanie przyczyn różnego stanu demokracji w Indiach i Pakistanie, podobnie jak w każdym innym miejscu na świecie, wymaga wyjaśnienia definicji demokracji. W rozdziale 1 (*Demokracja w XXI wieku – definicja, podejścia, mierniki*) przedstawiam dwa dominujące podejścia do demokracji: minimalistyczne, którego prekursorem był austriacki ekonomista Joseph Schumpeter, później przytaczane przez Samuela Huntingtona w *Trzeciej fali demokratyzacji* (1991), oraz poszerzone, które przyjmuje w swoich badaniach

³ Piotr Kłodkowski w rozmowie przeprowadzonej przez autorkę, Nowe Delhi, luty 2012.

⁴ Od roku 2010 Pakistan zakazał wyświetlania ponad 30 filmów indyjskich. Poza tym nakłada się tymczasowe zakazy na kino indyjskie, jak np. w roku 2018 podczas obchodzenia święta dziękczynienia Eid w islamie na zakończenie ramadanu.

finansowana częściowo przez amerykański rząd organizacja pozarządowa Freedom House (FH). Z uwagi na rezultaty próby dopasowania innego popularnego w literaturze podejścia do demokracji, tj. modelu poliarchii Roberta Dahla (2002) – który definiuje demokrację nieco szerzej niż skromna definicja Schumpetera, ale wciąż znacznie wężiej niż FH – w badaniach nad trajektoriami ustrojowymi Indii i Pakistanu będę polegać na jej minimalistycznej definicji. W konsekwencji głównym przedmiotem badań będzie procedura wyborów oraz wiążące się z nią funkcjonowanie czynnego i biernego prawa wyborczego. Przyjrę się także najważniejszym aktorom rywalizacji wyborczej – partiom politycznym i ich programom – oraz tym czynnikom międzynarodowym, które miały wpływ na ciągłość procesu wyborczego. Wybór wymienionych zagadnień, które wspólnie nazywam politycznymi uwarunkowaniami demokracji, wynika z przyjętej definicji demokracji, a także pozostaje w zgodzie z literaturą przedmiotu.

Choć to w uwarunkowaniach politycznych szukam przyczyn odmiennych trajektorii ustrojowych Indii i Pakistanu, w rozdziale 2 przedstawiam specyfikę kulturowo-społeczną badanych państw. Ma ona duże znaczenie dla przebiegu procedury wyborów, która zgodnie z przyjętym podejściem stanowi kluczowy element demokracji. Wybory przeprowadza się we właściwych dla subkontynentu warunkach społeczno-kulturowych, które są trwalsze niż narzucane prawa.

Ponadto w Indiach i Pakistanie kwestie natury politycznej bywają nie do rozdzielenia od tych natury społecznej czy kulturowej. W przypadku Pakistanu założenie to potwierdza już sam fakt, że kraj jest republiką islamską, gdzie, jak podkreśla Bernard Lewis (2003, s. 113), cesarzowi nie oddano tego, co cesarskie, a bogu wyłącznie tego, co boskie, i w konsekwencji, przynajmniej teoretycznie, jedna i ta sama władza rozstrzyga o sprawach religii i państwa. W Indiach natomiast, m.in. ze względu na funkcjonowanie takich rozwiązań jak polityka rezerwacji, „język, kasta, religia stały się bardziej politycznymi niż kulturowymi kategoriami” (Khilnani 2009, s. 30).

W rozdziale 2 analizuję: 1) odmienne struktury społeczne na obszarze współczesnych Indii i Pakistanu ukształtowane w czasie Indii Brytyjskich; 2) hierarchiczną naturę obu społeczeństw pozornie stanowiącą przeszkodę dla funkcjonowania demokracji, z którą silnie sprzęgnięta jest idea równości; 3) nierówności społeczno-ekonomiczne wyeksponowane przez wskaźnik rozwoju społecznego (Human Development Index, HDI) dla Indii i Pakistanu, w tym dla poszczególnych jednostek administracyjnych; 4) rolę religii w teoretycznie świeckich Indiach i Islamskiej Republice Pakistanu; 5) wysoki

poziom korupcji wspólny dla obu krajów. Rozdział ten kończy analiza indyjskich produkcji filmowych i jednej pakistańskiej – z uwagi na znacznie uboższy dorobek tamtejszej kinematografii – traktujących o polityce.

Po analizie uwarunkowań społeczno-kulturowych przyglądam się ciągłości procesu wyborczego, kolejno w Indiach w rozdziale 3 (*Wybory w Indiach*) i w Pakistanie (w rozdziale 4 – *Wybory w Pakistanie*). Wyjaśniam funkcjonowanie biernego i czynnego prawa wyborczego w krajach oraz przedstawiam specyfikę najważniejszych indyjskich i pakistańskich partii politycznych.

Ponadto zwracam uwagę na wyjątkowe dla każdego z państw uwarunkowania wpływające na procedurę wyborów. W Indiach jest to polityka rezerwacji czy powszechne korzystanie z maszyn do głosowania (Electronic Voting Machines, EVMs). W Pakistanie istotny jest różny od pakistańskich prowincji status: 1) Terytoriów Plemiennych Administrowanych Federalnie (Federally Administered Tribal Areas, FATA) do czasu ich połączenia z Chajber Pachtunchwa (Khyber Pakhtunkhwa, KPK) w maju 2018 roku oraz 2) Gilgit-Baltistanu, Azad Dżammu i Kaszmiru (AJK – Azaad Jammu and Kashmir). Na tych obszarach, zamieszkiwanym łącznie przez około 10 mln obywateli, nie obowiązuje pakistańska konstytucja i w konsekwencji mieszkańcy administrowanego przez Pakistan Kaszmiru nie biorą udziału w wyborach powszechnych.

Zaznaczę również różną rolę establishmentu militarno-wywiadowczego na scenach politycznych Indii i Pakistanu, ponieważ to w warunkach reżimów wojskowych dochodziło do najgłębszych załamów demokracji w drugim z państw. Rozdziały 3 i 4 kończą analizy uwarunkowań międzynarodowych, które mogły mieć wpływ na zachowanie ciągłości procedury wyborów.

W podsumowaniu (*Indie i Pakistan wobec demokracji*) analizuję różnice i podobieństwa między badanymi wcześniej uwarunkowaniami politycznymi demokracji w Indiach i Pakistanie. Własne wnioski zestawię z wynikami badań nad przyczynami różnego stanu demokracji w Indiach i Pakistanie autorów publikacji o zbieżnej tematyce.

Książka ta nie powstałaby, gdyby nie wsparcie i cierpliwość dr. hab. Krzysztofa Dębnickiego, inspirujące rozmowy z prof. Krzysztofem M. Byrskim, a także pomoc Collegium Civitas, które umożliwiło mi wyjazd na wizyty studyjne do SciencesPo w Paryżu oraz

School of Oriental and African Studies w Londynie, gdzie zgromadziłam znaczną część literatury i pisałam fragmenty niniejszej publikacji.

Podziękowania kieruję także w stronę prof. Piotra Kłodkowskiego, który pełniąc urząd Ambasadora Polski w Indiach, podczas spotkania w Delhi zwrócił moją uwagę na kino indyjskie jako na wartościowe źródło wiedzy nt. indyjskiej demokracji oraz zachęcił do podróży do stanu Uttar Pradesh, gdzie w lutym 2012 roku odbywały się wybory lokalne. Ich obserwacja (choć nieoficjalna, bo międzynarodowi obserwatorzy nie są dopuszczani do oceny indyjskiej procedury) okazała się bardzo wartościowym doświadczeniem badawczym.

Rozdział 1

Demokracja w XXI wieku – definicja, podejścia, mierniki

Demokracja narodziła się w starożytnej Grecji jako jeden z trzech podstawowych ustrojów politycznych obok monarchii i oligarchii. Definiowano ją w sposób prosty: jako ustrój, w którym władzę sprawuje *demos*, czyli lud. Od czasu greckich *polis* zmieniła się nie tylko praktyka demokracji – demokracja przedstawicielska niemalże całkowicie zastąpiła demokrację bezpośrednią – ale także powszechna ocena ustroju.

Popularny pogląd Winstona Churchilla z końca lat 40. ubiegłego stulecia, że demokracja jest najgorszą formą rządów, jeśli nie liczyć wszystkich pozostałych, w drugiej dekadzie XXI wieku zdaje się być przebrzmiała. Z jednej strony, w dyskursie publicznym demokracja urasta do wartości świata zachodniego⁵, którą promuje się także poza jego granicami. W konsekwencji, do oceny demokracji podchodzi się mniej sceptycznie niż za czasów Churchilla, a ustrój wiąże się z licznymi, z reguły pozytywnie kojarzonymi konceptami lub zjawiskami, jak prawa człowieka czy dynamiczny rozwój gospodarki. Za przykład może posłużyć teoria demokratycznego pokoju (*democratic peace theory*) przyjmująca, że demokracje są mniej skłonne do wchodzenia ze sobą w stan wojny niż państwa autorytarne. Nadinterpretacja teorii prowadzi do błędnego utożsamiania demokracji ze stanem pokoju lub niezbędnym warunkiem jego utrzymania. Z drugiej strony, bieżąca dynamika międzynarodowa, która prowokuje prognozy wieszczące falę odwrotu od demokracji (Glasius 2018), podważa uniwersalny charakter demokracji, w tym założenie o jej wyższości nad innymi typami ustrojów politycznych.

Założenie Francisa Fukuyamy (1989) o braku alternatyw dla demokracji po upadku bloku sowieckiego, choć odnosi się do ogólnych tendencji, zdaje się być nieprawdziwe przynajmniej w przypadkach niektórych państw. Okazuje się, że w drugiej dekadzie XXI wieku tak samo możliwe jest funkcjonowanie silnych państw demokratycznych, jak

⁵ Przykładem świadomego definiowania demokracji jako wartości jest choćby temat zadany na rozszerzonej maturze z wiedzy o społeczeństwie w roku 2012: „Rozważ, czy demokracja jest wartością uniwersalną, i scharakteryzuj – odwołując się do przykładów z ostatniego ćwierćwiecza – udane i nieudane próby wprowadzania demokratycznego reżimu politycznego” (Centralna Komisja Egzaminacyjna 2012).

i autorytarnych. Jako przykład tych drugich przytacza się Arabię Saudyjską, Chiny czy Singapur. „Bliskowschodnie szejkaty jak Arabia Saudyjska, Ludowa Republika Chin nie poniosły porażki w transformacji ku demokracji, one odniosły sukces w utrzymaniu reżimów niedemokratycznych” (Rose 2009, s. 11).

Demokracja: definicja i podejścia

Mając na uwadze współczesne tendencje do poszerzania znaczenia terminu demokracja, należy dokładnie określić, jaka definicja demokracji zostanie przyjęta na potrzebę badań nad jej politycznymi uwarunkowaniami w Indiach i Pakistanie. Definicja ustroju greckich *polis* przytoczona we wstępie tego rozdziału, choć może stanowić podstawę do rozważań nad demokracją, nie znajduje zastosowania we współczesnych uwarunkowaniach. Aby zdefiniować demokrację na potrzeby niniejszej publikacji, konieczne jest przedstawienie współczesnych podejść badawczych. Należy zaznaczyć, że celem tej części książki nie jest stworzenie uniwersalnej definicji demokracji, ponieważ najzwyczajniej jest to niemożliwe – „w przypadku słowa takiego jak demokracja nie tylko nie mamy uzgodnionej definicji, ale już próby doprowadzania do tego napotykają opór ze wszystkich stron” (Orwell 1957, s. 149) – lecz przedstawienie takiej definicji, z której jasno będzie wynikać przedmiot prezentowanych badań.

Wyróżnić można dwa główne podejścia do definiowania demokracji: minimalistyczne i poszerzone. Każde z nich ma swoich zwolenników oraz zastosowanie w badaniach nad stanem demokracji. Najpopularniejsze w literaturze przedmiotu mierniki demokracji określają demokrację definiowaną dość szeroko, wiążąc ją np. z zakresem wolności czy prawami człowieka. Ze względu na brak zgody w kwestii definitywnego wyboru elementów życia społeczno-politycznego, które należy kwalifikować jako wskaźniki demokracji, badacze samodzielnie doprecyzowują definicję demokracji w zależności od obszaru i celu badań, np. „wybierając ścieżkę minimalistyczną, biorą pod uwagę tylko kilka z licznych wskaźników” (Bernhagen 2009, s. 35).

Definicja minimalistyczna

Prekursorem podejścia minimalistycznego był austriacki ekonomista Joseph Schumpeter. Według *innej teorii demokracji* jego autorstwa „metoda demokratyczna jest tym rozwiązaniem instytucjonalnym dochodzenia do decyzji politycznych, w którym jednostki

uzyskują moc decydowania poprzez konkurencyjną walkę o głosy wyborców” (Schumpeter 1995, s. 336-337). W świetle teorii obywatel jawi się jako konsument – wybiera towar, tj. partię polityczną lub konkretnego kandydata – na wolnym rynku polityki. Innymi słowy: „Tam jest demokracja, gdzie jest wolna konkurencja o wolne głosy” (Przeworski *et al.* 2000, s. 12).

Schumpeter (1995, s. 312) nazywa swoją teorię *inną* w celu odróżnienia jej od osiemnastowiecznej filozofii demokratyzacji, według której demokracja definiowana była w kategoriach woli ludu (źródeł władzy rządzących) oraz dobra ogółu (celów rządzących). On sam demokrację definiuje w kategorii procedur umożliwiających dojście do władzy, czyli wyborów decydentów przez obywateli. Według Austriaka jego teoria jest nie tylko inna, ale także lepsza, ponieważ dzięki niej „mamy względnie efektywne kryterium, za pomocą którego możemy odróżniać rządy demokratyczne od innych” (s. 337). Sytuację, gdy państwo zachowuje pozory demokracji, tj. gdy przeprowadza się wybory, w drodze których wylania się reprezentantów faktycznie pozbawionych mocy decyzyjnej, badacz myśli Schumpetera Terry Lynn Karl (2000, s. 95-96) nazywa „błędem elektoralizmu” (*fallacy of electorarlism*).

Minimalistyczna teoria Schumpetera nie jest tak ograniczona, jak wskazywać może jej nazwa. Jej warunkiem nie są wyłącznie wybory, ale także ich znaczenie. Według Richarda Rose’a (2009, s. 12) warunki minimalistycznie definiowanej demokracji są następujące: powszechne prawo wyborcze przysługujące wszystkim dorosłym obywatelom, wolne i równe wybory z konkurującymi o głosy elektoratu partiami politycznymi oraz fakt, że to wyborcy decydują o tym, kto obejmuje najważniejsze urzędy w państwie. Jeśli wybrani w wolnych wyborach reprezentanci nie mają wpływu na decyzje podejmowane w państwie, wówczas kraj nie spełnia warunków metody demokratycznej. W świetle powyższego założenia państwa, gdzie wybrani w wyborach decydenci muszą podporządkowywać się na przykład wojsku, nie mogą być uznawane za demokracje.

Definicja poszerzona

Powszechnym w literaturze przedmiotu przykładem na poszerzanie terminu demokracja jest koncepcja poliarchii Roberta Dahla. Ustrój ten tworzy sześć instytucji oraz cztery kryteria, co zawarto w tabeli 1.1.

Tabela 1.1. Poliarchia Roberta Dahla

W organizmie tak dużym jak kraj poniższe instytucje poliarchicznej demokracji...	...są niezbędne dla wypełniania kryteriów
1. Wybieralni przedstawiciele	Rzeczywiste uczestnictwo Kontrola nad władzą
2. Wolne, uczciwe i częste wybory	Równość wyborcza Kontrola nad władzą
3. Wolność słowa	Rzeczywiste uczestnictwo Oświecone rozumienie spraw Kontrola nad władzą
4. Różnorodność źródeł informacji	Rzeczywiste uczestnictwo Oświecone rozumienie spraw Kontrola nad władzą
5. Wolność stowarzyszania się	Rzeczywiste uczestnictwo Oświecone rozumienie spraw Kontrola nad władzą
6. Inkluzywne obywatelstwo	Pełne włączenie

Źródło: Dahl 2000, s. 87.

Wszystkie instytucje tworzące poliarchię wiążą się, choć w różnym stopniu, z kluczową dla demokracji procedurą wolnych i uczciwych wyborów (druga instytucja), w których wylaniani się przedstawiciele elektoratu (pierwsza instytucja). Ostatnia z wymienionych przez Dahla instytucji – inkluzywne obywatelstwo – oznacza, że: „żaden dorosły obywatel (...) nie może być pozbawiony uprawnień, które mają inni, i które są niezbędne do funkcjonowania wyżej wymienionych pięciu instytucji politycznych” (*Ibidem*, s. 80), w tym czynnego i biernego prawa wyborczego. Pozostałe trzy: wolność słowa, różnorodność źródeł informacji oraz wolność stowarzyszania, także wiążą się z prawidłowym przebiegiem procesu wyborczego. Są one niezbędne partiom politycznym, aby mogły prowadzić kampanie wyborcze i na równych prawach konkurować o głosy wyborców.

Instytucje poliarchii, takie jak wolność słowa oraz różnorodność źródeł informacji, we współczesnych demokracjach wiążą się głównie z funkcjonowaniem wolnych mediów. Tak samo niektóre mierniki demokracji, jak na przykład ten stosowany przez Freedom House, mierzą demokrację, uwzględniając wskaźniki związane właśnie z funkcjonowaniem wolnych mediów.

Trzeba mieć jednak na uwadze fakt, że znaczenie i rola mediów mogą być różne w państwach europejskich czy Stanach Zjednoczonych i tych spoza cywilizacji zachodniej, ze względu na odmienne uwarunkowania społeczno-kulturowe. W tym kontekście warto podkreślić, że znaczna część społeczeństwa Indii i Pakistanu jest niepiśmienna, zatem wiedzę o świecie czerpie przede wszystkim z telewizji. W konsekwencji wolność prasy czy wolność słowa w internecie, do którego stały dostęp ma ok. 34% Indusów i 22% Pakistańczyków (Internet World Stats 2018), dla wykluczonych przez analfabetyzm obywateli Indii i Pakistanu nie będą miały tak dużego znaczenia, jak dla obywateli państw zachodnich, gdzie wskaźniki piśmiennictwa są znacznie wyższe.

Materiały telewizyjne i prasowe publikowane w Indiach i Pakistanie demaskują najbardziej wstydlive dla tamtejszych kultur obyczaje (jak zabójstwa żeńskich noworodków w Indiach), obnażają słabości establishmentów oraz nagłaśniają afery korupcyjne. W internecie można znaleźć informacje w postaci już opracowanych statystyk na temat choćby liczby i rodzaju przestępstw zarzucanych członkom organów ustawodawczych na poziomie centralnym i niższych poziomach lokalnych w Indiach. Powierzchowna analiza anglojęzycznych materiałów prasowych i telewizyjnych może sugerować, że media w krajach działają raczej swobodnie. Ocena organizacji badających poziom wolności mediów na świecie pozostaje jednak różna od tego wrażenia. Indie i Pakistan zajmują niskie pozycje w rankingach wolności mediów.

Zarówno FH, jak i organizacja Reporterzy bez Granic (Reporters without Borders) podkreślają, że główną przyczyną niskiej pozycji tych państw w rankingach jest wysokie ryzyko związane z wykonywaniem zawodu dziennikarza, np. w Indiach w okolicznościach konfliktów komunalistycznych czy w Pakistanie – w mniej bezpiecznych częściach kraju jak Beludżystan czy tereny przy granicy z Afganistanem.

Instytucje tworzące poliarchię mają gwarantować spełnienie takich kryteriów, jak równość wyborcza, kontrola nad władzą, rzeczywiste uczestnictwo, oświecone rozumienie spraw oraz pełne włączenie (tabela 1.1). W uwarunkowaniach właściwych dla Indii i Pakistanu, z głęboko zakorzenioną w kulturze zasadą nierówności jednostek i grup,

sześć instytucji Dahla nie będzie w stanie zapewnić spełnienia przynajmniej niektórych kryteriów poliarchii jak: rzeczywiste uczestnictwo oraz pełne włączenie.

W tym kontekście architekci indyjskiej konstytucji za niewystarczające uznali wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego. Spełnienie tych kryteriów jest bardziej prawdopodobne dzięki polityce rezerwacji, zgodnie z którą m.in. w wybranych organach ustawodawczych przeznaczono mandaty dla defaworyzowanych grup społecznych w liczbie proporcjonalnej do wielkości ich populacji w danym stanie. W rezultacie „Indie są jedynym krajem na świecie, który zawiera w swojej konstytucji dość obszerny program pozytywnej dyskryminacji na korzyść marginalizowanych grup jak niedotykalni i ludność plemienna” (Parekh 2010, s. 20).

Z jednej strony, dzięki polityce rezerwacji kryteria jak rzeczywiste uczestnictwo czy pełne włączenie mają większe szanse na spełnienie w warunkach silnie zhierarchizowanego społeczeństwa indyjskiego. Z drugiej strony, polityka rezerwacji w pewnym stopniu pozostaje sprzeczna z innym kryterium – równości wyborczej – ponieważ gwarantując miejsca w organach ustawodawczych obywatelom z konkretnych grup społecznych, równocześnie ich faworyzuje.

Można się spierać, czy jakkolwiek demokracja, i ewentualnie w jakim stopniu, spełnia inne, bardziej ambitne kryteria wymienione przez Dahla, takie jak kontrola nad władzą oraz oświecone rozumienie spraw. Mniej lub bardziej mylne wrażenie braku kontroli nad władzą jest cechą wielu w pełni demokratycznych społeczeństw. Liczne afery korupcyjne w Indiach i Pakistanie sugerują, że kontrola obywateli nad establishmentem jest niewielka. Jeszcze trudniejszym do spełnienia kryterium zdaje się być zdolność społeczeństwa do oświeconego rozumienia spraw. Już Alexis de Tocqueville w połowie XIX wieku krytycznie wyrażał się o zdolności elektoratu do dokonywania wyboru reprezentantów: „Stwierdzony jest fakt, że ludzie najbardziej wybitni są rzadko powoływani do pełnienia funkcji publicznych, i należy uznać, że zaczęło się tak dziać odkąd demokracja osiągnęła swój pełny rozwój” (2005, s. 201).

Poliarchia Dahla jest modelem z ambitnymi kryteriami do spełnienia dla państwa demokratycznego. W kontekście badań nad demokracją w Indiach i Pakistanie, z jednej strony model ten zdaje się zbyt ograniczony, bo instytucje go tworzące nie wystarczają, by spełnić kryteria poliarchii w kulturowo-społecznych warunkach subkontynentu indyjskiego. Z drugiej strony, koncepcja sprawia wrażenie nadto rozbudowanej m.in. choćby ze względu na fakt, że dwie spośród wszystkich sześciu instytucji – wolność

słowa i różnorodność źródeł informacji – wiązą się z wolnością mediów, która w warunkach państw z wysokim wskaźnikiem analfabetyzmu może mieć nieco mniejsze znaczenie niż w państwach zachodnich.

Wszystkie wymienione przez politologa instytucje niezbędne do funkcjonowania demokracji w różnym stopniu związane są z wyborami reprezentantów. Choć poliarchia jest przykładem poszerzonego podejścia do definiowania demokracji, model Dahla w porównaniu np. z modelem stosowanym przez FH, w odniesieniu do liczby i różnorodności wskaźników, które go tworzą, i tak wydaje się być dość ograniczony.

Czym demokracja nie jest?

Mierniki demokracji przedstawiane w kolejnych częściach niniejszego rozdziału uwzględniają wiele różnych wskaźników. Fakt ten potwierdza tendencję do utożsamiania demokracji ze wszystkim, co dobre w życiu społecznym. Choć demokracja może sprzyjać np. utrzymaniu stanu pokoju czy wzrostowi gospodarczemu, nie należy jej ani z nimi utożsamiać, ani zakładać, że jest niezbędna do ich osiągnięcia.

Podejście do definiowania demokracji Patricka Bernhagena (tabela 1.2.) bliskie jest podejściu minimalistycznemu. Oba definiują ustrój w kontekście wyborów, które służą obywatelom do rozliczania reprezentantów. Wymiary demokracji Bernhagena podważają tendencje do poszerzania znaczenia terminu demokracja o zjawiska społeczne i polityczne, które współlistnieją z demokracją w państwach zachodnich. Zakładając, że wszystkie te zjawiska mają tak samo duże znaczenie w kręgu kultury euroatlantyckiej jak i poza nim, popełniamy „błąd »europocentryzmu«”. Według Edmunda Wnuk-Lipińskiego (2004, s. 11) polega on na przyjęciu założenia, że „spory [w dyskusjach na temat ładu demokratycznego] w równym stopniu obchodzą mieszkańca Londynu, Nowego Jorku, Warszawy co mieszkańca Pekinu, Kairu czy Teheranu”.

Każde z dwóch prezentowanych sposobów – definiowanie minimalistyczne, jak i poszerzone – ma swoich zwolenników oraz zastosowanie w badaniach nad stanem demokracji. Ze względu na brak zgody co do definicji demokracji, powszechną praktyką wśród badaczy jest samodzielne doprecyzowanie definicji w zależności od obszaru i celu badań. Już na podstawie przeprowadzonej próby dopasowania modelu poliarchii Dahla do uwarunkowań Indii i Pakistanu wnioskować można, że wykorzystanie schematów nawet w niewielkim stopniu wykraczających poza minimalistyczną definicję nie będzie miało zastosowania w prezentowanych badaniach.

Tabela 1.2. Czym jest demokracja?

Demokracja <i>jest</i> systemem politycznym, w którym:	Demokracja to <i>nie jest</i>	Koniecznymi <i>warunkami wstępnymi</i> demokracji są
rząd jest rozliczany przez obywateli za pomocą wolnych i równych wyborów	równość społeczna kapitalizm mały rząd prawo własności wzrost gospodarczy wydajna administracja wolność wyznania stabilność pokój	czynne prawo wyborcze bierne prawo wyborcze wolność stowarzyszania się wolność słowa wolność prasy

Źródło: Bernhagen 2009, s. 31.

Mierniki demokracji

Schumpeter uważał swoją definicję demokracji za lepszą od innych, ponieważ używając jej, łatwo można ustalić, czy państwo jest, czy nie jest demokratyczne. Kryterium rozstrzygającym ów dylemat miały być wybory.

Natomiast najpopularniejsze ze współcześnie stosowanych mierników są znacznie bardziej skomplikowane, nazywa się je wielowymiarowymi, ponieważ mierzą demokrację w co najmniej dwóch wymiarach, np. w wymiarze politycznym oraz wymiarze wolności i swobód obywatelskich (jak miernik opracowany przez FH). Przytaczam trzy (tabela 1.3.), spośród siedmiu wyróżnionych przez Bernhagena (2008, s. 33-34), sposoby mierzenia demokracji, pierwszy dychotomiczny przyjęty przez Adama Przeworskiego i jego zespół badawczy oraz dwa skalarne opracowane przez FH i w ramach projektu *Polity*.

Tabela 1.3. Mierniki demokracji

Autorzy	Koncept pomiaru	Wymiary	Wskaźnik
Przeworski <i>at al.</i>	Dychotomiczny	Rywalizacja o urzędy	Wybory władzy ustawodawczej Wybory władzy wykonawczej
		Prawa polityczne: - procedura wyborów - polityczny pluralizm - partycypacja	Wybory władzy ustawodawczej Wybory władzy wykonawczej Sprawiedliwe wybory Pluralizm partii politycznych Silna opozycja Wolność od: dominacji wojska, wpływów zagranicznych, partii totalitarnych, hierarchów religijnych, oligarchów lub innych wpływowych grup Pełne prawa polityczne dla mniejszości Wolność od wszechobecnej korupcji
Freedom House	Skalarny	Wolności obywatelskie: - wolność wypowiedzi - wolność wyznania - rządy prawa - niezależność jednostki	Pluralizm mediów Wolność religii Wolność szkół i uniwersytetów Wolność wypowiedzi i opinii Wolność stowarzyszania się Wolność związków zawodowych Niezależność sądownictwa Rządy prawa Ochrona przed terrorem politycznym Wolność od wojny i insurencji Wolność od dyskryminacji Wolny wybór miejsca zamieszkania, podróży, zatrudnienia i edukacji Ochrona własności prywatnej Wolności osobiste (włączając równość płci, wolność wyboru małżonka i wielkości rodziny) Równość szans oraz brak wyzysku
Polity IV	Skalarny	Polityczna konkurencja i opozycja Rekrutacja na stanowiska w organach władzy	Regulacje norm uczestnictwa Konkurencyjność uczestnictwa Uregulowanie norm powoływania na stanowisko szefa egzekutywy Otwartość i rywalizacja w rekrutacji na stanowiska w organach władzy
		Niezależność władzy	Ograniczenia władzy wykonawczej

Źródło: Bernhagen 2009, s. 33-34.

Freedom House

Najbardziej popularnym w literaturze przedmiotu jest miernik opracowany przez FH. Przywołują go m.in. Samuel Huntington w *Trzeciej fali demokracji* oraz Larry Diamond w artykułach publikowanych na łamach „Foreign Affairs” i „Journal of Democracy”. FH ocenia kraje w skali od 1 do 7, dzieląc państwa na trzy kategorie: wolne (ocena 1,0-2,5 pkt.), częściowo wolne (3,0-5,0 pkt.) oraz pozbawione wolności (5,5-7,0 pkt.). Według raportu za rok 2017 (Freedom House [FH] 2018a) 88 państw ma status kraju wolnego, 58 częściowo wolnego, a 49 pozbawionego wolności. Status ten zależy od liczby punktów przyznanych za każde z 10 pytań z kategorii prawa politycznych, 15 pytań z kategorii wolności obywatelskich oraz dwóch pytań dodatkowych. Pytania te korespondują ze wskaźnikami wymienionymi w tabeli 1.3.

Wielość i różnorodność wskaźników wynika z faktu, że miernik FH mierzy *de facto* wolność, a nie demokrację. W literaturze przedmiotu, głównie w badaniach porównawczych nad demokracją w skali globalnej, stosuje się uproszczenie polegające na utożsamianiu państw wolnych z demokratycznymi, i analogicznie: częściowo wolnych z częściowo demokratycznymi oraz pozbawionych wolności z niedemokratycznymi. Praktyka ta zdaje się być zgodna z intencjami twórców miernika: „Pomiar stanu wolności nie odnosi się wprost do demokracji, jednak często uznawany jest za formę pomiaru właśnie niej. Autorzy badania stwierdzają bowiem *explicite*, że wolność jest dla wszystkich ludzi najlepiej osiągalna w systemach demokracji liberalnej” – pisze Wiktor Szewczak (2011, s. 123).

W corocznych raportach *Wolność na świecie* (*Freedom in the World*) poza miernikiem wolności organizacja publikuje listę demokracji elektoralnych (*electoral democracies*). Jej autorzy oceniają, czy kraj jest demokracją elektoralną na podstawie części wskaźników służących do mierzenia stanu wolności. Badanie uwzględnia wyłącznie wskaźniki odnoszące się do wymiaru politycznego, w tym przede wszystkim trzy kwestie związane z procesem wyborczym:

- 1) czy szef rządu lub inne władze państwowe zostały wyłonione w drodze sprawiedliwych wyborów,
- 2) czy członkowie ciał ustawodawczych na poziomie państwa zostali wyłonieni w drodze sprawiedliwych wyborów,
- 3) czy istnieje wolna i otwarta wymiana poglądów politycznych w sferze prywatnej (Szewczak 2011, s. 124).

Od roku 1989 liczba demokracji wyborczych wzrosła z 69 do 116 w roku 2017 (FH 2018a). Kraje te zamieszkuje ok. 60% światowej populacji.

Badania FH nad stanem wolności i związanym z nim – przez samych twórców miernika – stanem demokracji są powszechnie wykorzystywanym źródłem w badaniach porównawczych. Ze względu na swoją popularność miernik zawsze będzie stanowił punkt odniesienia w analizach porównawczych stanu demokracji. Prowadząc badania ograniczone pod względem liczby państw oraz znając ich uwarunkowania polityczne, społeczne i kulturowe, wybiorę tylko nieliczne ze wskaźników, które stosuje FH.

Projekt Polity

W badaniach porównawczych nad demokracją wykorzystuje się także dane zbierane w ramach projektu *Polity*. Miernik stale ewoluuje – zmiany te polegają głównie na dodawaniu kolejnych wskaźników – przybierając nazwy od *Polity* do *Polity IV*. Kraje ocenia się w skali od -10 do 10, kategoryzując je do następujących grup: autokracje (-10 do -6), zamknięte anokracje⁶ (-5 do 0), otwarte anokracje (1 do 5), demokracje (6 do 9), pełne demokracje (10). W roku 2011 wyróżniono także grupę państw upadłych/okupowanych, do której przypisano Afganistan, Somalię i Libię (Center for Systemic Peace 2014a).

Projekt *Polity IV* mierzy nie tylko, w jakim stopniu kraj jest demokratyczny, ale także na ile jest autorytarny. „Mamy zatem do czynienia z dwiema odrębnymi skalami, które dopiero później zostają w sposób sztuczny połączone we wspólną skalę demokracji-autokracji” (Szewczak 2011, s. 131). Miernik *Polity* krytykuje się za mało obiektywny charakter wynikający choćby z faktu, że wskaźniki, za pomocą których mierzy się demokrację, mają z niewyjaśnionych powodów różną wagę.

Adam Przeworski i jego zespół badawczy

Miernik stworzony przez zespół badawczy profesora Adama Przeworskiego jest jedynym spośród wymienionych przez autorów *Democratization* miernikiem dychotomicznym (Bernhagen 2009, s. 33-34). Badacze precyzyjnie określają funkcje miernika (Przeworski *et al.* 2000, s. 15): „Naszym celem jest odróżnić reżimy,

⁶ Anokracja – system polityczny posiadający cechy demokracji i państwa autorytarnego. Termin najprawdopodobniej ukuto dla nazwania reżimu ZSRR. Terminu używa się w odniesieniu do systemów politycznych państw, w których władza – wybrana w sposób demokratyczny, tj. w drodze wyborów – kontrolowana jest przez inne podmioty.

- 1) które pozwalają na nawet ograniczoną, ale regularną rywalizację pomiędzy sprzecznymi wizjami i interesami, od
- 2) reżimów, gdzie niektóre wizje i interesy cieszą się monopolem podpartym strachem lub faktycznym użyciem siły. Zatem demokracja jest dla nas ustrojem, w którym rządzący wybierani są w drodze rywalizacji wyborczej”.

O ile łatwo zweryfikować, czy w państwie przeprowadza się wybory, tak trudniejszym zadaniem jest ocenienie, czy rywalizacja wyborcza charakteryzuje się: „1) *ex ante* niepewnością, 2) *ex post* nieodwracalnością, 3) powtarzalnością” (*Ibidem*, s. 16). By te kwestie wyjaśnić, badacze proponują wprowadzenie dodatkowych kryteriów: 1) szefowie władzy wykonawczej i ustawodawczej muszą pochodzić z wyboru, 2) w kraju ma działać więcej niż jedna partia polityczna. Państwo zostaje uznane za autorytarne, jeśli nie spełnia choć jednego z powyższych kryteriów (*Ibidem*, s. 19-20).

Zespół badawczy Przeworskiego wyróżnił trzy typy państw demokratycznych: demokracje prezydenckie, gdzie prezydent może odwołać rząd; demokracje parlamentarne, gdzie organy ustawodawcze mogą odwołać rząd; demokracje mieszane oraz dwa typy dyktatur: dyktatury biurokratyczne rządzone według ustanowionych praw i posiadające organa władzy ustawodawczej; dyktatury autokratyczne, w których rząd nie przestrzega żadnych reguł i gdzie nie funkcjonują organa władzy ustawodawczej (*Ibidem*, s. 39). Badania nad stanem demokracji zamieszczone w *Democracy and Development* obejmują okres 40 lat do 1990 roku. W ostatnim roku, objętym przez badania prezentowane w książce, liczba państw demokratycznych wyniosła 60, nie-demokratycznych 81.

Dychotomiczny miernik opracowany przez zespół badawczy Przeworskiego faktycznie mierzy wyłącznie demokrację. Przy jego użyciu łatwo oddzielić państwa demokratyczne od państw autorytarnych, ponieważ jego autorzy, w odróżnieniu od badaczy z projektu *Polity* czy organizacji FH, nie wprowadzili żadnych kategorii pośrednich.

Stan demokracji w Indiach i w Pakistanie według mierników

Według mierników FH *Polity IV* (do roku 2013) oraz badań kontynuowanych po publikacji *Democracy and Development* do roku 2008 przez badaczy z zespołu Przeworskiego (do roku 2008), Indie są krajem demokratycznym. Ocena Pakistanu nie jest równie

jednoznaczna. Od roku 2008 FH kategoryzuje Pakistan jako kraj częściowo wolny, w latach 2013-2016 jako demokrację elektoralną. Z kolei wg miernika *Polity IV* w roku 2008 Pakistan był otwartą anokracją, a w roku 2010 kraj ten otrzymał minimalną liczbę punktów (6), która pozwala uznać państwo za demokrację. Tak samo Pakistan jako demokrację wg. danych za 2008 – posługując się miernikiem opracowanym przez Przeworskiego – ocenił José Antonio Cheibub.

Freedom House

Ocena Indii i Pakistanu od roku 1972, kiedy po raz pierwszy FH zbadał poziom wolności na świecie, wahała się. Indiom przyznawano status kraju wolnego (W) lub częściowo wolnego (CzW), Pakistanowi status kraju pozbawionego wolności (PW) lub częściowo wolnego (CzW) (tabela 1.4.).

Tabela 1.4. Indie i Pakistan wg raportów FH w latach 1972-2018

Okres	1972- -1974	1975 -1976	1977- -1978	1979- -1984	1985- -1990	1991- -1997	1998	1999- -2007	2008- -2018
Indie	W	CzW	W	W	W	CzW	W	W	W
Pakistan	CzW	CzW	CzW	PW	CzW	CzW	CzW	PW	CzW

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FH 2018a.

Od roku 1989 Indie są klasyfikowane jako demokracja elektoralna – wtedy FH po raz pierwszy wyróżnił tę kategorię⁷. Z kolei Pakistan zakwalifikowano do demokracji elektoralnych w latach 1989-1998 oraz 2013-2016.

Indie według Freedom House

W raportach za lata 1998-2017 Indie otrzymały status państwa wolnego. Kraj został uznany za demokrację elektoralną, a przeprowadzane tam wybory za wolne i równe, choć FH (2013) regularnie zwraca uwagę na incydenty zakłócające przebieg głosowań. „Wybory powszechne z 2009 r. przebiegały spokojnie, pomimo tego, że ataki maoistów

⁷ Po raz pierwszy FH zastosował kategorię demokracji elektoralnych w badaniach za okres listopad 1988-grudzień 1989.

w niektórych częściach kraju doprowadziły do śmierci 17 osób w pierwszym etapie wyborów”. Podczas kolejnych wyborów powszechnych w roku 2014, także ocenionych pozytywnie przez FH (2018b), naciskano na Indyjską Komisję Wyborczą, aby ta podjęła działania prowadzące do ograniczenia liczby polityków–przestępców, którzy kandydują w wyborach. Ponadto FH regularnie krytykuje indyjską demokrację za powszechną korupcję oraz ograniczanie następujących wolności: wolności słowa, wolności wyznania oraz wolności stowarzyszania się.

Formalnie organizacje działające na rzecz ochrony praw człowieka mogą funkcjonować na terenie kraju, choć zdarza się, że ich działacze są zastraszani, a nawet mordowani. FH (2013a) ocenia, że indyjskie sądownictwo jest niezależne od egzekutywy, ale sądy, głównie niższej instancji, są skorumpowane oraz niezdolne do sprawnego wydawania wyroków: „Okolo 65% więźniów czekało na proces lub było w jego trakcie pod koniec 2011 r., w tym 9000 osób oczekiwało na proces ponad 3 lata”.

Równie surowo jak sądownictwo FH (2013a) ocenia indyjską policję, która – jak podaje raport za rok 2013 – regularnie stosuje tortury oraz wyludza łapówki: „14 231 osób umarło w aresztach w latach 2001-2010, a wobec około 1,8 mln obywateli policja stosuje tortury każdego roku”. Od stycznia do sierpnia 2017 roku w aresztach zmarło 968 osób (FH 2018b). Działający na obszarze najuboższych stanów Indii: Andhra Pradesh, Bihar, Chhattisgarh, Jharkhand, Madhya Pradesh, Orisa, Uttar Pradesh i Bengal Zachodni, maoiści – choć ich aktywność regularnie spada od roku 2010 – oskarżani są o „nakładanie nielegalnych podatków, przejmowanie żywności i majątków, a także o porwania oraz zmuszanie dzieci i dorosłych do przylączenia się do nich” (FH 2018b).

FH podkreśla występowanie licznych krwawych konfliktów komunalistycznych, w konsekwencji których każdego roku życie tracą setki obywateli. Ponadto niedotykalni i mniejszości religijne pozostają defaworyzowani w życiu codziennym.

Na ocenę państwa wpłynęła też sytuacja kobiet w Indiach (FH 2018b): „Gwałty, molestowanie oraz inne wykroczenia przeciwko kobietom stanowią poważny problem, kobiety z niższych kast oraz obszarów plemiennych są szczególnie narażone. (...) Średnio jedna na trzy zameężne kobiety w wieku od 15 do 49 lat doświadczyła przemocy fizycznej. (...) Okolo 6 tys. kobiet traci życie każdego roku w okolicznościach związanych z posagiem”.

Jak pokazują raporty FH, większość zarzutów wobec Indii wiąże się z ich uwarunkowaniami społeczno-kulturowymi, z których w znacznym stopniu wynika sytuacja kobiet, mniejszości i niedotykalnych. Sam proces wyborczy został oceniony pozytywnie.

Pakistan według Freedom House

Według oceny FH za rok 2017 Pakistan nie jest demokracją elektoralną. Choć przeprowadza się tam wybory, organizacja potwierdza, że władzę w państwie sprawuje establishment militarno-wywiadowczy. Za spadek pozycji Pakistanu w rankingu FH, w tym wyłączenie kraju z grupy demokracji elektoralnych, odpowiedzialne były: 1) kontrola armii nad procesem odwołania przez Sąd Najwyższy premiera Nawaza Sharifa w czerwcu 2017 roku oraz 2) umocnienie się pozycji establishmentu militarno-wywiadowczego po odwołaniu premiera i wymuszonych dymisjach innych polityków z Pakistańskiej Ligi Muzułmańskiej (Nawaz) (Pakistan Muslim League (Nawaz), PML(N)).

Wybory z roku 2008, w których wyłoniono pierwszy skład Zgromadzenia Narodowego, który przetrwał okres pełnej kadencji, uznano za niezupełnie wolne i sprawiedliwe. „Członkowie opozycyjnych partii politycznych doświadczyli prześladowań ze strony policji, a ponad 100 osób zostało zamordowanych podczas kampanii” (FH 2013b). Ocena kolejnych wyborów powszechnych z roku 2013 była już bardziej pozytywna. Tym razem międzynarodowi i wewnątrzni obserwatorzy przychylnie odnieśli się do przebiegu kampanii wyborczej (FH 2018c).

FH krytykuje Pakistan za ograniczanie wolności mediów. W roku 2012 w kraju blokowano strony internetowe, m.in. witrynę prowadzoną przez separatystów z Beludżystanu oraz Twittera. Krytykuje się obowiązujące w Pakistanie prawo, które wyklucza wolność wyznania, w tym przede wszystkim ustawę o bluźnierstwie, zgodnie z którą za obrazę Mahometa grozi kara śmierci. Poza ograniczeniami wynikającymi z prawa Islamskiej Republiki mniejszości religijne doświadczają przemocy ekonomicznej, dyskryminacji oraz są ofiarami prześladowań (FH 2013b) – zauważają autorzy raportu *Wolność na świecie* za rok 2012. Pomimo awansu Pakistanu w rankingu FH w następstwie pierwszego demokratycznego przejścia władzy w roku 2013, sytuacja mniejszości pozostaje taka sama. W czerwcu 2017 roku na karę śmierci na mocy ustawy o bluźnierstwie skazano szycię za post, który opublikował za pośrednictwem mediów społecznościowych – był to pierwszy przypadek tak surowego wyroku skazującego za działania on-line. Ale nie

ostatni. Dwa miesiące później taki sam wyrok zapadł w sprawie chrześcijanina, który przesyłał „błuźniercze materiały” za pośrednictwem aplikacji WhatsApp (FH 2018c).

Negatywnie oceniono sądownictwo, szczególnie sądy niższej instancji. W roku 2012 skorumpowane sądy blokowały ponad 1 mln spraw. Jak pokazuje raport FH, sądy nie są jedynymi instytucjami w państwie, które wymierzają sprawiedliwość. „Feudalni właściciele majątków ziemskich i starszyzna plemienna w całym Pakistanie wydają wyroki oraz nakładają kary (włączając karę śmierci) w niesankcjonowanych odpowiadającym sądom dzirgach. (...) Takie dzirgi skazują na śmierć setki osób, w większości kobiety” (FH 2018c). Feudalowie oraz starszyzna plemienna prowadzą także własne więzienia, w których maltretuje się zatrzymanych.

Funkcjonariusze policji i służby bezpieczeństwa oskarżani są o stosowanie tortur, molestowanie, gwałty oraz zabójstwa. Partie polityczne w Pakistanie zaangażowane są w konflikty etniczne. Każda ze stron tych konfliktów „ma poparcie partii politycznych, włączając Muttahida Qaumi Movement (MQM), reprezentującą uchodźców z Indii, którzy osiedlili się w Karaczi po 1947 roku; Narodową Partię Awami (Awami National Party, ANP) reprezentującą Pasztunów przybyłych z innych obszarów Pakistanu; oraz Pakistańską Partię Ludową (Pakistan Peoples Party, PPP) sprzymierzoną z gangami z Beludżystanu” (FH 2018c).

W Pakistanie dyskryminuje się afgańskich uchodźców, którzy legalnie nie mogą podjąć pracy, dalitów, niższe kasty oraz kobiety: „Ponad 80% kobiet staje się ofiarami [gwałtów, przemocy domowej czy innych form przemocy] podczas swojego życia. (...) Co najmniej 913 kobiet zostało ofiarami tzw. zabójstw honorowych” (FH 2013b). Choć w organach ustawodawczych zarezerwowano mandaty dla kobiet i mniejszości religijnych, w wielu częściach kraju, grupom tym utrudnia się dostęp nie tylko do biernego, ale i czynnego prawa wyborczego. „Pakistańska Komisja Wyborcza nie ma bezpośredniej władzy nad urzędnikami szczebli lokalnych odpowiedzialnymi za rejestrację wyborów” (FH 2013b), którzy potencjalnie mogą selektywnie rejestrować wyborców.

Krytyka Pakistanu ze strony Freedom House wynika z uwarunkowań społeczno-kulturowych i politycznych, które trudno od siebie definitywnie oddzielić w przypadku Republiki Islamskiej. Choć od roku 2008 zachowano ciągłość procesu wyborczego, w roku 2017, z uwagi na uwarunkowania polityczne w tym przede wszystkim dominującą rolę establishmentu militarno-wywiadowczego, Pakistan został wykluczony z grona demokracji elektoralnych.

Polity IV

Analizy *Polity* są znacznie mniej szczegółowe niż badania FH, ponieważ w czasie całego projektu było ich wiele (*Polity I-Polity IV*). Ze względu na wysoki poziom ogólności – członkowie zespołu *Polity* dość pobieżnie opisują systemy polityczne w poszczególnych krajach – trudno znaleźć argumenty usprawiedliwiające przyznaną ocenę. Te niedoskonałości miernika zauważa Wiktor Szewczak: „Przyznawane punkty są oparte na czysto subiektywnych ocenach, opartych na niezbyt precyzyjnie zarysowanych kryteriach” (2011, s. 132).

Indie według Polity IV

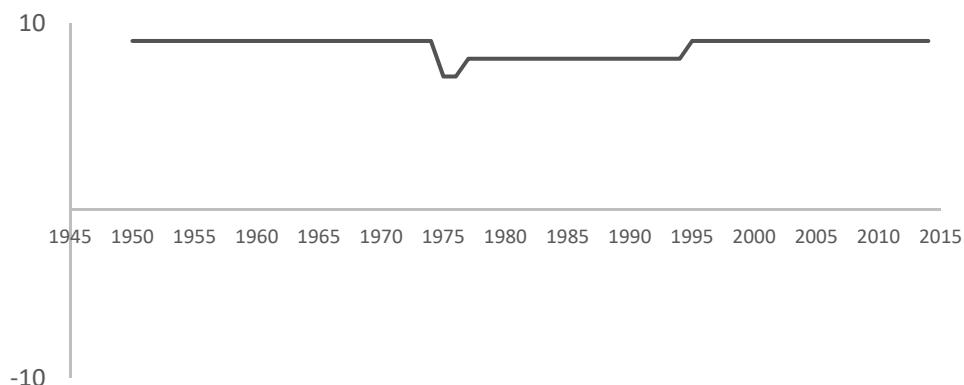
W najnowszych dostępnych badaniach *Polity IV* za rok 2013 Indie zdobyły 9 pkt. i zostały uznane za demokrację. Kraj został niżej oceniony w latach 1975-1995, choć wciąż uzyskana w tamtym okresie liczba punktów była wystarczająco wysoka, by Indie uznać za demokrację (wykres 1.1.).

W roku 2010, kiedy opublikowano ostatni szczegółowy raport nt. indyjskiego systemu politycznego, w trzech wyróżnionych kategoriach Indie otrzymały następujące oceny (Center for Systemic Peace 2014b):

1. Wybory władzy wykonawczej (8). Wybory z roku 2009 oceniono jako jedne z najbardziej uczciwych w historii niepodległych Indii. Jednak zwrócono uwagę na towarzyszące im akty przemocy.
2. Ograniczenia władzy wykonawczej (7). Ze względu na koalicyjny charakter rządów uznano, że szef egzekutywy, którym teoretycznie jest prezydent, a faktycznie premier, musi być gotowy na ustępstwa: „Aby uchronić przed rozpadem wrażliwą koalicję Narodowego Sojuszu Demokratycznego [National Democratic Alliance, NDA], premier Vajpayee zrezygnował z wielu radykalnych, związanych z hinduizmem celów Indyjskiej Partii Ludowej [Bharatiya Janata Party, BJP]” (*Ibidem*, s. 2).
3. Partycypacja w polityce (9). Autorzy raportu o Indiach podkreślają wielość partii politycznych, które działają w tym kraju: „Ponad 160 partii politycznych startowało w wyborach parlamentarnych w roku 1999, 39 partii (i 5 kandydatów niezależnych) zdobyło mandaty” (*Ibidem*, s. 3). Wzrostowi liczby partii politycznych towarzyszy spadek ich jakości: „Partie jako instytucje upadły. Większość partii służy przede wszystkim jako narzędzia do realizowania osobistych ambicji,

a spiskowanie i partyjniactwo są cechami, które je definiują” (*Ibidem*). Jako czynniki zakłócające funkcjonowanie demokracji wymienia się uwarunkowania wewnętrzne: działalność maoistów i przemoc komunistyczną, oraz uwarunkowania zewnętrzne: napięte stosunki z Pakistanem (w tym konflikt o Kaszmir).

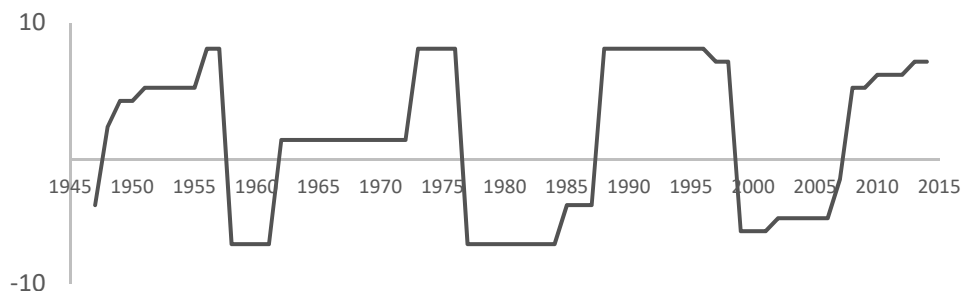
Wykres 1.1. Trajektoria ustrojowa Indii

Źródło: Center for Systemic Peace 2014b.

Pakistan według Polity IV

Miernik opracowany przez badaczy z projektu *Polity* w roku 2013 klasyfikuje Pakistan jako demokrację. W latach 1958-1961 oraz 1977-1984 Pakistan otrzymał najniższe oceny w swojej historii (-7). Najwyżej (8) oceniono ten kraj w latach 1956-1957, 1973-1976 oraz 1988-1996, uznając go wtedy za demokrację. Na podstawie wykresu 1.2. wnioskować można, że w Pakistanie kilkakrotnie miały miejsce dynamiczne przemiany w kierunku demokracji. Choćby w roku 1988 kraj uznano za demokrację (8), a rok wcześniej za zamkniętą anokrację (-4).

Wykres 1.2. Trajektoria ustrojowa Pakistanu

Źródło: Center for Systemic Peace 2014c.

W roku 2010, ostatnim, jaki uwzględniono w szczegółowym raporcie na temat pakistańskiego systemu politycznego, w trzech wyróżnionych kategoriach Pakistan otrzymał następujące oceny (Center for Systemic Peace 2014c):

1. Wybory władzy wykonawczej (7). Autorzy raportu nt. pakistańskiego systemu politycznego przedstawiają okoliczności dojścia do władzy Musharrafa oraz opisują jego rządy: „Są znaki wskazujące na to, że ten rząd wojskowy w odróżnieniu od swoich wojskowych i cywilnych poprzedników, podjął wysiłek by zreformować system polityczny i zdawał się rozumieć, że powrót rządów cywilnych – kiedyś w odległej przyszłości – jest zarazem nieunikniony i pożądany” (*Ibidem*, s. 3).
2. Ograniczenia władzy wykonawczej (5). Autorzy podkreślają dominującą rolę wojska na pakistańskiej scenie politycznej: „Nawet po powrocie rządów cywilnych w 1988 r. rola wojska w rządzie została utrzymana przez art. 52 konstytucji, który nadawał wybranemu pośrednio prezydentowi władzę, by zdymisjonować premiera oraz Zgromadzenia: Narodowe i Prowincji” (*Ibidem*). Działalność instytucji, które zdolne były kontrolować władzę wykonawczą, zawieszana była wraz z wprowadzaniem kolejnych stanów wojennych. Przykładem takiej instytucji jest Sąd Najwyższy, który po przewrocie z roku 1999 „był bardzo krytyczny wobec rządu, jednak nie posiadając władzy potrzebnej do wykonania wydawanych orzeczeń, miał niewielką realną władzę w Pakistanie” (*Ibidem*). Niezależną od Musharrafa władzę w tamtym okresie, jak podkreślają autorzy raportu, dzierżyły jedynie

służby specjalne Pakistanu (Inter-Services Intelligence, ISI). W roku 2002 przeprowadzono wybory, w następstwie których po około trzyletniej przerwie Zgromadzenie Narodowe wznowiło swoją działalność. Później jednak znaczenie tej instytucji w systemie politycznym Pakistanu systematycznie malało. Celem Musharrafa było skupienie władzy w rękach prezydenta. „Z perspektywy armii konsolidacja władzy w rękach silnego prezydenta pomogłaby w rozszerzaniu własnych wpływów bez konieczności ogłaszania kolejnych zamachów stanu” (*Ibidem*). Zakres władzy prezydenta znacznie ograniczyła 18 poprawka do konstytucji z roku 2010, zgodnie z którą m.in. rolę szefa egzekutywy przejął premier, prezydentowi odebrano również prawo do niezależnego odwołania Zgromadzenia Narodowego oraz ogłaszania stanu wyjątkowego w kraju. Według badaczy z projektu *Polity IV* wraz z ograniczeniem władzy prezydenta nieznacznie zmniejszyły się wpływy wojska w kraju (Center for Systemic Peace 2014d, s. 4).

3. Uczestnictwo w polityce: konkurencja między partiami politycznymi (7). Podkreślono fakt, że znaczącą rolę na scenie politycznej mają feudalowie z wpływowych i obecnych w polityce od początku istnienia państwa klanów. „Wraz ze wzrostem populacji w miastach w Pakistanie, osłabła władza właścicieli majątków ziemskich, niemniej jednak wszyscy politycy cywilni i wojskowi potrzebują poparcia feudalów, jeśli chcą pozostać u władzy” (Center for Systemic Peace 2014c, s. 4-5) – oceniają autorzy raportu.

Dychotomiczny miernik demokracji według badań Adama Przeworskiego

Badania zapoczątkowane przez Przeworskiego kontynuują José Antonio Cheibub, Jennifer Gandhi i James Raymond Vreeland, którzy w roku 2010 opublikowali klasyfikację państw wg następujących typów reżimów politycznych: 1) demokracja parlamentarna, 2) demokracja prezydencka, 3) demokracja parlamentarno-prezydencka (system mieszany), 4) dyktatura cywilna, 5) dyktatura wojskowa oraz 6) dyktatura monarchiczna (Cheibub *et al.* 2010, s. 79-90). Choć wyróżniono inne rodzaje systemów politycznych, a konkretnie inne typy dyktatur niż Przeworski, to badania te oparto na koncepcji mierzenia demokracji profesora polskiego pochodzenia.

Inna niż u Przeworskiego typologia dyktatur jest faktycznie łatwiejsza do zastosowania, ponieważ dzięki przyjętemu przez Cheibuba i kolegów kryterium prościej rozstrzygnąć typ danej dyktatury. Jej rodzaj zależy od tego, kto faktycznie sprawuje władzę

– jeśli przywódca pochodzi z rodziny królewskiej i ma wyznaczonego następcę, wówczas system jest klasyfikowany jako dyktatura monarchiczna. Jeśli przywódca należy bądź należał do sił zbrojnych, system definiowany jest jako dyktatura wojskowa, w innym przypadku – jeśli dyktator nie jest, ani monarchą, ani członkiem sił zbrojnych – system zaliczany jest do dyktatury cywilnej.

Cheibub i jego zespół badawczy, w odróżnieniu od FH czy *Polity IV*, nie przygotowują szczegółowych raportów na temat stanu demokracji w konkretnych krajach. Dostępne są jedynie informacje o typie reżimu. Zgodnie z nimi Indie od roku 1947 niezmienne klasyfikowane są jako demokracja parlamentarna. Podobnie jak w przypadku dwóch wcześniej prezentowanych mierników ocena Pakistanu nie jest równie stała. Od czasu uzyskania niepodległości kraj był klasyfikowany następująco: w latach 1947-1957, 1988-1998 i w roku 2008 jako demokracja parlamentarna; w latach 1958-1970, 1977-1987 oraz 1999-2007 jako dyktatura wojskowa; w roku 1971 jako dyktatura cywilna; w latach 1972-1976 jako demokracja prezydencka (Cheibub br.).

Wszystkie powyżej prezentowane mierniki stosowane są w badaniach nad demokracją w skali globalnej. Wobec tego, że już nieznacznie rozbudowany model poliarchii Dahla okazał się nieadekwatny do zastosowania w warunkach Indii i Pakistanu, przyjmę minimalistyczną definicję demokracji. Oznacza to, że głównym przedmiotem analizy będzie procedura wyborów oraz wiążące się z nią funkcjonowanie czynnego i biernego prawa wyborczego. Zwrócę uwagę także na głównych aktorów rywalizacji wyborczej, tj. partie polityczne, a także uwarunkowania zewnętrzne, o ile wpływały one na ciągłość procesu wyborczego.

Rozdział 2

Specyfika kulturowo-społeczna Indii i Pakistanu a demokracja

Demokracja i jej procedury zapisane w konstytucjach Indii i Pakistanu funkcjonują we właściwych dla tych państw warunkach kulturowych i społecznych. W przeciwieństwie do ustroju politycznego uwarunkowania te trudno zmieniać czy kształtować za pomocą aktów prawnych. Niektóre prawa mające na celu wyeliminowanie z życia codziennego praktyk zakorzenionych w kulturze subkontynentu – jak choćby zakaz dawania i przyjmowania posagów obowiązujący w Indiach na mocy Dowry Prohibition Act (z 20 maja 1961 roku) – w rzeczywistości pozostają martwe. Ta legitymizowana przez społeczeństwo, a nielegalna praktyka pozostaje powszechnie stosowana.

Wiele z uwarunkowań społeczno-kulturowych pozostaje wspólnych dla Indii i Pakistanu. Społeczeństwa obu państw są silnie zhierarchizowane i podzielone. Choć sprzęgnięty z hinduizmem porządek warnowo-kastowy potocznie kojarzy się przede wszystkim z Indiami, w literaturze przedmiotu słowa „kasta” używa się zarówno w odniesieniu do społeczeństw współczesnych Indii, jak i Pakistanu.

W roku 2011 21,2% (268,1 mln) obywateli Indii i 7,9% (14,1 mln) obywateli Pakistanu żyło poniżej poziomu ubóstwa⁸, czyli za mniej niż 1,90 USD dziennie (World Bank 2017a). Choć indyjska gospodarka rozwija się dynamicznie, warunki życia najuboższych właściwie się nie zmieniają. Stan ten utrwała przede wszystkim relatywnie powszechny brak wykształcenia, w tym analfabetyzm. Według *Raportu rozwoju społecznego* (*Human Development Report*) za rok 2015 w Indiach analfabeci stanowią 27,9%, a w Pakistanie 41,3% społeczeństwa (UNDP 2016a). Średni okres edukacji wynosi dla Indii około sześciu, a dla Pakistanu około pięciu lat (UNDP 2016b). Także wysoki poziom korupcji w tych państwach sprzyja utrzymywaniu się *status quo*, ponieważ najbiedniejszych najzwyczajniej nie stać na upowszechnione i akceptowane w życiu codziennym

⁸ Dane za rok 2011 są najbardziej aktualnymi danymi dla Indii, które Bank Światowy opublikował w Country Poverty Brief na jesieni 2017 roku; dla Pakistanu dostępne są nowsze dane z roku 2013, według których poziom ubóstwa spadł w kraju do 6,1% (11,3 mln obywateli) (World Bank 2017b).

zachowania korupcyjne. Dane dotyczące powyższych kwestii różnią się od siebie w zależności od źródła. Przytaczając je, należy mieć na uwadze istnienie tych rozbieżności – i w konsekwencji – ograniczoną wiarygodność statystyk. Zachować ostrożność wobec indyjskich statystyk radzi Sebastian Domżański, autor książki *Indie w gospodarce światowej. Słoń, który pragnął latać* (2017, s. 31-34).

Indie i Pakistan różni dominująca w tych krajach religia. Choć hindusów i muzułmanów dzielą rytuały religijne, styl życia, a nawet dieta, badacze przytaczają przykłady pokojowego współistnienia, czy wręcz współpracy, wyznawców tych dwóch religii. „Takie hinduskie święta jak holi, dasara, diwali, baisakhi i basant były świętowane przez wszystkie społeczności religijne” – pisze o czasach przed podziałem subkontynentu Aitzaz Ahsan (2005, s. 79). Także Piotr Kłodkowski zauważa, że muzułmanów i hindusów zamieszkujących subkontynent mogło więcej łączyć niż dzielić. Równocześnie podkreśla, że fakt istnienia tych więzi był ignorowany przez decydentów. Jak pisze w kontekście sesji ML w Allahabadzie w roku 1930, która była poświęcona wizji utworzenia państwa muzułmańskiego na subkontynencie: „Nie miało specjalnego znaczenia to, że (...) żyjący obok siebie muzułmanie i hindusi połączeni byli więzami wspólnych interesów, języka, czasem nawet przyjaźni, polityki i kultury” (2005, s. 187).

Doświadczenie kolonializmu brytyjskiego

Do 15 sierpnia 1947 roku Indie i Pakistan tworzyły jeden organizm państwowy – Indie Brytyjskie. Pomimo że państwa „powstały z tej samej tradycji kolonialnej, nie były spadkobiercami tego samego doświadczenia politycznego” – zauważa Jaffrelot (2002, s. 252). Do okresu sprzed uzyskania niepodległości wraca także Ahsan (2005, s. 77-78), według którego polityka Londynu doprowadziła do ukształtowania się odmiennych struktur społecznych w badanych państwach. Pakistańczyk wskazuje tę różnicę jako główną przyczynę różnic ustrojowych niepodległych Indii i Pakistanu.

Choć wyjaśniając te trajektorie ustrojowe państw, dwaj wyżej przywołani autorzy cofają się do okresu panowania Brytyjczyków na subkontynencie, faktyczna władza Londynu miała dość ograniczony zasięg terytorialny. Indie Brytyjskie (1858-1947), jak podkreśla Krzysztof Dębnicki, „zajmowały tylko trzy piąte subkontynentu. Pozostały obszar, zamieszkały przez trzecią część ludności, znajdował się pod władzą 562 książąt indyjskich (niektórzy z nich władali obszarem wielkości Francji czy Niemiec), spośród

których tylko nielicznych można było zaliczyć do grona »oświeconych«, wykazujących jakikolwiek zamiar wprowadzenia rządów, chociaż w niewielkim stopniu reprezentowanych” (2000, s. 94).

Rozpoczynając podbój subkontynentu, Brytyjczycy byli zainteresowani przede wszystkim wymianą handlową z podporządkowywanymi terytoriami. Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska była nowym aktorem, postępującym według reguł dotąd nieznanych na subkontynencie. „Kompania wprowadzała nowe prawa rynku. To była firma handlowa. Jej głównym zadaniem było egzekwowanie umów, a nie utrwalanie dotychczasowych stosunków dzierżawy gruntów” (Ahsan 2005, s. 82). Nowe zasady okazały się korzystne nie tylko dla samej Kompanii, ale i dla kupców z subkontynentu, głównie hindusów. Taka polityka doprowadziła do zadłużenia i wywłaszczenia części właścicieli ziemskich, przede wszystkim muzułmanów. Nowymi zarządcami pozyskanymi przez Kompanię w ten sposób ziem zostawali zwykle hinduscy Marwari, czyli członkowie kasty kupieckiej, pochodzący głównie z regionu Marwar w Radżastanie. W konsekwencji feudalowie, do tej pory będący na szczycie hierarchii społecznej, tracili swoją pozycję na rzecz niższej kasty zajmującej się handlem. „Hinduscy handlarze, kupcy i księgowi, przez co najmniej pół wieku byli jedynymi pośrednikami w handlu Indii z Brytyjczykami” (*Ibidem*, s. 82-83).

Po powstaniu Sipajów w roku 1857 Imperium zmieniło głównego partnera na subkontynencie. Klasy kupieckie nie były już tak potrzebne Brytyjczykom, zastąpili ich feudalowie z płonami swoich ziem, którzy „(...) byli bardziej skuteczni w pozyskiwaniu produktów rolnych i zbiorów od chłopów. (...) pomagali w grabieży chłopów i przekazywaniu zbiorów władzom kolonialnym” (*Ibidem*, s. 85). Partnerstwo Brytyjczyków z właścicielami ziemskimi w Pendżabie umocnił Punjab Land Alienation Act z roku 1900. Prawo podzieliło mieszkańców Pendżabu na plemiona agrarne i nieagrarne (Ejaz 2009), „powstrzymując miejskie kasty kupieckie od nabywania ziemi” (Talbot 2011, s. 6). Zupełnie inną politykę prowadzono wcześniej, w XVII wieku w Bengalu, gdzie ziemia była towarem rynkowym (Ahsan 2005, s. 89), nabywanym przez bogacących się na handlu z Brytyjczykami mieszkańców miast.

Ze względu na fakt, że na mocy Punjab Land Alienation Act plemiona nieagrarne nie mogły nabywać ziemi, zwiększyły się inwestycje w inne sektory gospodarki niż rolnictwo. „Prawo wprowadzone w Pendżabie spowodowało napływ kapitału do sektorów przemysłowych i finansowych. Liczba zakładów przemysłowych w Lahore wzrosła z 50

w roku 1901 do 155 w roku 1913. Inwestowany w te fabryki kapitał wzrósł z 15 681 000 Rs. do 63 566 941 Rs. w okresie zaledwie 10 lat” (Ejaz 2009).

Jednak w prowincjach wcześniej podporządkowanych przez Brytyjczyków przemysł rozwijał się nieporównywalnie prężniej, a powyższe tendencje były krótkotrwałe i pozostają raczej niezauważone. Ahsan podkreśla, że „cały przemysł był umiejscowiony w Indiach, nie w Pakistanie. Pakistan pozostał eksporterem produktów rolnych” (2005, s. 90).

Prowincje podbijane przez Brytyjczyków w okresie późniejszym, czyli te, które utworzyły Pakistan, za wyjątkiem podporządkowanych wcześniej Bengalu (1757) i Sindhu (1843), administrowane były w odmienny sposób od części Imperium, które po podziale subkontynentu weszły w skład Indii. Pendżab podbity przez Brytyjczyków w roku 1849 jako ostatni: „korzystał ze »specjalnego« traktowania, głównie dlatego, że jest położony na obrzeżach Azji Centralnej wzdłuż tradycyjnych szlaków najazdów. Tym samym prowincja była bardziej zmilitaryzowana niż inne, stała się prawdziwym laboratorium dla biurokracji i Indyjskiej Służby Cywilnej, elitarnych oddziałów kolonialnych służb cywilnych” (Jaffrelot 2002, s. 254). Podobne geostrategiczne znaczenie miała formalnie utworzona przez Brytyjczyków w roku 1901 ówczesna Północno-Zachodnia Prowincja Pograniczna (North-West Frontier Province, NWFP).

Gdy wybuchła I wojna światowa, żołnierze z Indii Brytyjskich, których prawie połowę w roku 1914 stanowili Pendżabczycy, tworząc 57 ze 121 oddziałów (Ahsan 2005, s. 91), zaczęli być jeszcze bardziej potrzebni Brytyjczykom. Chłopi-żołnierze z Pendżabu byli wysyłani w różne części świata, by walczyć po stronie Imperium. Udział w wojnie nie tylko czynił z nich ludzi zamożnych – otrzymywali pensje i majątki ziemskie – ale też szanowanych w społeczeństwie. „Widzieli rozwinięte kraje i zaawansowane technologie, których wcześniej nie byli sobie w stanie wyobrazić. (...) Ich perspektywy zostały znacznie poszerzone. (...) Żołnierz, walczący dla obcego pana, zyskiwał aurę i magię” (*Ibidem*, s. 92). Co więcej, rosło znaczenie wojskowych w sferze polityki w Pendżabie. Ich silne wpływy doprowadziły do militaryzacji administracji i powstania cywilno-wojskowego reżimu w prowincji.

Polityka Imperium Brytyjskiego wobec podbijanych w różnych okresach części subkontynentu doprowadziła do ukształtowania się odmiennych struktur społecznych na terenie dzisiejszych Indii i Pakistanu. W pierwszym z państw rozwijała się klasa średnia:

warstwy kupieckie i mieszczaństwo, w drugim rosła pozycja właścicieli majątków ziemskich. Bogacące się na handlu z Brytyjczykami klasy średnie z obszaru obecnych Indii zaczęły rywalizować z Brytyjczykami nie tylko o zyski, ale i o wpływy polityczne. „Te klasy domagały się zarówno związków zawodowych, by chronić własne interesy ekonomiczne, jak i partii politycznych, by uzyskać dla siebie przywileje polityczne i przestrzeń gospodarczą. (...) To nie przypadek, że Indyjska Izba Handlowa i INC powstały w tym samym roku 1885” (*Ibidem*, s. 88).

Natomiast w prowincjach, z których później utworzono Pakistan, Brytyjczycy faworyzowali biurokratów nadzorujących budowę sieci nawadniających, właścicieli majątków ziemskich oraz – ze względu na strategiczne położenie prowincji – wojsko, tworzone głównie przez mieszkańców z Pendżabu i NWFP. „W roku 1947 Pendżabczycy tworzyli 77% pakistańskiej armii, a Pasztunowie 18,5%, a stanowili kolejno 25% i 8% populacji kraju. Naturalnie, ich kultura polityczna bardziej została ukierunkowana na utrzymanie porządku niż demokracji” (Jaffrelot 2002, s. 254). Podobnie w innej pakistańskiej prowincji, Beludżystanie, podbitej w roku 1840, procedury demokracji nie zostały zainicjowane przez Brytyjczyków. Pierwsze wybory do Zgromadzenia Ustawodawczego w prowincji przeprowadzono dopiero w roku 1972, a za czasów Imperium Brytyjskiego „praktykę wyborów ograniczano do samorządu miejskiego w Kwiecie” (*Ibidem*) – stolicy prowincji.

Procedurę wyborów bezpośrednich Brytyjczycy wprowadzali stopniowo i ostrożnie, gdyż wiązała się ona z włączaniem miejscowej ludności do powstających instytucji. Dopiero na mocy Government of India Act (z 23 grudnia 1919 roku) liczba członków dwuizbowego parlamentu, którzy pochodzili z wyboru, zaczęła przewyższać liczbę członków mianowanych. Spośród 144 członków niższej izby, czyli Centralnego Zgromadzenia Ustawodawczego (Central Legislative Assembly), 104 pochodziło z wyboru, w wyższej izbie, czyli Radzie Stanu (Council of State), tylko 26 na 60 było nominowanych. Po wejściu w życie powyższej ustawy w roku 1920 przeprowadzono wybory do obu izb, w których ze względu na cenzusy wykształcenia i majątkowy na 200 mln obywateli Indii Brytyjskich udział wzięło kolejno 17,5 tys. (wybory do Centralnego Zgromadzenia Ustawodawczego) i 900 tys. (wybory do Rady Stanu) wyborców (Dębnicki 2000, s. 91).

Zmiany w zakresie czynnego prawa wyborczego zainicjował Government of India Act (z 24 lipca 1935 roku), na mocy którego wielkość elektoratu miała wzrosnąć do 35

mln (Desai 2011, s. 191). Ustawa zwiększyła autonomię ówczesnych 11 prowincji Indii Brytyjskich: Bengal, Madras, Bombaj, Uttar Pradesh, Pendżab, Bihar, Centralnej Prowincji, Asam, NWFP, Orisa i Sindhu. Government of India Act z roku 1935 zniósł wprowadzoną szesnaście lat wcześniej dwuwładzę, zgodnie z zasadą której finanse, policja i wymiar sprawiedliwości pozostawały pod kontrolą generalnego gubernatora, a w sprawach edukacji i zdrowia decydowali indyjscy ministrowie, wybierani spośród pochodzących z wyboru członków Zgromadzenia Ustawodawczego.

Zwiększenie odpowiedzialności pochodzących z wyboru polityków i oddanie w ich ręce także wcześniej nadzorowanych przez Brytyjczyków obszarów władzy oznaczało, że teoretycznie „po raz pierwszy w historii Indii te części kraju będą rządzone przez ludzi wybranych spośród ich mieszkańców” (*Ibidem*, s. 202). Faktycznie jednak Brytyjczycy nie liczyli się z pochodzącym z wyboru decydentami nawet na tyle, by skonsultować z nimi tak ważne dla kraju kwestie, jak wypowiedzenie wojny Niemcom. „Kiedy Wielka Brytania ogłosiła, że Indie są w stanie wojny z Niemcami w 1939 r., członkowie INC, zasiadający w zgromadzeniach na szczeblu centralnym i prowincji zrezygnowali” – opisuje sytuację Oldenburg (2010, s. 24).

Takie praktyki sugerują, że nie należy przeceniać udziału Brytyjczyków w budowaniu demokracji na subkontynencie. Jak pisze Dębicki, „Brytyjczycy nie położyli solidnych fundamentów pod struktury demokratyczne, w znacznym stopniu kontynuując na najwyższym i średnim szczeblu tradycyjnie autokratyczny i niereprezentatywny sposób sprawowania władzy” (2000, s. 95-96).

Niepodległe Indie zdolaly jednak, pomimo charakteru rządów brytyjskich, umiejętnie wykorzystać doświadczenia z okresu kolonialnego, adoptując system demokracji przedstawicielskiej. Niespełna trzy lata po podziale subkontynentu, 26 stycznia 1950 roku, weszła w życie konstytucja państwa, która „stanowiła bezpośrednie przedłużenie instytucji Indii Brytyjskich: 250 z jej 380 artykułów było przepisanych z Government Act z roku 1935. Zreprodukowano ogólną strukturę tego dokumentu” (Jaffrelot 2002, s. 253).

Uchwalenie konstytucji w relatywnie krótkim czasie po uzyskaniu niepodległości, możliwe m.in. dzięki oparciu jej na istniejącej już ustawie, zapewniło ciągłość władzy, instytucji i procedur w Indiach. Jednak wzorowana na ustawie z czasów kolonialnych konstytucja ma swoich przeciwników, jak niektóre partie komunistyczne, dla których jest symbolem dominacji zachodniego imperializmu: „Chcemy zmienić całą konstytucję,

zostawimy tylko niektóre artykuły” – mówił KN Ramachandran (2012) z Komunistycznej Partii Indii (marksistowsko-leninowskiej), z odłamu Czerwona Gwiazda (Communist Party of India (Marxist-Leninist) Red Star, CPIM).

Doświadczenie brytyjskiego kolonializmu tylko pozornie łączy badane państwa. Polityka Imperium Brytyjskiego wobec podbijanych w różnych okresach części subkontynentu była na tyle różna, że doprowadziła do utrwalenia innych struktur społecznych w Indiach i Pakistanie. Choć przedmiotem badań jest analiza porównawcza uwarunkowań politycznych demokracji w Indiach i Pakistanie po roku 1947, powyżej przedstawione doświadczenia z okresu kolonialnego nie mogły zostać zignorowane, przede wszystkim z uwagi na fakt, że liczni badacze zastanawiają się nad ich wagą w kontekście trajektorii ustrojowych tych dwóch państw.

Hierarchia społeczna

Wspólnymi cechami społeczeństw Indii i Pakistanu są hierarchiczna organizacja oraz prymat interesu grupy nad interesem jednostki. Liczne podziały społeczne o bardzo różnym charakterze generują konflikty oraz prowadzą do całkowitej marginalizacji jednostek i grup funkcjonujących na samym dole hierarchii społecznej. Według Ramachandry Guhy (2008, s. xix) źródła tych znaczących podziałów w Indiach stanowią: kasta, język, religia, klasa (status materialny) oraz płeć. Podziały te w różnym stopniu są wspólne dla Indii i Pakistanu.

Kasta

Mechanizmy demokracji, z którą sprzęgnięta jest zasada równości wobec prawa, nie osłabiły najbardziej symptomatycznych dla społeczeństw subkontynentu podziałów kastowych. Konstytucje Indii i Pakistanu, choć gwarantują obywatelom równość, nie eliminują z życia codziennego głęboko zakorzenionych zachowań stygmatyzujących najniższe warstwy społeczne. Arundhati Roy w swojej powieści *Bóg rzeczy małych* (2010, s. 93), której akcja toczy się na południu Indii w Kerali, kilkakrotnie wspomina o tym, że parias ma zakaz przekraczania progu domu zamieszkiwanego przez wyższe kasty. Niedotykalni „nie mogą korzystać z publicznych dróg i studni” – pisze o innych restrykcjach Gerhard Bellinger (1999, s. 209).

„Słowo »kasta«, jak się go używa w wielu źródłach europejskich, jest niefortunnym tłumaczeniem dwóch zupełnie różnych lokalnych konceptów: »warna« i »dźati«, które jak się generalnie uważa, są ze sobą powiązane” (Quigley 1993, s. 4).

Warna odnosi się do pełnionej w społeczeństwie funkcji. Bramini, czyli kapłani tworzący najwyższą z warn – nauczają; kszatrijowie – wojownicy i rządzący – strzegą ludu; wajśjowie – kupcy i rolnicy – zajmują się handlem oraz rolnictwem; śudrowie – pracownicy fizyczni – służą wyższym warnom. Poza warnami żyją tzw. niedotykalni, należący do piątego, najniższego stanu.

Drugi z konceptów – dźati – „może być desygnatem płci, rasy, kasty, plemienia, populacji czy wyznawców danej religii albo narodu” (Raheja 1985, s. 349). Krzysztof M. Byrski tłumaczy ten termin jako kasto-naród: kasta to sanskryckie *dźati* (od sanskr. *jan* – rodzić się), właściwym europejskim odpowiednikiem tego terminu jest więc *nation* / naród od rodzić się (łac. *natio* – ród, *natus* – urodzony) (2009, s. 122-136).

Zgodnie z praktyką przyjętą przez większość politologów zajmujących się subkontynentem indyjskim, w niniejszej publikacji operuję słowem kasta, które traktuję jak synonim dźati. Kasty dzielą warny na liczne grupy zawodowe, np. kastę z warny kszatrijów stanowią Bantowie zamieszkujący tereny na granicy stanów Karnataka i Kerała. Tradycyjnie Bantowie byli właścicielami drobnych majątków ziemskich, później zaczęli zajmować się turystyką i bankowością. Bantowie są kojarzeni także z bollywoodzkimi pięknościami, wiele indyjskich aktorek, w tym Aishwarya Rai, pochodzi z tej kasty.

Porządek hierarchiczny jest powielany wewnątrz warn i kast, każda z nich „podzielona jest skomplikowanym wewnętrznym systemem rang (...), wśród braminów jedni muszą odprawiać rytuały rodzinne, inni nie; jedni odprawiają pogrzeby, inni tego nie robią. Bramin o najwyższym statusie nie poślubiłby córki bramina z najniższej klasy” (Fukuyama 2012, s. 185).

Nie sposób policzyć, ile kast zamieszkuje Indie (Quigley 1993, s. 5) – ich liczbę szacuje się nawet na ponad 100 000 (Zajączkowski 2008, s. 92). Od roku 1931 w trakcie przeprowadzania powszechnego spisu ludności obywateli nie pyta się o przynależność kastową. Zbiera się jedynie dane dotyczące liczebności Kast Nomenklaturowanych (Scheduled Casts, SC), tj. niedotykalnych, Plemion Nomenklaturowanych (Scheduled Tribes, ST), plemion autochtonicznych (adiwasi⁹) oraz Innych Klas Defaworyzowanych (Other Backward Classes, OBC) – kategorii o specjalnym statusie w konstytucji.

⁹ Termin dosłownie znaczy: pierwsi mieszkańcy i odnosi się do rdzennej ludności Indii.

Do pierwszej kategorii mogą należeć jedynie społeczności hindusów, sikhów oraz buddystów, do pozostałych także inne społeczności niezależnie od religii (Ministry of Minority Affairs 2007, s. 56-57).

Sami Indusi mają dużą świadomość własnej kasty i jej miejsca w hierarchii, co potwierdzają słowa Louis Dumonta (2009, s. 34): „Kasta jest »stanem umysłu«. Przynależność kastowa ma fundamentalne znaczenie dla wielu dziedzin życia, choćby przy zawieraniu małżeństw. „Przynależność do kasty rozpoznaje się po wyglądzie, ubraniu, sposobie mówienia i zachowania” – mówi John Dayal¹⁰ (2012). Poza aparycją, w tym np. wzrostem – niski jest charakterystyczny dla członków kast niższych, i karnacją skóry – posiadaczami jaśniejszej zwykle są kasty wyższe, miejsce w hierarchii sugeruje nazwisko.

Indusi mają bardzo różny stosunek do hierarchii kastowej. „Jestem przeciwko kastom” – otwarcie mówi Sohaila Kapur¹¹ (2012), hinduska o wysokim statusie społecznym. Pogląd ten wspólny jest m.in. dla indyjskich partii komunistycznych i ich zwolenników. Odminną opinię wyraża Bhupender Yadav¹² z Indyjskiej Partii Ludowej (Bharatiya Janata Party, BJP), według którego system kastowy jest błędnie pojmowany na Zachodzie, gdzie przede wszystkim kojarzy się go z rygorystyczną hierarchią. Tymczasem odnosi się on wyłącznie do wykonywanej pracy – twierdzi polityk. Według Yadava (2012) porządek warnowo-kastowy i sprzęgnięty z nim podział pracy nie generuje barier nie do pokonania. „Mój ojciec pracował w szatni w siedzibie partii” – mówi polityk, który pomimo niskiego statusu społecznego rodziców zdobył wykształcenie prawnicze, a od marca 2012 roku zasiada w Rajya Sabha, wyższej izbie parlamentu indyjskiego.

Silna pozycja Yadavów mogła ułatwić politykowi awans społeczny. Yadawowie, choć wywodzą się z śudrów, przypisują sobie przynależność do wyższej warny kszatrijów (Michelutti 2004, s. 61). Tradycyjnie Yadawowie to chłopci zamieszkujący północ Indii (Bayly 1999, s. 283). W jedenastu stanach Yadawowie są zaliczani do OBC (National Commission of Backward Classes br.)¹³. Stanowią znaczącą siłę polityczną na północy i w centrum kraju. *My Yadawowie jesteśmy kastą polityków* – tytułuje swój artykuł Lucia Michelutti (2004).

¹⁰ John Dayal – dziennikarz, aktywista, członek National Integration Council w Indiach.

¹¹ Sohaila Kapur – dziennikarka, pisarka i producentka telewizyjna, pracuje dla Lok Sabha TV.

¹² Bhupender Yadav – polityk, członek BJP, od roku 2012 zasiada w Rajya Sabha.

¹³ Te stany to: Bihar, Chhattisgarh, Delhi, Haryana, Jharkhand, Karnataka, Madhya Pradesh, Orisa, Radżastan, Uttar Pradesh, Bengal Zachodni.

Negatywnym elementem systemu kastowego jest niedotykalność, formalnie zniesiona przez art. 17 indyjskiej konstytucji (Constitution of India 1950 – tekst ogłoszony 1 grudnia 2007 roku), a faktycznie nadal funkcjonująca pomimo tego zapisu. Do dalitów zalicza się społeczności z najniższych kast oraz te spoza systemu kastowego, które tradycyjnie wykonują czynności uznawane za nieczyste, jak: odbieranie życia innym stworzeniom, praca przy ludzkich zwłokach i martwych zwierzętach czy nawet samo spożywanie mięsa. Według danych z roku 2011 w Indiach żyje ponad 201,4 mln dalitów, w Pakistanie jest ich ok. 3 mln, głównie w Pendżabie i Sindhu. Po podziale Indii Brytyjskich najubożsi hindusi, których nie było stać na podróż do Indii, byli zmuszeni pozostać w Pakistanie, gdzie wraz ze swoimi rodzinami wciąż wykonują tradycyjnie przypisane im czynności.

Choć kasty funkcjonują także wśród nie-hindusów w Indiach, stan wiedzy na ten temat pozostaje niewielki, co podkreślał Dumont, podając przykład społeczności chrześcijan w jednym z indyjskich stanów: „W Kerali, gdzie chrześcijanie stanowią istotną część populacji, znajdujemy typowy przykład wewnętrznego podziału chrześcijan na grupy przypominające kasty. Niestety wszystko, co wiemy na ten temat to ogólniki” (2009, s. 293). Na subkontynencie system kast oddziałuje na społeczności chrześcijan i muzułmanów i zdarza się, że jest wśród nich replikowany. Samo przejście na chrześcijaństwo, choć jest ono religią egalitarną, nie zmienia tradycyjnego miejsca jednostki w społeczeństwie. W XVII wieku portugalscy misjonarze byli zmuszeni do stworzenia wewnątrz własnej społeczności hierarchii odzwierciedlającej hierarchię kastową. W konsekwencji powstał podział na dwie kategorie misjonarzy: „»misjonarze bramini« żyjący tak jak kasty wyższe i pośród nich rozwijający swoją działalność, (...) oraz »misjonarze pandaramowie« pracujący wśród śudrów i niedotykalnych” (*Ibidem*, s. 294).

Mechanizm nawracania się najniższych kast na chrześcijaństwo opisuje Roy (2010, s. 88). Hindusi przechodzący na chrześcijaństwo „w ramach dodatkowej zachęty dostawali trochę żywności i pieniędzy (...), już wkrótce zdali sobie sprawę, że wpadli z deszczu pod rynnę. Musieli chodzić do własnych kościołów, z własnym nabożeństwem i własnym księdzem”.

Odtworzeniu systemu kastowego wewnątrz społeczności wyznających islam sprzyjała hierarchiczna natura społeczeństwa muzułmańskiego. Zgodnie z Koranem wszyscy

muzułmanie są równi, jednak tradycyjnie społeczność muzułmanów subkontynentu podzielona jest na grupy o różnym statusie. „Muzułmanie dzielą się na dwie główne kategorie: aszrafów, czyli szlachtę, uważanych za potomków imigrantów, która podzielona jest na cztery kategorie, oraz pospólstwo, któremu przypisuje się pochodzenie indyjskie, rozproszone na wiele grup przypominających kasty” (Dumont 2009, s. 298).

Powyższy podział na aszrafów i ajlafów – jak nazywa się drugą, niższą kategorię – był wspominany już przez średniowiecznych muzułmańskich uczonych z różnych części świata: Azji Centralnej, Iranu i Afganistanu – zauważa Yoginder Singh Sikand (2004). Do grup plemiennych tworzących wyższy stan należą dwie pochodzenia arabskiego: *Sajjid* (potomkowie proroka Mahometa) i *Szajikb* (dosł. starzec, popularne określenie wodza plemiennego, władcy terytorium) oraz dwie nazwane od plemion: *Pathan* i *Mughal*. Choć potocznie wszystkich aszrafów nazywa się uczonymi, Dumont (2009, s. 298) zauważa, że spośród nich tylko dwie najwyższe kategorie pochodzenia arabskiego cieszą się statusem porównywalnym do hinduskich braminów, a dwie pozostałe mają status śudrów. Wśród ajlafów najwyższym statusem cieszą się nawróceni z kast wyższych, a niższy status mają grupy „profesjonalne odpowiadające rzemieślnikom kast hinduskich, najliczniejsza grupa to dżuala, głównie tkacze” (*Ibidem*, s. 298-299) oraz niedotykalni, którzy przeszli na islam.

O ile w Indiach przynależność do kasty determinuje wiele życiowych wyborów, od wyboru męża lub żony (którego częściej dokonują rodziny pary młodej niż sami przyszli małżonkowie) po wybór kandydata na posła, tak w Pakistanie na decyzje tego typu wpływa, choć w znacznie mniejszym stopniu niż przynależność kastowa w Indiach, przynależność do biraderi, czyli grupy pokrewieństwa.

Zgodnie z definicją: „Biraderi tworzą wszyscy ci, którzy uważają się nawzajem za braci i mają wspólnego męskiego przodka” (Lebevre 1999, s. 45). Te grupy pokrewieństwa nie są kategorią natury ekonomicznej, „nie ma »biednych« i »bogatych« biraderi” (*Ibidem*), jednak status materialny nie pozostaje bez znaczenia i generuje podziały wewnątrz danego kręgu.

Ian Talbot (2009, s. 31) zauważa, że to jednak nie przynależność do biraderi, a przede wszystkim system feudalny z dominującą pozycją właścicieli majątków ziemskich kształtował politykę i strukturę społeczną Pakistanu. Feudalowie „w 1962 r. i 1965 r. zdobyli kolejno 58 na 96 i 34 na 82 miejsc w Zgromadzeniu Narodowym”. Ten pakistański feudalizm „ma tylko trochę wspólnego z modelem europejskim – polega na absolutnej

władzy nieobecnych właścicieli majątków ziemskich, którzy cieszą się wysokim statusem podobnym do głowy klanu czy plemienia” (Jaffrelot 2002, s. 262). System feudalny w Pakistanie doprowadził do wykluczenia z życia politycznego ubogiej wiejskiej ludności, zupełnie podległej władzy feudała i pozbawionej własnej reprezentacji.

Nierówność jednostek i grup, która w praktyce wydaje się sprzeczna z fundamentalną dla demokracji ideą równości wszystkich obywateli wobec prawa, jest immanentną cechą obydwu społeczeństw, zarówno demokratycznych Indii, jak i niedemokratycznego Pakistanu. W Indiach podział warnowo-kastowy, choć sprzęgnięty jest z hinduizmem, wpłynął na strukturę również muzułmańskich i chrześcijańskich społeczności, m.in. dlatego, że konwersja religijna nie skutkowała uwolnieniem od „plagi niedotykalności” (Roy 2010, s. 88). W odróżnieniu od Indii, w Pakistanie to nie podział kastowy, ale przynależność do biraderi i przede wszystkim zależności feudalne determinują miejsce jednostki w hierarchii społecznej.

Ubóstwo i nierówności ekonomiczne

Indie i Pakistan są państwami dużych nierówności społeczno-ekonomicznych. Zakorzeniona w kulturze subkontynentu indyjskiego hierarchia społeczna generuje bariery dzielące masy od dostępu do edukacji i opieki zdrowotnej. Opracowywany corocznie przez Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (United Nations Development Programme, UNDP) wskaźnik rozwoju społecznego (Human Development Index, HDI) za rok 2017 plasuje oba kraje w tej samej kategorii państw średnio rozwiniętych: Indie na 130, Pakistan na 150 miejscu (UNDP 2018, s. 24).

Paradoksalnie Indie – jedno z państw zaledwie średnio rozwiniętych – zajmują wysoką pozycję na świecie pod względem liczby miliardów. „Indie mają ponad 50 miliardów, to znacznie więcej niż cała Skandynawia, gdzie poziom życia jest najwyższy” – przy okazji Światowego Forum Ekonomicznego powiedział indyjski dziennikarz Pallagumi Sainath (2011). Od czasu tej wypowiedzi do roku 2018 liczba miliardów w Indiach wzrosła do 119 („Forbes” 2018).

HDI klasyfikuje państwa na podstawie wskaźników z trzech głównych wymiarów: długie i zdrowe życie (w tym oczekiwana długość życia), wiedza (w tym oczekiwana i średnia liczba lat nauki) oraz standard życia (w tym dochód narodowy na mieszkańca). W ocenie skali wyzwań społeczno-gospodarczych, z jakimi zmagają się oba kraje, pomaga średnia świata oraz krajów należących do Organizacji Współpracy Gospodarczej

i Rozwoju (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD), najlepiej ocenianych przez HDI (tabela 2.1.).

Tabela 2.1. Wymiary HDI dla Indii i Pakistanu na tle krajów OECD i świata

Wskaźnik	Indie	Pakistan	Średnia dla krajów OECD	Średnia dla świata
Długie i zdrowe życie				
Oczekiwana długość życia w roku 2015 (w latach)	68,8	66,6	80,6	72,2
Wiedza				
Oczekiwany okres nauki w roku 2015 (w latach)	12,3	8,6	16,2	12,7
Średni okres nauki dorosłych powyżej 25 roku życia w roku 2015 (w latach)	6,4	5,2	12,0	8,4
Standard życia				
Dochód narodowy <i>per capita</i> (2011 PPP) w USD	6353	5311	39 595	15 295

Źródło: UNDP 2018, s. 22-25.

Indie

Pomimo dynamicznego tempa wzrostu gospodarczego społeczeństwo indyjskie pozostaje ubogie i słabo wykształcone. Warunki egzystencji w najbiedniejszych stanach państwa Roy porównuje do tych, w jakich żyją mieszkańcy państw Afryki Subsaharyjskiej. Zamieszkujący te zacofane regiony kraju Indusi „nawet po 60 latach od uzyskania tzw. niepodległości nie mają dostępu do edukacji ani opieki zdrowotnej” (2011, s. 7). Aktywistka, która poznała warunki życia w ubogich stanach tzw. czerwonego korytarza, czyli Andhra Pradesh, Bihar, Chhattisgarh, Jharkhand, Madhya Pradesh, Orisa, Uttar Pradesh

i Bengal Zachodni, towarzysząc działającym tam maoistom, zauważa, że wskaźniki ekonomiczne Indii rosną kosztem społeczności plemiennych.

Warunki życia w indyjskich stanach – od Kerali z najwyższym wskaźnikiem rozwoju społecznego w skali Indii, po najniżej oceniane: Bihar, Orisę i Chhattisgarh – znacznie różnią się od siebie. W raporcie *Indian Human Development Report. Towards Social Inclusion* eksperci z National Institute of Labour Economics Research and Development (wcześniej Institute of Applied Manpower Research, NILERD), instytucji podlegającej indyjskiemu Ministerstwu Planowania (Ministry of Planning), porównują wartości wskaźnika z lat 1999/2000 oraz 2007/2008.

W tym okresie HDI spada jedynie dla Delhi. Choć dla pozostałych stanów i terytoriów związkowych HDI rośnie, różnice pomiędzy wartościami wskaźnika dla najbardziej i najmniej rozwiniętych indyjskich stanów pozostają takie same. Natomiast UNDP Indie, mierząc rozwój społeczny indyjskich stanów za rok 2010 bardziej surowo niż NILERD ocenił najbardziej rozwinięte z nich. Z kolei te z najniższym HDI zostały ocenione wyżej (patrz tabela 2.2.).

Ponadto UNDP Indie porównuje indyjskie jednostki administracyjne do państw. Bazując na metodologii wykorzystanej do opracowania *Human Development Report* w roku 2010, organizacja najwyżej – tak samo jak NILERD – oceniła Keralę, plasując ją między Filipinami a Moldawią, wśród państw ze średnim rozwojem społecznym, najgorzej Chhattisgarh, Bihar i Orisę na poziomie zbliżonym do Birmy i Jemenu wśród państw z niskim rozwojem społecznym (Suryanarayana *et al.* 2011).

Aby pokazać społeczno-ekonomiczne różnice między stanami, „The Economist” (*An Indian Summary* 2011) – tak samo jak UNDP Indie – porównuje indyjskie jednostki administracyjne do państw, ale na podstawie innych wskaźników niż HDI: produktu krajowego brutto (PKB), produktu krajowego brutto na głowę (ważonego parytetem siły nabywczej) (PKB *per capita* (PPP)) oraz wielkości populacji. Biorąc pod uwagę wartości drugiego z wymienionych wskaźników za rok 2010, zamożny stan Goa został porównany do Ukrainy, ubogi Chhattisgarh do Uzbekistanu, a Bihar do Erytrei.

Tabela 2.2. Jednostki administracyjne Indii wg HDI

Jednostka administracyjna	HDI 1999–2000 (NILERD)	HDI 2007–2008 (NILERD)	HDI 2010 (UNDP Indie)	Kategoria (wg oceny HDI 2010)*
Kerala	0,677	0,790	0,625	Średni rozwój społeczny
Delhi	0,783	0,750	-	
Himachal Pradesh	0,581	0,652	0,558	
Goa	0,595	0,617	-	
Pendżab	0,543	0,605	0,569	
stany Północno-Wschodnie bez Asam	0,473	0,573	-	
Maharasztra	0,501	0,572	0,549	
Tamil Nadu	0,480	0,570	0,544	
Haryana	0,501	0,552	0,545	
Dżammu i Kaszmir	0,465	0,529	-	
Gudżarat	0,466	0,527	0,514	
Karnataka	0,432	0,519	0,508	
Bengal Zachodni	0,422	0,492	0,509	
Uttarakhand	0,339	0,490	0,515	Niski rozwój społeczny
Andhra Pradesh	0,368	0,473	0,485	
Asam	0,336	0,444	0,474	
Rajasthan	0,387	0,434	0,468	
Uttar Pradesh	0,316	0,380	0,468	
Jharkhand	0,268	0,376	0,464	
Madhya Pradesh	0,285	0,375	0,451	
Bihar	0,292	0,367	0,447	
Orisa	0,275	0,362	0,442	
Chhattisgarh	0,278	0,358	0,449	

*0,488-0,669 – średni rozwój społeczny, od 0,140 – niski rozwój społeczny

Źródła: Opracowanie własne na podstawie: Gandhi *et al.* 2011, s. 24; Suryanarayana *et al.* 2011, s. 23.

Pakistan

Raport pakistańskich badaczy Haroona Jamala i Amira Jahana Khana z Social Policy and Development Centre (SPDC) w Karaczi pokazuje rozwój społeczny prowincji Pakistanu. Mierząc HDI, badacze mogli zawyżyć oceny dla prowincji, ponieważ przyjęli, że średni rozwój społeczny dla państwa w roku 2005 i 1998 wyniósł 0,6196 i 0,5156, kiedy według UNDP wskaźnik był równy 0,541 w 2005 i 0,501 w 1998 roku. (Jamal, Khan 2007). Pomimo tej nieścisłości wyniki badań pakistańskich badaczy za rok 1998 są zbieżne z danymi prezentowanymi przez UNDP Pakistan. Oba źródła w tym okresie najwyżej oceniły rozwój społeczny Pendżabu, najsłabiej Beludżystanu (tabela 2.3.).

Tabela 2.3. Jednostki administracyjne Pakistanu wg HDI

Jednostka administracyjna	HDI 1998 (SPDC/UNDP Pakistan)	HDI 2005 (SPDC)	HDI 2015 (UNDP Pakistan)	Kategoria** (wg oceny HDI 2015)*
AJ&K	-	-	0,734*	Wysoki średni rozwój społeczny
Pendżab	0,5640/0,557	0,6699	0,732	
Sindh	0,5116/0,540	0,6282	0,640	
NWFP (od roku 2010 KPK)	0,4855/0,510	0,6065	0,628	Średni rozwój społeczny
Gilgit-Baltistan	-	-	0,523	Niski rozwój społeczny
Beludżystan	0,4796/0,499	0,5557	0,421	
FATA			0,216*	Bardzo niski rozwój społeczny

* Dane dla AJ&K pochodzą z okresu 2012/2013, dla FATA z 2014/2015

** Powyżej 0,800 – wysoki rozwój społeczny; 0,700-0,799 – średni rozwój społeczny; 0,600-0,699 – średni rozwój społeczny; 0,500-0,599 – niski rozwój społeczny; 0,300-0,499 – niski rozwój społeczny, poniżej 0,299 – bardzo niski rozwój społeczny

Źródła: Opracowanie własne na podstawie: Jamal, Khan 2007, s. 5; UNDP Pakistan 2003, s. 11; UNDP Pakistan 2017, s. 158.

Uwzględnione raporty pokazują rozwój społeczny czterech pakistańskich prowincji, a dodatkowo UNDP Pakistan przedstawia wskaźnik dla stolicy kraju. Choć rozwój społeczny Islamabadu (0,612) jest wyższy niż prowincji, to wciąż według danych za rok 1998 miasto pozostaje na tym samym poziomie średniego rozwoju społecznego, co

Pendżab i Sindh. HDI administrowanych przez Pakistan części Kaszmiru oraz FATA przedstawia dopiero raport UNDP Pakistan opublikowany w roku 2017. HDI pakistańskich prowincji za lata 1998, 2005 oraz 2015 (tabela 2.3.) potwierdził rosnący dystans między systematycznie rozwijającym się Pendżabem a Beludżystanem, dla którego UNDP Pakistan odnotowano spadek HDI w latach 2005-2015.

HDI demokratycznych Indii, z tempem wzrostu gospodarczego na poziomie 7% w kluczowych dla obywateli wymiarach, jak wiedza i długie i zdrowe życie, nie odbiega od HDI Pakistanu, państwa wrażliwego z labilną sytuacją polityczno-gospodarczą. Te nietypowe dla demokracji uwarunkowania społeczno-ekonomiczne Indii podkreśla Guha: „Z wysokim poziomem analfabetyzmu, niskim PKB *per capita* i podatnością na konflikty społeczne, spodziewano się, że Indie będą dyktaturą” (2008, s. xxi).

Rodzina hierarchiczna

Wspólną cechą społeczeństw Indii i Pakistanu jest dominacja interesu grupowego nad indywidualnym. Cechę tę dostrzega się już na forum rodziny, czego dowodzi choćby popularność małżeństw aranżowanych. We współczesnych Indiach i Pakistanie jednostka automatycznie, za przykładem poprzednich pokoleń, rezygnuje z niezależności i własnych potrzeb na rzecz dobra rodziny. Emocje i potrzeby osobiste jednostek mogą realizować się jedynie w bollywoodzkich filmach i popularnych w Indiach powieściach Jane Austen.

Wpływ hierarchicznego modelu rodziny na stosunki społeczne oraz ustrój państwa analizuje badacz świata arabskiego. „Arabska rodzina, tradycyjnie pojmowana – patriarchalna i autorytarna, tłumiąca indywidualność i narzucająca konformizm, chroniąca swoich członków tak długo, jak spełniają ich życzenia – jest mikrokosmosem państwa arabskiego. Zmiana struktur władzy w rodzinach (...) będzie stopniowo zmieniać sposób, w jaki ludzie postrzegają inne struktury władzy, które powielają struktury tradycyjnej rodziny, czy to w szkołach i na uniwersytetach, w miejscu pracy, czy w rządzie” – twierdzi Brian Whitaker (2009).

Rodziny o modelu hierarchicznym tworzą społeczeństwa autorytarne, składające się z jednostek przywykłych do podporządkowywania się, i raczej mało skłonnych do buntu przeciwko autorytetowi władzy. Przykład indyjskiej demokracji stanowi odstępstwo od tej reguły i pokazuje, że społeczeństwo spełniające w świetle powyższych założeń kryterium społeczeństwa autorytarnego z dominującym hierarchicznym modelem

rodziny, może funkcjonować w warunkach demokracji, naginając je do własnej specyfiki społeczno-kulturowej.

Indyjskie i pakistańskie rodziny maksymalizują swoje korzyści i dążą do powiększania majątków kosztem szczęścia, a nawet życia jednostki, czego dowodzą w różnym stopniu upowszechnione na subkontynencie takie praktyki, jak zabijanie żeńskich noworodków. Niechęć do posiadania córki wiąże się z koniecznością wniesienia posagu do rodziny jej przyszłego męża. „Skala zjawiska jest tak duża, że prawo przeprowadzania badań ultrasonograficznych zostało restrykcyjnie ograniczone, a lekarze nie mogą ujawnić płci płodu” – o niechęci Indusów do posiadania córek pisze Paulina Wilk (2011, s. 14).

Praktyka jest na tyle powszechna, że doprowadziła do dysproporcji między populacjami kobiet i mężczyzn w kraju. Według ostatniego spisu powszechnego ludności w roku 2011 mężczyzn było ponad 35 mln więcej niż kobiet (Census of India 2011a). Natomiast w Pakistanie, wg spisu ludności za rok 2017, populacja mężczyzn była o pięć milionów większa od populacji kobiet. Ponadto statystyki pakistańskie uwzględniły ok. 10-milionową społeczność osób transpłciowych (Pakistan Bureau of Statistics 2017).

Pozycja rodziny warunkuje życie jej członków. Wpływowe klany zdominowały indyjskie i pakistańskie sfery polityki i biznesu. Społeczeństwo zdaje się akceptować ten stan, czego dowodzi choćby popularność polityków pochodzących z dobrze znanych wyborcom klanów z tradycjami politycznym. Przynależność kandydata do szanowanej rodziny ma większe znaczenie niż jego cechy osobowości, płeć, a nawet – w wyjątkowych okolicznościach – kraj pochodzenia i wyznanie. To właśnie powszechne w Indiach tendencje do głosowania na kandydatów z rodzin politycznych skłoniły Sonię Gandhi, chrześcijankę pochodzącą z Włoch, do zaangażowania się w indyjską politykę. Wdowa po Rajiwie Gandhim kilkakrotnie rezygnowała z oferowanych jej ważniejszych stanowisk w państwie. W roku 1991 Sonia Gandhi odmówiła objęcia przywództwa w INC, a trzydzieści lat później nie przyjęła stanowiska premiera.

Dominacja interesu grupowego nad jednostką przejawia się już na forum rodziny i jest cechą wspólną dla obu społeczeństw. Zarówno pozycja rodziny, jak i kasty w hierarchii społecznej warunkuje życie jednostki. Podziały kastowe są tak silnie zakorzenione w kulturze subkontynentu, że bywają powielane wewnątrz społeczności chrześcijan i muzułmanów. W Pakistanie to nie podział kastowy – choć szacuje się, że żyje tam ok. 3 mln niedotykalnych – a zależności feudalne mają większe znaczenie dla miejsca jednostki czy grupy w hierarchii społecznej.

Religia

Formalnie Indie i Pakistan różni nie tylko dominująca w państwach religia – ok. 80% obywateli Indii jest hindusami, 95-98% Pakistańczyków wyznaje islam – ale także jej miejsce w sferze publicznej. Zgodnie z konstytucjami państw Pakistan jest republiką islamską, a Indie, na wzór krajów zachodnich, państwem świeckim. W praktyce zarówno w Pakistanie, jak i w Indiach, religia jest obecna w sferze publicznej, w tym w polityce. Co więcej, często wykorzystuje się ją, aby manipulować społeczeństwem mniej lub bardziej świadomie, napędzając konflikty komunalistyczne.

Islam w Pakistanie

Konstytucja Pakistanu (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973 [tekst ogłoszony 28 lutego 2012 roku], art. 2) ustanawia islam religią państwową i gwarantuje obywatelom możliwość życia według jego zasad. Zgodnie z jej treścią państwo ma: zabiegać o to, by nauka Koranu była obowiązkowa, promować jedność islamskich standardów moralnych, organizować pobieranie zakatu¹⁴ i chronić meczety (*Ibidem*, art. 31). Wszechobecna w sferze prywatnej i publicznej religia reguluje m.in. zakres wolności i wpływa na treść przepisów prawa. Bardzo dobrze oddają to słowa Joanny Kusy (2015, s. 391), Polki mieszkającej na stałe w Pakistanie: „Islam jest jak powietrze. Oddychamy nim. Wokół niego kręci się świat”. Do Allaha odwołują się akademicy otwierający międzynarodowe konferencje naukowe w Pakistanie, nawet jeśli nie dotyczą one tematyki religijnej.

Z jednej strony, konstytucja Pakistanu zabrania dyskryminacji na tle religijnym, a z drugiej defaworyzuje mniejszości, ograniczając im dostęp do ważnych urzędów w państwie. Ponadto ustawa zasadnicza dyskryminuje ahmadystów¹⁵, definiując ich jako nie-muzułmanów (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973 [tekst ogłoszony 28 lutego 2012 roku], art. 260), tak samo jak chrześcijan, hindusów czy buddystów. Sami ahmadyści, których w Pakistanie żyje około 4 mln, „uznają siebie za część islamskiej ummy” (Khan 2003, s. 218). Ahmadyści doświadczają licznych prześladowań

¹⁴ Zakāt – jałmużna, początkowo w islamie rozdawanie jałmużny było rodzajem oczyszczenia się. Współcześnie w państwach muzułmańskich zakāt jest rodzajem podatku. Jego wysokość jest stała i wynosi 1/40 posiadanego majątku, czyli ok. 2,5 % (Danecki 2002a, s. 143-144).

¹⁵ Wyznawcy ahmadijja wierzą, że założyciel ruchu Mirza Gulam Ahmad jest prorokiem, nowo przybyłym Chrystusem (Danecki 2002b, s. 106-108).

w życiu codziennym: są wydalani ze szkół, podpala się ich meczety. „W sumie 202 ahmadystów zostało zabitych z powodu swojej wiary, 234 doświadczyło aktów przemocy, 22 ich zakładów pracy zostało zniszczonych od 1984 r.” (Ebrahim 2011) – jak pisał pakistański dziennik „Dawn”.

Zwolennikiem islamizacji prawa był gen. Zia ul-Haq, który pod koniec lat 70. zeszłego wieku zaczął wprowadzać hudud (*budood*), czyli „islamski kodeks karny, specjalne kary za określone przestępstwa: cudzołóstwo, kradzież, zniesławienie” (Kuszevska 2015, s. 326). General był zwolennikiem prohibicji, którą wcześniej w roku 1977 wprowadził, paradoksalnie sam niestroniący od alkoholu, Zulfikar Bhutto. Dwa lata później Zia ul-Haq ogłosił prawo, które zakazuje Pakistańczykom-muzułmanom spożywania alkoholu i stosowania środków odurzających, zezwala obywatelom Pakistanu innych wyznań spożywać alkohol na okoliczność świąt oraz wyznawcom innych religii, niebędącym obywatelami Pakistanu, spożywać alkohol poza miejscami publicznymi (Prohibition (Enforcement of Hadd) Order 1979). Jednak w praktyce zdarza się, że alkohol jest dostępny na pakistańskich przyjęciach, choć bywa, że spożywa się go wyłącznie w przeznaczonym do tego celu pokoju.

Rozporządzenia regulujące kwestie cudzołóstwa (*zina*) (*Ibidem*) oraz fałszywego oskarżenia o cudzołóstwo (*qazf*) (Offence of Qazf (Enforcement Of Hadd) Ordinance 1979) zostały zniesione dopiero w pierwszej dekadzie XXI wieku przez Ustawę o Ochronie Kobiet (Women’s Protection Bill 2006). Zgodnie z pierwszym z rozporządzeń mężczyźnie i kobiecie, którzy dopuścili się cudzołóstwa, rozumianego jako seks pozamałżeński, groziła kara ukamienowania – jeśli pozostawali w związkach małżeńskich, lub publicznej chłosty – jeśli byli stanu wolnego (The Offence of Zina (Enforcement of Hudood) Ordinance 1979, art. 5 (2)). Rozporządzenia nierówno traktowały kobiety i mężczyzn oraz muzułmanów i wyznawców innych religii, na przykład wartościując ich zeznania. Zeznania kobiety nie były równoważne oświadczeniom mężczyzny, a nie-muzułmanie mogli składać wyjaśnień jedynie w sprawach dotyczących nie-muzułmanów.

W Pakistanie działają instytucje odpowiedzialne za zgodność prawa z islamem: Federalny Sąd Szariatu (Federal Shariat Court of Pakistan) – od roku 1980, a także Rada Islamskiej Ideologii (Council of Islamic Ideology) – od roku 1962. Sąd tworzy nie więcej niż ośmiu sędziów – muzułmanów. Z własnej inicjatywy lub na prośbę obywatela, sąd sprawdza, czy prawo i przepisy są zgodne z islamem. Rada Islamskiej Ideologii składa

się z 8 do 20 członków (posiadających wiedzę na temat islamu, rozumiejących gospodarcze, polityczne oraz prawne problemy kraju) wyznaczanych przez prezydenta. Jej zadaniem jest odpowiadanie na wszystkie zapytania organów ustawodawczych związane ze zgodnością prawa z islamem. Rada składa rekomendacje do parlamentu i zgromadzeń prowincji dotyczące środków i sposobów zachęcania muzułmanów w Pakistanie, by żyli zgodnie z islamem (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973, art. 200, 228 (2), 230).

W Pakistanie funkcjonują prawa zakazujące tzw. bluźnierstwa. Zgodnie z kodeksem karnym za profanację islamu grozi dożywocie, a za znieważenie Mahometa kara śmierci. Prawa służą do manipulacji i wyrównywania prywatnych porachunków. Często o ich naruszenie oskarża się mniejszości religijne. Zdarzało się, że w okoliczności wydania wyroku uniewinniającego, karę niesłusznie oskarżonemu wymierzali lokalni islamieści. Za rewizją tych przepisów otwarcie opowiadał się Shahbaz Bhatti, minister ds. mniejszości religijnych w latach 2008-2011. Polityk został zamordowany przez członka Ruchu Pakistańskich Talibów (Tehrik-i-Taliban Pakistan, TTP) w marcu 2011 roku. Dwa miesiące wcześniej zabito gubernatora Pendżabu Salmana Taseera, który publicznie stanął w obronie Asi Bibi, pakistańskiej chrześcijanki oskarżonej o bluźnierstwo. Polityk został zastrzelony w Islamabadzie przez własnego ochroniarza.

Choć pakistański sąd skazał sprawcę tej zbrodni Mumtaza Qadri na śmierć, morderca stał się obiektem kultu. Na jego gruncie wyrosła islamistyczna organizacja polityczna Tehreek-e-Labbaik Pakistan (TLP), która w roku 2018 stanęła do wyborów na poziomie państwa i prowincji, w sumie zdobywając trzy mandaty (w tym jeden został obsadzony w ramach systemu kwot dla kobiet) w Zgromadzeniu Prowincji Sindh.

Wcześniej, we wrześniu 2017 roku, oficjalnie niezależny, a faktycznie wspierany przez TLP kandydat Shekh Azher Rizvi wziął udział w wyborach uzupełniających na miejsce zwolnione po dyskwalifikacji ówczesnego premiera Nawaza Sharifa, uzyskując trzeci wynik po politykach z ramienia PML(N) i Pakistańskim Ruchu na rzecz Sprawiedliwości (Pakistan Movement for Justice, PTI). Powyższe wydarzenia, od morderstw polityków, którzy przeciwstawiają się prawom surowo karzącym tzw. bluźnierstwo, po relatywny sukces wyborczy TLP, dowodzą poparcia, jakim wśród Pakistańczyków cieszą się te kontrowersyjne prawa.

Konstytucja gwarantuje przedstawicielom mniejszości religijnych miejsca w instytucjach państwowych, w tym w organach ustawodawczych, ale o najwyższe stanowiska

mogą ubiegać się jedynie muzułmanie. Zwłaszcza urzędy prezydenta i premiera kraju dostępne są jedynie dla wyznawców islamu. Z punktu widzenia pakistańskich elit zapis ten najzwyczajniej jest zgodny ze specyfiką pakistańskiego państwa i społeczeństwa. „W Pakistanie większość obywateli to muzułmanie, premierem czy prezydentem, nawet w przypadku braku zapisu w konstytucji, i tak by wybrano muzułmanina” (Waseem 2010)¹⁶.

Hinduizm w Indiach

Z uwagi na odmienne od potocznego na Zachodzie rozumienie koncepcji państwa świeckiego oraz powszechną przemoc komunalistyczną, sekularny charakter Indii budzi wątpliwości wśród zachodnich badaczy. Co więcej, od roku 2014, kiedy BJP odniosła spektakularne zwycięstwo w wyborach powszechnych, prowokujące tsunami Modiego – jak lokalne media nazywają kolejne zwycięstwa partii premiera w wyborach na poziomie stanów – Indie coraz wyraźniej zmierzają w stronę państwa hinduskiego.

Zgodnie z konstytucją Indie są „świecką republiką demokratyczną” (Constitution of India 1950 [tekst ogłoszony 1 grudnia 2007 roku], Preamble). Zwolennikiem sekularyzacji był pierwszy premier niepodległych Indii Jawaharlal Nehru. Jego wizja państwa świeckiego zakładała neutralność polityki wobec religii i równość obywateli wobec prawa niezależnie od wyznania (Jayapalan 2000, s. 278). Świeckie Indie Nehru miały przede wszystkim gwarantować równe prawa mniejszościom religijnym, które od początku istnienia państwa stanowiły co najmniej 15% obywateli kraju. Zgodnie ze spisem powszechnym z roku 2011 80% indyjskiego społeczeństwa wyznaje hinduizm, 14% islam, 2,3% chrześcijaństwo, a 1,7% stanowią sikhowie (Census of India, 2011b).

W modelowym państwie świeckim rozdzielone są kościół i państwo, religia i polityka, sfera sacrum i sfera profanum, zaś Indie miały być jedynie i przede wszystkim państwem tolerancji religijnej. „Samo pojęcie laickość, szczególnie w kontekście indyjskim, nie jest łatwe do zdefiniowania, głównie ze względu na jego zachodni rodowód. W tradycji indyjskiej nie istnieje dualizm sacrum/profanum, życie indywidualne i wspólnotowe traktowane jest w sposób holistyczny” (Dębnicki 2000, s. 138).

W myśl koncepcji Nehru konstytucja Indii zakłada wolność wyznania i równość wszystkich religii (Constitution of India 1950, art. 25-28), ale nie gwarantuje mniejszościom

¹⁶ Shahzad Waseem – były senator i członek PML – wstąpił do PTI, gdzie pełni funkcję doradcy ds. polityki zagranicznej.

proporcjonalnej reprezentacji w instytucjach państwowych. Podkomisja ds. Mniejszości, która po uzyskaniu niepodległości miała ustalić, czy istnieje potrzeba rezerwowania mandatów w organach ustawodawczych dla przedstawicieli odrębnych religii, podjęła negatywną decyzję w tej sprawie. W konsekwencji konstytucja nie chroni mniejszości religijnych w takim samym stopniu, jak najniżej plasowanych w hierarchii społecznej hindusów należących do SC. Dlatego mniejszości religijne w Indiach doświadczają silniejszej dyskryminacji niż niedotykalni hindusi, m.in. w tak fundamentalnych obszarach jak edukacja. „Jedna czwarta ich [muzułmanów] dzieci między 6 a 14 rokiem życia nie chodzi do szkoły. Na 100 absolwentów 50 najlepszych szkół wyższych dwóch jest muzułmanami, w przypadku elitarnych institutów technologicznych – czterech na stu. W miastach muzułmanie mają mniejsze szanse na znalezienie pracy niż dalczi czy adiwasi” (Anderson 2012).

Ani symboliczne ustanowienie sekularyzmu jednym z filarów państwa, ani równość wszystkich religii zapisane w konstytucji, nie uchroniły państwa przed powszechną przemocą komunalistyczną. Jej fale wzbierają najczęściej na okoliczność świąt religijnych lub wyborów, niezależnie od tego, która partia polityczna sprawuje władzę. „Święta religijne i procesje prowadzą do zamieszek, które politycy szybko wykorzystują dla swoich celów. Na początku kwietnia 1979 roku Bala Saheb Deoras, lider fundamentalistycznej organizacji hindusów Rashtriya Swayamsevak Sangh (RSS), odwiedził Jameshedpur i zachęcał hindusów do walki o swoje prawa w hinduskim kraju. Dziesięć dni później miasto stało się w płomieniach...” (Akbar 2003, s. 15).

Dziennik „Hindustan Times” wymienia najpoważniejsze z konfliktów na tle religijnym, do których doszło od czasu uzyskania niepodległości do 2011 roku (PTI 2011):

- zamieszki w Ahmedabadzie (1969) między hindusami a muzułmanami, ok. 1000 ofiar;
- fala przemocy skierowana przeciwko sikhom (1984), głównie w Delhi, będąca reakcją na wiadomość o zabiciu Indiry Gandhi przez dwóch osobistych ochroniarzy – sikhów, ok. 2600 ofiar;
- zamieszki w Merrut (1987) między hindusami a muzułmanami, ok. 350 ofiar;
- zamieszki w Bahagapur (1989) między hindusami a muzułmanami, ok. 1000 ofiar;
- zamieszki w Bombaju (1992) między hindusami a muzułmanami, ok. 1800 ofiar;
- zamieszki w Gudżaracie (2002) między hindusami a muzułmanami, 58 ofiar.

Konflikty na pozór religijne są podsycane przez polityków. Najczęściej do ich eskalacji dochodzi w okresie wyborów i podczas świąt religijnych. W formalnie świeckich Indiach religia nie została wyeliminowana ze sfery publicznej. W praktyce Indie są krajem, „w którym politycy nie kiwną palcem bez konsultacji z numerologiem, maklerzy przed transakcją proszą bogów o pomoc, wykształceni i bogaci padają do stóp samozwańczym guru, a wieśniacy polują na czarownice” – pisze Paulina Wilk (2011, s. 217).

Niemiecki pisarz Herman Hesse (1998) określił hindusów najbardziej religijnymi ludźmi na świecie. Ich religia jest żywa i plastyczna – ciągle się zmienia, oraz wystarczająco pojemna, by zawierać w sobie sprzeczne dogmaty. Są hindusi, którzy modlą się do jednego boga, są też tacy, którzy modlą się do wielu bożków, jeszcze inni wierzą w czarownice i demony. Wszystkie te formy pobożności ze sobą współistnieją i są równoważne. „Rozwój hinduizmu na terenie samych Indii to nie zwalczanie, ale asymilacja i wchłanianie wszelkich nowych prądów” (Kudelska 1999, s. 6). W domach hindusów obok figurek bogów stoją te przedstawiające Buddę czy Chrystusa oraz fotografie polityków, a „być może kiedyś dołączy do nich Shah Ruhkh Khan, bollywoodzki gwiazdor, który cieszy się boskim statusem” (Wilk 2011, s. 199).

Problemy wynikające z powyżej nakreślonej specyfiki hinduizmu w Indiach rozwiązuje Sąd Najwyższy. Rozstrzygając w roku 1995 kwestię, czy Misja Ramakryshny jest częścią hinduizmu, w następujący sposób podszedł do kwestii definicji religii: „Hinduizm uważamy za trudny, jeśli nie niemożliwy do zdefiniowania czy nawet precyzyjnego opisanie. (...). Może być ogólnie opisany jako sposób życia, nic poza tym” (Supreme Court of India 1995). Dalej Sąd Najwyższy podaje wspólne cechy hinduizmu: „przyjęcie Wed, uznanie faktu, że środki i sposoby zbawienia są różne, uświadomienie sobie prawdy, że liczba czczonych bogów jest duża” (*Ibidem*).

W przeciwieństwie do badaczy, którzy podkreślają, że „nie możemy dokładnie określić, czym jest hinduizm” (Kudelska 1999, s. 4), Dayal, członek National Integration Council, działacz na rzecz praw mniejszości i niedotykalnych w Indiach, w rozmowie z autorką niniejszej pracy jasno definiuje, co stanowi najważniejszy element hinduizmu: „Kasta stanowi podstawę hinduizmu. Nie ma żadnych wątpliwości. Jeśli znikną kasty, hinduizm upadnie. Hinduizm nie może istnieć bez kast. (...) Jak to nie można zdefiniować hinduizmu? Hinduizm próbuje sam się zdefiniować. Kiedy mówią, że krowa jest święta, zakazują jedzenia wołowiny. Małpa jest święta, bo Hanuman jest bogiem, więc nie można nosić koszulki czy bikini z małpą” (2012).

Podobnie Mahatma Gandhi „deklarował, że kasty uchroniły hinduizm przed rozpadem” (Anderson 2012). Baba Saheb Ambedkar (1945, s. 264) przytacza artykuł z wydawanego w Gudźaracie dziennika „Nava-Jivan”, w którym Gandhi pisał: „Wierzę, że hinduskie społeczeństwo mogło pozostać takim, jakim jest, ponieważ opiera się na systemie kastowym”.

Ze względu na nakreśloną specyfikę hinduizmu, religię bez niepodważalnych dogmatów, „od religijności do przesądów jest niedaleko – hindusi chwytają się wszystkiego, by zapewnić sobie sukces. Wśród ubogich tę strachliwość łatwiej zrozumieć – tłumaczą ją tradycyjne wierzenia, brak dostępu do edukacji, beznadzieja. Wśród elity decydujące znaczenie mają hipokryzja i żądza władzy” (Wilk 2011, s. 218).

Pomimo faktu, że formalnie Indie są państwem świeckim, a Pakistan republiką islamską, religia jest obecna w życiu politycznym obu państw. Indusi nie zdołali wyeliminować jej z życia publicznego za sprawą zapisów w konstytucji wzorowanych na konstytucjach państw zachodnich. Brak podziału na sferę sacrum i profanum, zarówno w hinduizmie, jak i w islamie, nie przesądza o klęsce demokracji, stanowi jedynie o tym, że państwa te nie będą wierną kopią świeckiego państwa w stylu zachodnim. Religia tak samo w Islamskiej Republice Pakistanu, jak i świeckich Indiach wpływa na przebieg i wynik rywalizacji wyborczej. W Indiach zdarza się, że na okoliczność wyborów pobudza się konflikty komunalistyczne w celu spolaryzowania elektoratu. Pakistańskie partie polityczne regularnie wykorzystują hasła religijne, aby zjednać sobie wyborców. Slogan „Islam w niebezpieczeństwie” (*Islam in danger*) przyniósł korzystny dla ML rezultat wyborów, które odbyły się tuż przed podziałem subkontynentu.

Język

Ustanowienie urzędowego języka (lub języków) z uwagi na zróżnicowanie etniczno-lingwistyczne państw stanowiło wyzwanie dla pierwszych elit politycznych Indii i Pakistanu. W Indiach językiem urzędowym na szczeblu centralnym został obok angielskiego – hindi, w Pakistanie – urdu. Po ponad 70 latach od uzyskania niepodległości żaden z nich nie jest językiem, jaki wskazuje jako pierwszy choćby połowa obywateli państw.

Hindi

Znaczenie języka hindi dla integralności państwa podkreśla konstytucja Indii. Zgodnie z jej treścią obowiązkiem państwa jest promocja hindi i doprowadzenie do sytuacji, w której język ten służyłby jako środek wyrazu dla wszystkich elementów złożonej kultury Indii. Ten sam artykuł nakazuje chronić hindi przed wpływem pozostałych języków, jakich używa się w kraju (Constitution of India 1950, art. 351). Jednak z uwagi na zróżnicowanie lingwistyczne i stanowiący jego konsekwencję opór wobec propozycji ustanowienia hindustani (Burakowski, Iwanek 2013, s. 218-222) – potocznego języka używanego na północy Indii, z którego wyodrębniły się hindi i urdu – językiem narodowym (*national*), konstytucja nie nadaje takiego statusu hindi. Obok angielskiego pozostaje on jednym z języków urzędowych (*official*).

Do braku języka narodowego w Indiach nawiązuje wyrok Wysokiego Sądu w Gudźaracie (High Court in Gujarat) z roku 2010. Rozstrzygając, czy producenci mają obowiązek umieszczać na etykietach produktów informacje w hindi, sąd orzekł, że nie jest to konieczne, ponieważ w Indiach nie ma języka o statusie języka narodowego, a tym samym producent nie jest zobowiązany do umieszczania informacji w hindi. Na produktach muszą jednak znajdować się informacje w języku angielskim (Khan 2012).

Kolejną konsekwencją różnorodności językowej Indii jest uznanie językami urzędowymi, początkowo 14 (w tym sanskrytu), a od roku 2004 – 22 – najczęściej używanych języków w kraju. Każdy tych języków, poza sanskrytem, sindhi i santali, jest językiem oficjalnym w co najmniej jednym ze stanów i/lub terytoriów związkowych. Decyzja o uznaniu najpopularniejszych języków w kraju językami urzędowymi dała populacji, dla której hindi nie jest językiem ojczystym możliwość udziału w życiu publicznym. Populacja ta od początku istnienia państwa stanowi ok. 60% wszystkich obywateli.

Na podstawie spisu powszechnego z roku 2011 (Census of India 2011c) wyróżniono 270 języków, którymi posługuje się populacja o wielkości co najmniej 10 000 osób. Języki te należą do pięciu rodzin: indoeuropejskiej, drawidyjskiej, austroazjatyckiej, tybetobirmańskiej i afroazjatyckiej, co oznacza, że różnią się od siebie w stopniu podobnym jak języki europejskie. W konsekwencji mieszkańcy różnych części kraju mogą nie rozumieć siebie nawzajem i nie być w stanie się ze sobą komunikować. W sumie językami urzędowymi w Indiach posługuje się 96,71 % Indusów (tabela 2.4.).

Tabela 2.4. Języki urzędowe w Indiach

Języki konstytucyjne	Liczba użytkowników danego języka wraz z jego dialektami (mln)	Stany i terytoria, które uznały dany język za oficjalny
asamski	15,31	Asam
bengalski	97,23	Bengal Zachodni, Tripura
bodo	1,48	Asam
dogri	2,59	Dżammu i Kaszmir
gudżarati	54,49	Dadra i Nagar Haveli, Daman i Diu, Gudżarat
hindi	528,37	Andamany i Nikobary, Bihar, Czandigarh, Chhattisgarh, Delhi, Haryana, Himachal Pradesh, Jharkhand, Madhya Pradesh, Mizoram, Radżastan, Uttar Pradesh i Uttarakhand
kannada	43,70	Karnataka
kaszmirski	6,79	Dżammu i Kaszmir
konkani	2,25	Goa
maithili	13,58	Bihar
malajalam	34,83	Kerala
manipuri	1,76	Manipur
marathi	83,02	Maharasztra
nepali	2,92	Sikkim
oriya	37,52	Orisa
pendżabski	33,12	Pendżab
sanskryt	0,02	Nie został uznany jako język oficjalny w żadnym ze stanów/terytoriów. Posługują się nim niewielkie grupy rozproszone po całym kraju
santali	7,36	Nie został uznany jako język oficjalny w żadnym ze stanów/terytoriów. Posługują się nim plemiona zamieszkujące płaskowyż Chota Nagpur w stanach Bihar, Chhattisgarh, Jharkhand, Orisa
sindhi	2,77	Nie został uznany jako język oficjalny w żadnym ze stanów/terytoriów. Posługuje się nim ludność zamieszkująca granice stanów Gudżarat i Radżastan
tamili	69,02	Tamil Nadu, Pondicherry
telugu	81,12	Andhra Pradesh, Telangana
urdu	50,72	Dżammu i Kaszmir

Źródło: Census of India 2011c, s. 6-7.

Okolo 38,5 mln obywateli Indii, czyli populacja wielkości średniego państwa europejskiego, posługuje się rozmaitymi językami, których nie wymieniono w konstytucji. Spośród nich najwięcej użytkowników mają bhili – ok. 10 mln (stany Gudżarat i Radżastan) i gondi – ok. 2,9 mln (Madhya Pradesh, Chhattisgarh, Andhra Pradesh i Maharasztra). Na północnym-wschodzie Indii, w niewielkich – zarówno pod względem zajmowanej powierzchni, jak i liczby mieszkańców – stanach Arunachal Pradesh, Nagaland, Mizoram i Meghalaya, większość mieszkańców posługuje się językami innymi niż języki konstytucyjne (Census of India 2011c).

Do zróżnicowania lingwistycznego Indii przystosował się tamtejszy przemysł filmowy. Niektóre popularne produkcje powstają równocześnie w dwóch wersjach językowych: w hindi i telugu. Ponadto ze względu na wielkość populacji posługujących się najpopularniejszymi językami w Indiach działają wytwórnie filmowe, które produkują filmy wyłącznie w języku oficjalnym danego stanu, jak Tollywood w telugu czy Kollywood¹⁷ po tamilsku.

Urdu

Do najpopularniejszych języków w Pakistanie należą: urdu, pendżabski, sindhi, pashto, beludzi i saraiki. Urdu jako język ojczysty w roku 1998 wskazało zaledwie 7,57% obywateli (Census of Pakistan 1998), ale szacuje się, że ok. 90% populacji posiada co najmniej bierną znajomość tego języka. Choć pierwsze pakistańskie elity polityczne dokładały starań, by urdu stał się językiem, którym będzie posługiwać się większość obywateli, w latach 1947-1998 wielkość populacji posługująca się urdu jako pierwszym językiem niemalże się nie zmieniła.

Odrzucając wniosek o zrównanie statusów języka bengalskiego i urdu w lutym 1948 roku, Liaquat Ali Khan potwierdził wagę, jaką ówczesni decydenci przywiązywali do kwestii języka oraz roli urdu w kształtowaniu tożsamości Pakistańczyków. Ówczesny premier kraju podjął tę decyzję z obawy przed marginalizacją Pakistanu Zachodniego przez bengalską większość ze wschodniego skrzydła kraju.

Wysiłki pierwszych pakistańskich elit politycznych wydają się daremne. Według Talbota większą rolę niż urdu w budowaniu tożsamości Pakistańczyków odegrały języki podkreślające tożsamość etniczną posługujących się nimi społeczności (2009, s. 27). Pendżabski jest językiem ojczystym największej grupy etnicznej w kraju, mówi w nim

¹⁷ Nazwa pochodzi od dzielnicy Madrasu, Kodambakkam, gdzie powstają filmy.

ok. 44% Pakistańczyków. Nie uznając tych języków jako oficjalnych, pakistański establishment symbolicznie odebrał głos m.in. Pasztunom, Sindhijczykom oraz Beludżom w kluczowych dla kraju sprawach.

Urdu wciąż pozostaje ważnym elementem tożsamości nie tyle samych Pakistańczyków, co w ogóle muzułmanów żyjących na subkontynencie indyjskim, o czym pisze Nasim Ahman Jawed (2002, s. 31): „Urdu, nowy środek poważnego intelektualnego dialogu i esejów naukowych, od początku był medium kultury muzułmańskiej”. W Pakistanie urdu pozostaje językiem muhadżirów, którzy kształtowali swoją tożsamość w opozycji do hindusów posługujących się swoimi językami, oraz przede wszystkim społeczności miejskich (tabela 2.5.).

Tabela 2.5. Prowincje Pakistanu wg języka ojczystego. Podane liczby określają procent Pakistańczyków, którzy wskazali dany język jako ojczysty

Jednostka administracyjna	Urdu	Pendżabski	Sindhi	Pashto	Beludżi	Saraiki	Inne	Język dominujący
Chajber Pasztunchwa	0,78	0,97	0,04	73,9	0,01	3,86	20,43	pashto
FATA	0,18	0,23	0,01	99,1	0,04	-	0,45	pashto
Pendżab	4,51	75,23	0,13	1,16	0,66	17,36	0,95	pendżabski
Sindh	21,05	6,99	59,73	4,19	2,11	1,00	4,93	sindhi
Beludżystan	0,97	2,52	5,58	29,64	54,76	2,42	4,11	beludżi
Islamabad	10,11	71,66	0,56	9,52	0,06	1,11	6,98	pendżabski
Karaczi	48,52	13,94	7,22	11,42	4,34	2,11	12,4	urdu
Pakistan	7,57	44,15	14,1	15,42	3,57	10,53	4,66	-
Wieś	1,48	42,51	16,46	18,06	3,99	12,97	4,53	-
Miasto	20,22	47,56	9,20	9,94	2,69	5,46	4,93	-

Źródło: Census of Pakistan 1998.

Urdu nie jest dominującym językiem ojczystym w żadnej z pakistańskich prowincji ani na obszarze Terytorium Stołecznego Islamabadu. Pozostał on językiem muhadżirów, stąd wysoki odsetek użytkowników języka w Karaczi (tabela 2.5.). Pomimo starań establishmentów Indii i Pakistanu, ani hindi, ani urdu nie stały się pierwszym językiem większości obywateli państw. W praktyce w żadnym z krajów, nie licząc angielskiego, którym

chętnie posługują się elity, nie funkcjonuje *lingua franca* używany przez większość obywateli w codziennej komunikacji.

Korupcja – powszechna i akceptowana

Obserwatorzy wyborów w Indiach i Pakistanie, badacze oraz media zgodnie potwierdzają, że zachowania korupcyjne są stałym elementem tamtejszych kampanii wyborczych i generalnie wewnętrznej dynamiki politycznej. Przekupywani są wyborcy, członkowie wyłonionych w drodze wyborów organów ustawodawczych, w tym zdarza się, że także najważniejsi politycy w państwach. W roku 2017 w badaniu przeprowadzonym przez Transparency International (TI) 45% obywateli Indii przyznało, że zapłaciło łapówkę.

Przygotowany przez TI Indeks Percepcji Korupcji, porządkując 180 krajów od najmniej do najbardziej skorumpowanych, uplasował Indie na 81., a Pakistan na 117. pozycji (Transparency International [TI], 2017). Obywatele krajów za skorumpowanych uważają wszystkich spośród wyróżnionych przez TI aktorów życia publicznego (partie polityczne, parlament – władza ustawodawcza, policja, sądownictwo, sektor prywatny, media, urzędnicy, organizacje pozarządowe, duchowieństwo, wojsko, szkolnictwo, służba zdrowia) (patrz tabela 2.6.).

Tabela 2.6. Korupcja w Indiach i w Pakistanie

	Partie polityczne	Parlament, legislatura	Policja	Biznes/sektor prywatny	Media	Urzędnicy	Ngo	Duchowieństwo	Wojsko	Szkolnictwo	Służba zdrowia	Sądownictwo
Indie (%)	86	65	75	50	41	65	30	44	20	61	56	45
Pakistan (%)	76	63	82	43	36	81	39	27	34	43	46	45

Źródło: TI 2013a; TI 2013b.

Według danych TI za najmniej skorumpowane w Indiach uznano wojsko i sektor organizacji pozarządowych, w Pakistanie tak samo wojsko oraz duchowieństwo. Ponad 80%

respondentów wskazało, że skorumpowane lub bardzo skorumpowane są partie polityczne w Indiach i policja w Pakistanie. Doświadczenie brytyjskiego kolonializmu, które jak zauważyli Seymour M. Lipset i Gabriel S. Lenz (2003, s. 194), polegając na przykładzie Nowej Zelandii, Australii i Kanady, „może przyczynić się do obniżenia poziomu korupcji poprzez swoje przywiązanie do procedur oraz pozytywne związki z demokracją” nie zapobiegło upowszechnieniu się zachowań korupcyjnych w żadnym z badanych państw. Co więcej, zachowania te uznaje się za skuteczną metodę osiągania korzyści.

„Zachowania korupcyjne w Indiach prowadzą do awansu, rzadko podlegają karze. (...) Są ludzie, którzy mają wpływy i pieniądze, by kupić sprawiedliwość i wierność partii rządzącej. (...) Najbardziej frustrującym aspektem korupcji w Indiach jest to, że skorumpowani są zbyt potężni, by poddać się uczciwej procedurze rozliczenia z nieuczciwie zdobytych władzy i bogactwa” (Kumar 2009, s. 43).

Badania Lipseta i Lenza (2003, s. 193) wykazały, że uwarunkowania społeczno-kulturowe, wspólne dla Pakistanu i Indii, sprzyjają korupcji. „Dane ilościowe wskazują na związek między korupcją a zróżnicowaniem społecznym, rozdrobnieniem etnolingwistycznym oraz podziałem populacji na odmienne tradycje religijne”. Jak dalej tłumaczy badacz: „Korupcja stanowi w dużej mierze konsekwencje partykularyzmu, czyli subiektywnego poczucia zobligowania do niesienia pomocy, ofiarowania zasobów osobom, wobec których czujemy osobiste zobowiązania, zwłaszcza członkom rodziny, ale również przyjaciółom i członkom grup dobrowolnych” (*Ibidem*, s. 197-198). W takich warunkach obywatele nie dbają o dobro wspólne, a zabiegają o pozycję mniejszej grupy społecznej, z którą najsilniej się identyfikują, np. własnej rodziny.

Dla opisu tego typu zachowań Edward C. Banfield (1970, s. 123) ukuł termin „amoralny familizm”. Jego zasada brzmi: „maksymalizuj doraźne materialne korzyści rodziny, zakładając, że wszyscy postępują tak samo”. Rozdrobnienie etnolingwistyczne i zróżnicowanie społeczne w połączeniu z „brakiem transparentności w administracji, dają urzędnikom publicznym możliwości, by zwodzić obywateli i wyciągać od nich łapówki” (Kumar 2009, s. 41), tworząc klimat niezwykle sprzyjający zachowaniom korupcyjnym.

Indie i Pakistan nie wypracowały skutecznych narzędzi do walki z korupcją. Historia tych krajów obfituje w nagłaśniane przez media afery korupcyjne. „Problem korupcji jest stale obecny w mediach, ale rzadko traktuje się go poważnie” – piszą w swoich badaniach nad korupcją Lipset i Lenz (2003, s. 220). Te najbardziej spektakularne ze skandali, opiewające na najwyższe kwoty, wyśledzono w Indiach, gdzie na dynamicznym

tempie wzrostu gospodarczego zarabia skorumpowany establishment. „Korupcja w Indiach rozpoczyna się na najwyższych szczeblach władzy” (Kumar 2009, s. 41), ale dotyczy całej hierarchii społecznej i jest wszechobecna w życiu codziennym. „Trzeba dać łapówkę, żeby mieć prawo jazdy, regularne dostawy prądu, miejsce parkingowe – żeby mieć to, co się zwyczajnie należy” (Wilk 2011). Żyjących w ubóstwie obywateli najzwyczajniej nie stać na to, by te łapówki płacić.

Choć „demokracja, której nieodłącznymi wyznacznikami są: opozycja polityczna, wolność prasy oraz niezawisły wymiar sprawiedliwości, dostarcza potężnych instrumentów do zwalczania korupcji” (Lipset, Lenz 2003, s. 202), demokratyczne Indie pozbawione są skutecznych narzędzi do walki z nią. W Indiach korupcja jest dochodowym biznesem, przynosi korzyści, a nie podlega karze. Walka z takim postrzeganiem korupcji jest jednym z celów indyjskiej Centralnej Komisji Nadzoru (Central Vigilance Commission, CVC)”.

Powołana w roku 1964 CVC jest niezależną instytucją, która monitoruje działalność organów władzy oraz podlegających im instytucji, w tym m.in. przedsiębiorstw Skarbu Państwa, banków i towarzystw ubezpieczeniowych. CVC regularnie publikuje roczne raporty ze swojej działalności. „W 2010 r. komisja badała 16 689 skarg (włączając 429 z poprzednich lat), z których 5,1% zostało zgłoszonych anonimowo lub pod pseudonimem. (...) Tylko 945 (5,8%) z nich uznano za wystarczająco poważne, by zajęła się nimi CVC lub Centralne Biuro Śledcze (Central Bureau of Investigation, CBI)” (Central Vigilance Commission [CVC] 2010, s. 30). 11 626 spraw zostało przekazanych innym organom, a 2807 uznano za niepotwierdzone. Uwzględniane w statystykach skargi na urzędników pracujących dla rządu w Delhi nie należą do jurysdykcji CVC. W latach 2013-2016 najwięcej skarg – 62 362 – zgłoszono w roku 2014. Ich liczba spadła do 23 609 w roku 2017. W tym samym roku CVC zajmowała się 3425 sprawami, spośród których 41,07% rozpatrzono w terminie do 90 dni (CVC 2018).

Największą liczbę kar w roku 2010 komisja nałożyła na Ministerstwo Kolei (911) oraz Bank Canara (205) (CVC 2010). Siedem lat później Ministerstwo Kolei z wynikiem 471 wciąż zajmowało niechlubną pozycję lidera (CVC 2018, s. 24). Mając na uwadze wielkość zarówno indyjskiej populacji, jak i defraudowanych środków, łatwo zauważyć, że CVC zajmuje się zaledwie ułamkiem wszystkich przestępstw o charakterze korupcyjnym. Aktywność CVC pozostaje niezauważona przez obywateli Indii. Komisja zupełnie nieskutecznie zniechęca obywateli do praktyk korupcyjnych.

Aby wykorzenić zachowania korupcyjne oraz pociągnąć do odpowiedzialności wszystkie osoby oskarżone o takie praktyki w Pakistanie, w roku 1999 powołano National Accountability Bureau (NAB). Skargi do biura można składać telefonicznie, pocztą, faksem, a także anonimowo. Biuro jest zobowiązane do corocznego składania raportów. W roku 2007 złożono 12 466 skarg, co łącznie z zaległymi skargami z poprzednich lat dało liczbę 15 268 skarg, którymi biuro zajmowało się w tym właśnie roku. W roku 2017 zgłoszono 26 551 skarg, czyli ponad dwukrotnie więcej niż dekadę wcześniej. Ponadto w tym właśnie roku NAB zajmowało się jeszcze 545 sprawami z lat ubiegłych. 26 552 z nich zostało przekazanych do rozpatrzenia, w tym ponad 7 tys. nie potwierdzono i zamknięto, ponad 6 tys. przekazano innym organom władzy, a ponad 10 tys. połączono z wcześniej zgłoszonymi skargami. Spośród 1249 spraw, które zostały skierowane do rozpatrzenia przez biuro, 557 zostało zakończonych (National Accountability Bureau [NAB] 2017).

CVC i NAB zajmują się zaledwie ułamkiem praktyk korupcyjnych mających miejsce w Indiach i Pakistanie. W rezultacie działalność tych instytucji pozostaje niezauważona przez obywateli. W kwietniu 2011 roku Indusi, inspirowani działaniami lewicowego działacza Anna Hazare, domagali się przyjęcia ustawy antykorupcyjnej, zakładającej powołanie rzecznika praw obywatelskich, który w zamierzeniu miałby kierować autonomiczną jednostką Lokpal (sanskryt: opiekun ludności), a ta mogłaby pociągnąć urzędników do odpowiedzialności za korupcję.

Jahangir Akhtar, stosując metody Hazare, próbował zwrócić uwagę na problem korupcji w Pakistanie. Pakistańczyk wzorem indyjskiego aktywisty w lipcu 2011 roku rozpoczął strajk głodowy. Pomimo dużej popularności Hazare, w Indiach wypowiedano się o nim ostrożnie. K.N. Ramachandran (2012) z CPIM o Hazare mówi ogólnie: „Wszystkie inicjatywy mobilizujące społeczeństwo do działania są warte uwagi”. Powściągliwość zachowuje również Kapur (2012), dziennikarka telewizji działającej przy Lok Sabha (niższej izby indyjskiego parlamentu federalnego), w wywiadzie przeprowadzonym przez autorkę przyznając jedynie, że generalnie popiera oddolne inicjatywy i rozwój społeczeństwa obywatelskiego.

Uwarunkowania społeczno-kulturowe Indii i Pakistanu – wielość i różnorodność podziałów wewnątrz społeczeństwa – tworzą klimat sprzyjający zachowaniom korupcyjnym. Powołane do walki z korupcją instytucje państwowe pozostają bezsilne wobec powszechnie akceptowanych i zdarza się, że skutecznych zachowań korupcyjnych.

„Korupcja rozkwitła w Indiach, ponieważ jest postrzegana jako biznes niskiego ryzyka przynoszący znaczne profity” (Kumar 2009, s. 41). Zachowania korupcyjne są upowszechnione zarówno na najwyższych szczeblach władzy, jak i w życiu codziennym. Nagłaśniane przez media protesty przeciwko korupcji z roku 2011 po kilku miesiącach nagle ustały, oficjalnie z powodu problemów ze zdrowiem Hazare, nie przynosząc żadnych rezultatów.

Obraz społeczeństwa w filmie

Statystyki nie oddają specyfiki zdywersyfikowanych i podzielonych społeczeństw Indii i Pakistanu. By zrozumieć fenomen indyjskiej demokracji, „należy odrzucić metodę badań statystycznych – w świetle której Indie zawsze będą wyjątkiem od reguły” – radzi Guha (2008, s. xxi). Kinematografia, w tym przede wszystkim kino indyjskie, okazuje się istotnym źródłem wiedzy na temat społeczno-kulturowej specyfiki regionu. Dla niepiśmiennych obywateli państw film i telewizja są głównymi źródłami wiedzy o świecie. Kino traktuje o tamtejszej rzeczywistości, poruszając odważne tematy: niedotykalność, pogromy muzułmanów w Indiach, dyskryminację kobiet, korupcję czy kryminalizację elit politycznych. Indyjski przemysł filmowy rozwija się nieporównywalnie prężniej niż kinematografia Pakistanu.

Film *Raajneeti* (2010) opowiada o walce o władzę wewnątrz partii Rashtrawadi, zarządzanej przez wpływowy klan Pratap. Po zabójstwie lidera w wewnątrzpartyjne rozgrywki angażują się jego synowie, w tym dotąd niezainteresowany polityką, na stałe mieszkający w Stanach Zjednoczonych, Samar. Bohater szybko nabywa nawyków charakterystycznych dla przedstawionych w filmie indyjskich polityków. By zwyciężyć w walce o władzę – zarówno wewnątrz partii, jak i w stanie – Samar lekkomyślnie zleca zabójstwa swoich przeciwników. Działania te bohater tłumaczy swojej amerykańskiej narzeczonej, powtarzając frazę: „Tutaj jest inaczej”.

Wybory wygra ten, komu uda się przeżyć czas kampanii. Reżyser filmu, Prakash Jha, pokazuje odmienny od kojarzonego z demokracją na Zachodzie charakter walki politycznej. Metodą wyeliminowania przeciwnika nie jest ani kompromitacja, ani ośmieszenie, np. przez upublicznienie dotąd nieznanych obciążających kontrkandydata faktów, ale zabójstwo. Ostatecznie na polu walki zostaje Samar, a zarówno jego sprzymierzeńcy:

brat, narzeczona, jak i oponenci: kuzyn, przyrodni brat Sooraj, giną podczas kampanii wyborczej – wraz z Indu, bratową, która staje na czele partii i prowadzi ją do zwycięstwa.

Równie brutalnie rywalizację o głosy wyborców pokazuje Anurag Kashyap w filmie *Gulaal* (2009), gdzie zwycięsko z walki wyborczej wychodzi przebiegła studentka prawa, Kiran.

Wyższe kasty w walce o głosy sprawnie wykorzystują niższe, używając do fundamentalnego dla funkcjonowania demokracji mechanizmu wyborów. Główną bohaterką *Bandit queen* (1994) jest Phoolan, pochodząca z niskiej kasty rybaków. Królowa bandytów – jak się o niej mówi – szybko zyskuje popularność wśród najniższych kast oraz niedotykalnych. Lokalne społeczności utożsamiają dowodzącą gangiem Phoolan z boginią Devi. Urzędnik wysokiego szczebla z Delhi zabrania policji zabijać Phoolan, ponieważ uważa, że osoba tak popularna wśród niższych kast i niedotykalnych może okazać się użyteczna podczas wyborów. Dla polityka nie ma znaczenia, że kobieta jest przestępcą, a dowodzony przez nią gang odpowiada za liczne morderstwa.

Scenariusz *Bandit queen* oparto na prawdziwej historii życia Phoolan, która odbywszy karę 11 lat pozbawienia wolności, została wybrana posłanką do Lok Sabha. W filmie hinduska z niskiej kasty dowodzi gangiem niedotykalnych i muzułmanów, którzy zgodnie walczą u jej boku z – jak sami uważają – wyzyskiem defaworyzowanych warstw indyjskiego społeczeństwa. Obraz kończy scena wiecu politycznego, podczas którego bohaterka publicznie oddaje szacunek premierowi Uttar Pradesh. Paradoksalnie, zdobycie uznania przez premiera w oczach przestępczyni wywołuje entuzjazm mas wyborców.

Inaczej relacje między wyznawcami dwóch dominujących na subkontynencie religii pokazują filmy, których akcja toczy się poza granicami Indii i Pakistanu. Twórcy *My name is Khan* (2010) oraz *Khuda Ke Liye* (2007) przedstawili sytuacje hindusów i muzułmanów w Stanach Zjednoczonych po zamachu z 11 września 2001 roku. Pokazani w filmach Amerykanie nie odróżniają hindusów od muzułmanów, jednych i drugich kojarzą z Osamą bin Ladenem i obwiniają za tragedię. Sytuacja ta prowadzi do eskalacji napięć między hindusami a muzułmanami na stałe mieszkającymi w USA. W *My name is Khan* hindus, właściciel przydrożnego motelu, zaatakowany „w odwecie za atak 11 września” przez grupę Amerykanów, krzyczy: „Nie jestem muzułmaninem, to oni Wam to zrobili”.

Konflikt między muzułmanami a hindusami jest głównym tematem filmu *Garam Hava* (1973), który opowiada o losach muzułmanów w Indiach tuż po uzyskaniu niepodległości. Muzułmańska rodzina Mirzów od pokoleń żyje w Indiach, które – ku nieskrywanemu niezadowoleniu hindusów – nazywa swoim krajem. Wyjazd do Pakistanu oznaczałby dla Mirzów zdradę ojczyzny. Większość muzułmanów z sąsiedztwa jednak poddaje się i emigruje. Odwiedzając krewnych w Indiach, muzułmanie, którzy wcześniej uciekli z kraju opowiadają o nowej, lepszej ojczyźnie, o państwie nieograniczonych możliwości. „Jedynego czego brakuje w Pakistanie to takich pięknych materiałów” – mówi jedna z bohaterek. Niekorzystną sytuację muzułmanów już we współczesnych Indiach oraz ich stosunek do hindusów pokazuje *Rang de Basanti* (2006). Dwudziestokilkuletni muzułmanin Aslam, ku niezadowoleniu swojego ojca, przyjaźni się z grupą beztroskich, nieco bardziej zamożnych hindusów. Z punktu widzenia ojca Aslam powinien zachowywać się bardziej odpowiedzialnie niż jego znajomi, gdyż jego sytuacja w kraju jest trudniejsza.

Po podziale subkontynentu hindusi defaworyzują muzułmanów, którzy zostali w Indiach, przestają ich zatrudniać, korzystać z ich usług, proszą o wyższe łapówki. We wspomnianym *Garam Hava* jeden z prowadzących interesy z muzułmanami hindusów mówi: „Jest coś ważniejszego od religii, to biznes, jest coś ważniejszego od biznesu, to łapówka”.

Ta wszechobecna w życiu codziennym korupcja jest kolejnym popularnym tematem indyjskiego kina. W *Rang de Basanti* skorumpowani urzędnicy ministerstwa obrony kupują niesprawne samoloty. W katastrofach lotniczych giną młodzi piloci, w tym narzeczony jednej z głównych bohaterek. Jego rodzina oraz przyjaciele rozpoczynają publiczny protest przeciwko samemu ministrowi i korupcji, który ostatecznie zostaje krwawo stłumiony przez policję.

Wspólnym tematem indyjskich i pakistańskich produkcji jest konflikt między tradycją a współczesnością. Tę drugą we wspomnianych *Rang de Basanti* i *Khuda Ke Liye* symbolizuje muzyka. Jej dźwięk wabi członków konserwatywnej partii nacjonalistycznej, która napada na bawiących się przy współczesnych rytmach studentów, bohaterów pierwszego z filmów. Negatywnie o muzyce samej w sobie wypowiada się mulana Tahiri w pakistańskim *Khuda Ke Liye* i nakazuje utalentowanemu Sarmanowi zakończyć właśnie rozpoczętą karierę muzyczną. W produkcji przeciwstawione są współczesność i fundamentalizm. Rozdźwięk między nimi reżyser przedstawia, pokazując równolegle

losy dwóch braci. Młodszy Sarma, mając wsparcie mulana, zmusza swoją na stałe mieszkającą w Wielkiej Brytanii kuzynkę Mary, by została jego żoną. „Tego nie można zrobić kobiecie tu w Lahore, musicie jechać do Afganistanu” – radzi mulana. Młodszy z braci za jego radą wyjeżdża do Afganistanu, gdzie zasila szeregi talibów. W tym samym czasie starszy z braci Mansoor studiuje muzykologię na amerykańskim uniwersytecie i zakochuje się w koleżance z roku.

Natomiast w pakistańskiej produkcji *Khuda Ke Liye* jeden z głównych bohaterów, tak jak tytułowa postać indyjskiej produkcji *My name is Khan*, przebywa na terenie Stanów Zjednoczonych w dzień ataków terrorystycznych na Światowe Centrum Handlu i Pentagon. Obydwaj po wydarzeniach z 11 września 2001 roku są prześladowani przez Amerykanów, w końcu posądzeni o związki z Al-Kaidą trafiają do więzień i zostają poddani torturom. Dwie produkcje obnażają ignorancję i niewiedzę Amerykanów nt. samego islamu i państw kręgu kultury muzułmańskiej. Główny bohater indyjskiego filmu, po tym jak jego adoptowany syn ginie na skutek prześladowań, dociera do samego prezydenta USA, tylko po to, by mu powiedzieć: „Nazywam się Khan i nie jestem terrorystą”. W filmowym świecie sprzed 11 września Amerykanie nie mają żadnej wiedzy o regionie. Po ataku zaczynają nabywać jedynie negatywnych skojarzeń. „Co to jest Pakistan?” – pyta Mansoor koleżanka ze studiów. Bohatera przesłuchuje funkcjonariusz nieposiadający jakiegokolwiek wiedzy na temat świata muzułmańskiego. Pracownik agencji wywiadu po znalezieniu w rzeczach podejrzanego kartki z kilkoma zdaniem napisanymi w języku arabskim, nie potrafi zrozumieć, że Pakistańczyk umie przeczytać tekst, ale nie wie, jak go przetłumaczyć. „W Pakistanie tak jest” – oznajmia muzułmanin, co funkcjonariusz uznaje za drwinę.

Popularne i dostępne dla niepiśmiennej części społeczeństwa filmy indyjskie przedstawiają tamtejszą rzeczywistość z jej całym okrucieństwem i bezwzględnością w stosunku do defaworyzowanych w życiu codziennym warstw społecznych. Filmy poruszają odważne tematy, które zdają się być nie do uchwycenia w statystykach, takie jak sytuacja niedotykalnych czy konflikt muzułmanie – hindusi. Kino pokazuje także, że pewne cechy, w tym skłonność do zachowań korupcyjnych, są głęboko zakorzenione w historii i kulturze subkontynentu.

Wspólne dla obu krajów wysokie wskaźniki ubóstwa, analfabetyzmu oraz korupcji uznaje się za bardziej charakterystyczne dla państw autorytarnych niż demokracji. „W

Indiach, ubodzy tworzą nie tylko znaczącą większość elektoratu, ale głosują w większej liczbie niż zamożniejsi” (Anderson 2012).

Symptomatyczny dla subkontynentu indyjskiego podział na kasty, który znajduje swoje odzwierciedlenie w konstytucji Indii nadającej specjalny status defaworyzowanym grupom, nie jest eliminowany, lecz wręcz „afirmowany przez demokrację” (*Ibidem*). Choć wciąż większość indyjskich polityków należy do zamożnych i wpływowych od pokoleń klanów, tamtejsza demokracja umożliwiła polityczne przebudzenie najniższych warstw społecznych. Dla potwierdzenia tego argumentu można przywołać karierę polityczną Kumari Mayawati, pierwszej premier stanu (Chief Minister of Uttar Pradesh) – dalitki, która czterokrotnie obejmowała to stanowisko.

W formalnie świeckich Indiach oraz w Islamskiej Republice Pakistanu mniejszości religijne pozostają silnie dyskryminowane. Stanowiący najliczniejszą mniejszość w Indiach muzułmanie mają mniejsze szanse choćby na znalezienie zatrudnienia niż dalici. Choć konstytucja Pakistanu, w odróżnieniu od indyjskiej, gwarantuje mniejszościom religijnym miejsca w organach ustawodawczych, mniejszości te pozostają silnie dyskryminowane i prześladowane w życiu codziennym. W obydwu państwach władzę dzirzy trudny do zdefiniowania establishment tworzony przez najbardziej wpływowe klany, w Pakistanie ze znaczącą przewagą feudalów i establishmentu militarno-wywiadowczego.

Rozdział 3

Wybory w Indiach

W Republice Indii odbywa się największe głosowanie demokratycznego świata. W dniu wyborów członkowie podzielonego i silnie zhierarchizowanego społeczeństwa oddają głosy, z których każdy ma takie samo znaczenie dla ostatecznego wyniku głosowania. Wybory w Indiach uznaje się za uczciwe, choć „nie zawsze i wszędzie kampanie wyborcze przeprowadzane są w sposób niebudzący zastrzeżeń z punktu widzenia reguł demokracji. Stosowane są różnego rodzaju naciski, zastraszania czy przekupstwa; zdarzają się też i zabójstwa na tle rywalizacji wyborczej” (Byrski 1999, s. 84).

Najczęściej do różnego rodzaju naruszeń dochodzi na terenie Biharu, niektórych regionów Uttar Pradesh oraz Dżammu i Kaszmiru. Ocenia się, że w ostatnim z wymienionych stanów do roku 2007 uczciwe wybory do Lok Sabha przeprowadzono zaledwie dwukrotnie: w roku 1977 i 2004 (Kondo 2007, s. 4). Z jednej strony, mając na uwadze fakt, że wybory w Indiach „swoim rozmiarem przypominają głosowania w Australii, Kanadzie, Europie i Stanach Zjednoczonych razem wzięte” (Ghosh 2008, s. 73), powyższe naruszenia można traktować w kategorii incydentu, a nie zjawisk masowych. Z drugiej strony, są one na tyle powszechne, że przesądzają o specyfice wyborów w tym kraju opisywanych jako „kombinacja: trzech sił – siły pieniądza, siły mięśni i siły mafii – oraz kryminalizacji, komunalizmu, korupcji i kasteizmu” (Partha 2008, s. 85)¹⁸.

Narodowa *tamasza*

Atmosfera towarzysząca wyborom w Indiach skłoniła Normanda D. Palmera (1967, s. 277) do nazywania ich „narodową »tamaszą«”. *Tamaszą* jest popularnym w stanie Maharasztra spektaklem, w którym dla wywołania efektu komizmu role żeńskie grane są przez mężczyzn. Wybory obchodzi się równie hucznie jak święta religijne i kojarzy z rozrywką

¹⁸ Cytat w oryginale: „The overall situation has been characterized as a combination of three MPs (money power, muscle power and mafia power) and four Cs (criminalization, communalization, corruption, casteism).

przede wszystkim w mniejszych miejscowościach i na wsiach. Właściwie tylko podczas kampanii wyborczej te najbardziej odizolowane i najmniej rozwinięte regiony kraju są odwiedzane przez ubiegających się o mandaty polityków oraz urzędników zaangażowanych w przeprowadzenie głosowania.

Ze względu na uwarunkowania kulturowo-społeczne Indii, w literaturze przedmiotu podkreśla się wyjątkowość i odmienność przeprowadzanych w tym kraju wyborów. „Porównanie procesu wyborczego w dwóch największych demokracjach na świecie, Stanach Zjednoczonych i Indiach, jest bezpodstawne pod wieloma względami” – pisał w latach 80. XX wieku G.G. Mirchandani (1981, s. 25). Ponad 20 lat później, będąc pod wrażeniem wyborów prezydenckich w Stanach Zjednoczonych, Kiran Bedi zestawia amerykańskie wybory z indyjskimi, wskazując na wady tych drugich (2008, s. 39-46). W esejach *A Comparative Reality Circus i Voters Right to Know, U.S. Style* autorka podkreśla, jak niewiele na temat kandydatów, w tym także tych ubiegających się o reelekcję, wie i potrzebuje wiedzieć indyjski wyborca. Obywatel amerykański, odwrotnie niż Indus, korzysta z każdej sposobności, by pozyskać jak najwięcej informacji o kandydatach, ich rodzinach i poglądach. „Dla mnie to była demokracja w działaniu: danie wyborcom prawa do tego, by się dowiedzieli, za czym i na kogo będą właściwie głosować” – napisała Bedi (*Ibidem*, s. 44) po obejrzeniu debaty z udziałem kandydatów na urząd prezydenta, którzy na bieżąco odpowiadali na pytania elektoratu.

Proces wyborów w Indiach, mimo wysiłków tamtejszej komisji wyborczej¹⁹, nie jest zupełnie transparentny. Nieznane pozostają: faktyczny status materialny kandydatów oraz okoliczności, w jakich kandydaci (w tym już mianowani politycy ubiegający się o reelekcję) zdobywają i pomnażają swoje majątki. Co więcej, wśród indyjskiego establishmentu nie brak polityków z kryminalną przeszłością.

Według indyjskiego portalu *National Election Watch*, prowadzonego przez Association for Democratic Reforms (2009a), do Lok Sabha 15. kadencji (2009-2014) wybrano 163 członków z zarzutami o popełnienie przestępstw, w tym 76 z nich oskarżono o przestępstwa ciężkie, takie jak morderstwa i próby usiłowania zabójstwa. W kolejnym, wyłonionym w roku 2014, składzie Lok Sabha, liczby te wzrosły do 183 polityków z zarzutami, w tym 112 z nich oskarżono o popełnienie przestępstw ciężkich (Association for Democratic Reforms 2014). Kandydaci zostali wybrani przez obywateli Indii

¹⁹ Komisarze Państwowej Komisji Wyborczej w Indiach dwukrotnie zostali nagrodzeni Magsaysay Award, nagrodą potocznie nazywaną azjatyckim Noblem.

w większości przypadków w drodze uczciwych głosowań. Tamtejsze społeczeństwo, mniej lub bardziej świadomie, zdecydowało, że w wybieralnych organach ustawodawczych będą ich reprezentować przestępcy. Amerykański publicysta, Dan Morrison (2012), sugeruje, że w regionach z mało stabilną sytuacją wewnętrzną elektorat potrzebuje przede wszystkim ochrony, którą jest w stanie zapewnić kryminalista ze swoją mafią, a nie polityk – intelektualista.

W wyborach do Lok Sabha w roku 2009 uprawnionych do głosowania było około 714 mln obywateli, o których głosy ubiegało się w sumie 1055 partii politycznych. Frekwencja wyniosła 58,2%. Podczas wyborów otworzono 830 866 lokali wyborczych i wykorzystano 1 368 430 elektronicznych maszyn do głosowania, przy pomocy których oddano 417 156 494 głosów. Zgodnie z zaleceniami Państwowej Komisji Wyborczej (Election Commission of India [ECI] 2006, s. 1) w Indiach „na jeden lokal wyborczy ma przypadać około 1200 wyborców. Lokale wyborcze są tak rozmieszczone, by w celu oddania głosu wyborca nie musiał pokonywać drogi dłuższej niż dwa kilometry”.

Indyjskie wybory wyróżnia nie tylko towarzysząca im atmosfera, ale także sam przebieg i organizacja głosowań. Zarówno na poziomie państwa, jak i stanów, zwłaszcza tych z większą populacją i trudną sytuacją wewnętrzną, wybory przeprowadza się w kilku etapach, aby w możliwie największym stopniu kontrolować procedurę i zapobiegać ewentualnym przestępstwom.

W roku 2009 wybory odbyły się w zależności od stanu w pięciu etapach, między 16 kwietnia a 13 maja. Pięć lat później liczba uprawnionych do głosowania wzrosła o około 100 mln, a głosowania przeprowadzono w dziewięciu etapach od 7 kwietnia do 12 maja. W roku 2012 wybory do Zgromadzenia Ustawodawczego największego stanu Uttar Pradesh, wówczas z populacją wielkości 199 581 477, przeprowadzono w siedmiu etapach w okresie od 8 lutego do 3 marca.

Aby procedura wyborów przebiegała sprawnie, dodatkowo podejmowane są działania mające na celu wyeliminowanie potencjalnych zagrożeń. W Biharze władze „przygotowały się do wyborów z 31 maja 1980 roku w sposób przypominający przygotowania do wojny. Armia była utrzymywana w gotowości (...), by zapobiegać przechwytywaniu lokali wyborczych” (Mirchandani 1981, s. 28). W Uttar Pradesh na kilka dni przed drugim etapem wyborów do Vidhan Sabha (niższa izba dwuizbowego parlamentu indyjskiego) w roku 2012, które odbywały się w okręgach na północy stanu, w obawie przed ma-

oistami z Nepalu zamknięto granicę z tym krajem. Nawet w Goa, niewielkim, zamożnym i wolnym od poważniejszych konfliktów wewnętrznych stanie, w okresie wyborów wprowadzono drobne ograniczenia godzące głównie w plany masowo przybywających do tamtejszych kurortów turystów. „Od 6 lutego do 6 marca bary hotele i restauracje muszą być zamykane o 23:00. Taka decyzja została podjęta, by utrzymać porządek” (*Ban on Liquor Sale After 11 pm under Assembly Polls' Restrictions Likely to hit State's Tourism* 2012).

Indyjscy wyborcy do głosowania nie używają tradycyjnych kart, a elektronicznych maszyn (Electronic Voting Machines, EVMs), które od roku 2004 wykorzystuje się na terenie całego kraju. Po raz pierwszy EVMs użyto w Kerali na początku lat 80. zeszłego wieku. „Goa był pierwszym stanem, gdzie w czerwcu 1999 r. głosowanie w całości zostało przeprowadzone za pomocą EVMs” (Ghosh 2008, s. 84). Powszechnie stosowane w krajach zachodnich papierowe karty do głosowania wrzucane do urn wyborczych, w Indiach nie sprawdzały się równie dobrze jak maszyny. Często dochodziło do napadów na lokale wyborcze, podczas których do urn dorzucano fałszywe głosy. Do tego typu działań zniechęcają ograniczenia techniczne EVMs. Przy użyciu jednej maszyny można oddać maksymalnie pięć głosów w ciągu minuty. Zarówno jeszcze niewypełnione karty do głosowania, jak i już oddane głosy łatwo ulegały zniszczeniu ze względu na warunki panujące w lokalach wyborczych w niektórych częściach Indii. Maszyny są zdecydowanie bardziej niż papier odporne na wilgoć i ataki gryzoni. Co więcej, sami wyborcy używali urn wyborczych nie tylko zgodnie z ich przeznaczeniem. „Wszędzie w urnach do głosowania znajdowano o wiele więcej niż tylko głosy: notatki z obelgami w kierunku kandydatów z jednej strony, zdjęcia aktorów filmowych z drugiej” (Guha 2008, s. 282).

Procedura wyborów w Indiach musiała zostać przystosowana do potrzeb osób niepiśmiennych. „W pierwszych powszechnych wyborach w Indiach przeprowadzonych w 1951 r. elektorat liczył 176 mln obywateli, z czego 85% stanowili analfabeci” (Ghosh 2008, s. 74). Krajowym partiom przypisano stałe symbole, zaś partiom stanowym, każdorazowo po zakwalifikowaniu przez Państwową Komisję Wyborczą, rezerwuje się tymczasowe symbole rozpoznawalne na terenie danych stanów. Zdarza się, że wyborcy nie znają nazwy partii, a kojarzą jedynie jej symbol. Z tego powodu partie przypisują symbolom głębsze znaczenia, które kolejno wykorzystuje się w walce wyborczej, by

umocnić własną pozycję bądź osłabić czy ośmieszyć przeciwnika. Indira Gandhi w swoich przemówieniach nawiązywała do symbolu dłoni, który przypisano INC. „Kandydaci Kongresu podnoszą swoją dłoń przed wyborcami i to jest zaproszenie do głosowania na dłoń. »Umacniacie moje dłonie, bym mogła czynić dla Was dobrze« – mówiła Gandhi do swoich wyborców” (Mirchandani 1981, s. 30).

Procedura wyborów w Indiach, jeśli miała być regularnie przeprowadzana, musiała zostać przystosowana do uwarunkowań społeczno-kulturowych kraju. W konsekwencji praktyki te, choć nie w każdym regionie zupełnie wolne od mniej lub bardziej poważnych naruszeń, stały się solidnym fundamentem funkcjonowania indyjskiej demokracji.

Prawo wyborcze

Konstytucja Indii nie ogranicza dostępu do najważniejszych urzędów w państwie ze względu na wykształcenie, płeć, wyznanie, kastę czy język. Prawo reguluje, w jakich okolicznościach obywatel może zostać pozbawiony praw wyborczych. Zarówno czynne, jak i bierne prawo wyborcze może zostać ograniczone np. w przypadku, gdy obywatel został uznany winnym dopuszczenia się praktyk korupcyjnych. Jednak liczne prawa ograniczające dostęp do stanowisk publicznych spisane w *The Representation of the People Act* (z 17 lipca 1951 roku) w rzeczywistości mało skutecznie bronią scenę polityczną przed korupcją i obecnością przestępców w organach władzy.

Czynne prawo wyborcze

Wybory w Indiach przypominają huczne obchody świąt nie tylko ze względu na swoje znaczenie polityczne, ale także psychologiczne. „Wybory to uświadomienie społeczeństwu, każdej jednostce jej prawa do decyzji o tym, kto będzie kierował państwem. Dlatego też mają nie do przecenienia znaczenie psychologiczne, działając na rzecz upodmiotowienia obywateli” – pisze Dębicki (2008, s. 106).

Głos każdego obywatela znaczy tyle samo bez względu na jego miejsce w hierarchii kastowej, posiadany majątek czy przynależność do wpływowego klanu, a więc czynniki, które całkowicie determinują życie jednostki w Indiach. Ramachandra Guha przywołuje historię młodej kobiety z Madhya Pradesh, która wraz ze swoją matką pokonała pieszo kilka kilometrów w trudnych warunkach tylko po to, by wziąć udział w pierwszych

powszechnych wyborach. „Przynajmniej tego dnia wiedziała, że jest cokolwiek warta” – podsumowuje badacz (2008, s. 144).

„Przyjęcie powszechnego prawa wyborczego przysługującego wszystkim dorosłym obywatelom było rewolucyjnym posunięciem, ponieważ nic w historii Indii tego nie zapowiadało. Indie antyczne знаły kilka przykładów republik, ale cała struktura indyjskiego społeczeństwa oparta o »dżati (sub-kasty)« i wykluczenie niedotykalnych dyktowała porządek hierarchiczny” (Desai 2005, s. 26). Czynne prawo wyborcze przysługuje wszystkim obywatelom kraju powyżej 18. roku życia. Prawa głosu pozbawione są jedynie osoby niepełnosprawne oraz uznane za winne dopuszczenia się praktyk korupcyjnych. Prezydent kraju decyduje, czy obywatel uznany za winnego zostanie pozbawiony prawa głosu. Maksymalny wymiar kary to sześć lat (Representation of the People Act 1951).

W historii indyjskich wyborów odnotowywano przypadki odbierania prawa wyborczego na siłę. O tego typu naruszeniach podczas wyborów w roku 1980 pisał Nalini Singh (1980): „W niektórych częściach Biharu i Uttar Pradesh, gdzie nie było dróg ani łączy telefonicznych, Państwowa Komisja Wyborcza nie była w stanie ani monitorować, ani powstrzymać uzbrojonych gangów przed przechwytywaniem lokali wyborczych. (...) Powszechne prawo wyborcze było zastępowane przez prawo do pośredniczenia, gdzie kandydat z największą liczbą broni pod swoim dowództwem »głosował grupowo«, w imieniu całego elektoratu”.

Aby skorzystać z czynnego prawa wyborczego, obywatel spełniający warunki określone przez konstytucję, musi zarejestrować się na liście wyborców w miejscu zamieszkania. Co pięć lat urzędnicy zbierają informacje o liczbie osób uprawnionych do głosowania, chodząc od domu do domu w celu zarejestrowania lub wykreślenia obywatela z listy wyborców. Następnie zebrane informacje publikowane są w lokalach wyborczych. Każdy z obywateli może zgłosić swoje zastrzeżenia, domagać się dopisania własnej osoby lub wykreślenia np. nieżyjącego już wyborcy ze wstępnej listy. W niektórych okręgach wyborczych obywatele mogą sprawdzać, czy ich nazwiska znajdują się na liście dodatkowo za pośrednictwem internetu albo wysyłając SMS-y²⁰. Ponadto, by wziąć udział w wyborach, każdy z głosujących musi posiadać dokument potwierdzający tożsamość, np. wydawany przez Państwową Komisję Wyborczą (Electors' Photo Identity Card, EPIC).

²⁰ Tę możliwość mają mieszkańcy np. Ahmedabadu w Gudźaracie (*Now Send SMS to Check if Your Name is on Electoral Rolls* 2012).

Sam proces głosowania dzieli się na cztery etapy, a za każdy z nich odpowiedzialny jest inny urzędnik. Uczciwość i sprawność przebiegu procesu nie podlega ocenie obserwatorów zewnętrznych, ponieważ Indie nie zezwalają organizacjom międzynarodowym na prowadzenie obserwacji w trakcie wyborów. Podczas pierwszego etapu głosowania urzędnik potwierdza tożsamość wyborcy, sprawdzając jego EPIC. Następnie jeden palec lewej ręki wyborcy znaczy się atramentem, by uniemożliwić mu ponowne przystąpienie do głosowania. Indyjscy naukowcy specjalnie na tę okoliczność wynaleźli wyjątkowo trwałe atrament, który pozostaje na palcu wyborcy przez około tydzień (Guha 2008, s. 135). W zależności od tego, czy wyborca jest w stanie samodzielnie się podpisać, albo składa podpis na liście wyborców, albo pozostawia odcisk własnego kciuka. Później wyborca otrzymuje druk ze swoim numerem w rejestrze, który w kolejnym etapie przekazuje urzędnikowi kierującemu wyborców do maszyn do głosowania. W ostatnim etapie wyborca oddaje głos, naciskając niebieski guzik obok symbolu partii i nazwiska kandydata.

Z jednej strony, badacze podkreślają znaczenie wprowadzenia powszechnego prawa wyborczego w Indiach. Z drugiej zaś, korzystający z tego prawa wyborcy lekceważą jego znaczenie, swoje głosy oddając na tych polityków, którzy zapłacą za poparcie. Przekupywanie wyborców, jak sugeruje Ramachandran z CPIM, częściej zdarza się na prowincjach niż w dużych aglomeracjach, gdzie ludzie są zamożniejsi i cena głosu wyższa. „Niektóre partie w zamian za głos dają laptopa” – mówi Ramachandran (2012).

Ujawniona przez *WikiLeaks* depesza przesłana do Departamentu Stanu USA autorstwa Fredericka J. Kaplana z konsulatu Stanów Zjednoczonych w Cennaju potwierdza wyżej przytoczone słowa polityka. „Biedni wyborcy oczekują gotówki” – podkreśla dyplomata (206688: *Cash for Votes in South India* 2011). Kaplan dokładnie opisuje jak przebiega proces kupowania głosów od mieszkańców slumsów na terenie Tamil Nadu. Partie polityczne wykorzystują fakt, że żyjących w najcięższych warunkach Indusów można bardzo niewielkim kosztem zmobilizować do głosowania.

„Dwie największe partie polityczne w Tamil Nadu: Partia Ludu Drawidów (Dravida Munnetra Kazhagam, DMK) i Ogólnindyjska Partia Ludu Drawidów (All India Anna Dravida Munnetra Kazhagam, AIADMK) regularnie przekupują wyborców. (...) Przedstawiciele partii politycznych przychodzą z gotówką w workach po ryżu. Mają listy wyborców i dystrybuują pieniądze w oparciu o to, kto jest na liście” (*Ibidem*) – Kaplan relacjonuje wypowiedź jednego z pracowników organizacji pozarządowej działającej w Tamil Nadu.

Kupowanie głosów od społeczności wiejskich wiąże się z wyzwaniem natury logistycznej. „Nie sposób wydajnie dystrybuować gotówkę w sytuacji gdy mieszkańcy wiosek tak daleko od siebie mieszkają” (*Ibidem*) – mówi w rozmowie z Kaplanem Karti Chidambaram, syn Palaniappana Chidambarama, w latach 2008-2012 ministra spraw wewnętrznych, od 31 lipca 2012 roku ministra finansów.

Niektórzy z indyjskich wyborców traktują powszechne prawo wyborcze jak towar rynkowy. Głos dostanie ten kandydat, który za niego najwięcej zapłaci. Do transakcji typu gotówka za głos dochodzi na wszystkich szczeblach władzy, a ceny głosów wahają się w zależności od wagi sprawy i pozycji głosującego. Głos polityka zasiadającego w Lok Sabha albo stanowym Zgromadzeniu Ustawodawczym osiąga nieporównywalnie wyższą cenę niż głos mieszkańca slumsu. Kaplan pisze, że w Cennaju taki głos można kupić za ok. 500 rupii indyjskich (INR) (*Ibidem*). Jak za *WikiLeaks* podaje „The Hindu”, Zjednoczony Sojusz Postępowy (United Progressive Alliance, UPA) – koalicja na czele z Partią Kongresową – opłacił pomyślny dla siebie przebieg głosowania nad wotum nieufności dla rządu z 22 lipca 2008 roku. „Narodowej Partii Ludowej (Rashtriya Lok Dal, RLD) zapłacono około 2,5 mln USD za każdego z czterech posłów, by ci poparli rząd” – powiedział jednemu z pracowników amerykańskiej ambasady Nachiekta Kapur, doradca polityczny Satish Sharma z Partii Kongresowej (*Ibidem*). W dzień głosowania politycy BJP ujawnili, że próbowano ich przekupić, demaskując tym samym jedną z licznych afer korupcyjnych w Indiach, nazywaną gotówka za głosy (Cash for Votes).

Powszechne prawo wyborcze „stało się szkieletem dla funkcjonowania indyjskiego systemu wyborczego” (Prakash 2008, s. 347). Jego przyjęcie oznacza, że każdy obywatel spełniający warunki określone przez konstytucję otrzymuje głos, który w trakcie wyborów może wykorzystać zgodnie z własnymi preferencjami. Zdarza się, że preferencje te odnoszą się nie tyle do sympatii politycznych, co do rodzaju i wielkości gratyfikacji oferowanych w zamian za wybór konkretnego kandydata. Część obywateli z różnych powodów: skrajnej biedy czy najzwyczajniej chęci zysku, podejmuje decyzję o sprzedaży głosu. Fakt, iż kandydat płacący za głosy nie ma żadnej gwarancji, że wyborca zagłosuje właśnie na niego, nie zniechęca do tej praktyki. Dystrybucja dóbr i gotówki przebiega równie sprawnie jak same wybory i odbywa się w oparciu dokładnie o te same listy wyborcze, na podstawie których elektorat przystępuje do głosowania.

Bierne prawo wyborcze

Kandydaci do obu izb parlamentu, Vidhan Sabha (zgromadzeń ustawodawczych w stanach/terytoriach związkowych) oraz na urząd prezydenta, muszą być obywatelami Indii oraz spełniać kryterium wieku. Obywatele ubiegający się o mandat w Lok Sabha i Zgromadzeniach Ustawodawczych, w dniu nominacji muszą mieć skończone co najmniej 25 lat, kandydaci do Rajya Sabha (izby wyższej indyjskiego parlamentu federalnego) – 30 lat. O urząd prezydenta może ubiegać się każdy obywatel Indii, który przekroczył 35. rok życia i kwalifikuje się do wyborów na członka Lok Sabha (Constitution of India 1950, art. 84, 173 i 58 (1)).

O miejsce w parlamencie nie mogą ubiegać się osoby, które zostały uznane za niepo czytalne, są niewypłacalne albo zostały zdyskwalifikowane przez jakiekolwiek prawo zatwierdzone przez parlament. Prawo dyskwalifikuje kandydatów za takie przestępstwa, jak m.in.: pobudzanie wrogości między członkami różnych grup na gruncie religii, rasy, miejsca urodzenia czy języka, łapówkarstwo, podszywanie się pod inną osobę podczas wyborów, okrucieństwo męża lub członków jego rodziny wobec żony, nakazywanie lub praktykowanie niedotykalności, przeprowadzenie ataku terrorystycznego, bezczeszczenie flagi lub konstytucji, zatrucie jedzenia lub leków (Representation of the People Act 1951). Jeśli obecny członek parlamentu lub Vidhan Sabha zostanie uznany winnym popełnienia powyższych przestępstw, ma prawo do odwołania się od wyroku w ciągu trzech miesięcy.

Tak samo na okres maksymalnie sześciu lat mogą zostać pozbawione biernego prawa wyborczego osoby, które zostały skazane za praktyki korupcyjne związane z procesem wyborczym. Na okres do trzech lat pozbawienia biernego prawa wyborczego może zostać skazana osoba za inne, niż przewiduje Representation People Act, rozdysponowanie środków przeznaczonych na kampanie wyborczą. Ponadto o mandat w parlamencie nie mogą ubiegać się osoby, które są stronami umów podpisanych z rządem Indii oraz obywatele zatrudnieni na wyższych stanowiskach w firmach, w których państwo ma co najmniej 25% udziałów (*Ibidem*).

Wymienione ograniczenia nie uchroniły sfery polityki przed kryminalizacją, korupcją i nepotyzmem. W organach ustawodawczych zasiadają obywatele z zarzutami o popełnienie różnego rodzaju przestępstw: od drobnych oszustw po morderstwa. Jednemu z niechlubnych rekordzistów, zasiadającemu w Lok Sabha w latach 2009-2014, Kameshwarowi Baitha postawiono 46 zarzutów, w tym 22 o usiłowanie zabójstwa (Association for Democratic Reforms 2009b). Polityk dowodził grupą maoistów zanim

zdołał mandat przeznaczony dla SC z jednego z najbiedniejszych dystryktów Palamu w stanie Jharkhand. Po zwycięstwie w wyborach, dwa lata i siedem miesięcy, czyli ponad połowę kadencji, spędził w więzieniu. Po porażce w roku 2014 Baitha zmienił barwy partyjne z BJP na Trinamool Congress.

Podobne tendencje można zaobserwować na szczeblu lokalnym, gdzie w wybieranych w wyborach bezpośrednich organach ustawodawczych, w różnej liczbie w zależności od stanu zasiadają obywatele oskarżani o przestępstwa. Ponad połowa składu, bo aż 58% deputowanych, Vidhan Sabha Bihar wybranego w roku 2010 miała postawione zarzuty (Association for Democratic Reforms 2010).

Obecność obywateli podejrzewanych o przestępstwa w wybieralnych organach ustawodawczych można tłumaczyć w dwojaki sposób. W stanach z trudną sytuacją wewnętrzną, ubogich i wrażliwych na konflikty komunalistyczne (Bihar, regiony Uttar Pradesh) wyborcy mogą być zastraszeni i zmuszani do oddania głosu na danego kandydata. Albo, jak sugeruje przytaczany wcześniej argument felietonisty „International Herald Tribune”, kandydat – przestępca z koneksjami i podporządkowaną mafią jest bardziej potrzebny społecznościom niektórych części Indii niż polityk – intelektualista. „Partia nie może być kierowana przez pisarzy i brodatych myślicieli” (Morrison 2012) – powiedziała liderka Trinamool Congress Party z Bengal Zachodniego, odpierając zarzuty swoich współpracowników dotyczące przyjmowania kryminalistów do partii.

Liczne prawa ograniczające bierne i czynne prawo wyborcze nie eliminują przestępców ze sfery polityki. Jeszcze w latach 80. poprzedniego wieku w niektórych stanach niebezpieczne było zarówno głosować, jak i kandydować w wyborach. „Zastraszanie wyborców i generalnie przemoc na obszarach Bihar i Uttar Pradesh stała się elementem kampanii wyborczej. Więcej wyborów było odwoływanych z powodu zabójstwa kandydata, niż z powodu ich naturalnej śmierci” – pisze o ówczesnych wyborach Mirchandani (1981, s. 28).

Polityka rezerwacji w procesie wyborczym

W celu faktycznego wyrównania statusu wszystkich obywateli Indii, poza powszechnym prawem wyborczym, wprowadzono prawa gwarantujące najbardziej defaworyzowanym grupom społecznym reprezentację w organach ustawodawczych. „Członkowie Zgromadzenia Ustawodawczego założyli, że zakazanie dyskryminacji może nie przynieść

pożądanych efektów w postaci równych praw politycznych dla wszystkich grup społecznych” (Prakash 2008, s. 354). W organach ustawodawczych zarówno na poziomie kraju, jak i na poziomach lokalnych, zarezerwowano miejsca dla SC i ST. Mandaty dla kobiet zarezerwowano jedynie na niższych poziomach lokalnych. Ani konstytucja, ani ustawy nie gwarantują reprezentacji licznym i dyskryminowanym mniejszościom religijnym.

Kasty nomenklaturowane i plemiona nomenklaturowane

Do kategorii społecznych, którym konstytucja nadaje specjalny status w procesie wyborczym w Indiach, należą SC i ST. W roku 1950 na liście SC znajdowało się 607 społeczności. Ich liczba rosła wraz z wielkością indyjskiej populacji. W roku 2001 do kategorii zakwalifikowano 1109 społeczności, dekadę później – 1241. Liczba ST, czyli społeczności plemiennych żyjących w trudno dostępnych regionach kraju, wzrosła z 240 w roku 1950 do 628 w 2001 i 705 w roku 2011 (Ministry of Minority Affairs 2007, s. 57; Ministry of Home Affairs 2013, s. 3).

Z jednej strony, rosnącą liczbę społeczności zaliczanych do tych kategorii tłumaczą uwarunkowania demograficzne. W latach 1951-2011 populacja Indii wzrosła ponad 3-krotnie, z około 362 mln do 1,2 mld. Z drugiej strony, mając na uwadze prawa przysługujące SC i ST, choćby w kontekście samej procedury wyborów, można podejrzewać te społeczności o brak motywacji do wyjścia poza kategorie. „SC i ST stały się beneficjentami konstytucyjnie usankcjonowanej pozytywnej dyskryminacji, która (...) podważyła stare struktury dominacji dyskryminujące grupy społeczne marginalizowane od wieków, a także w znaczący sposób zmieniła dyskurs polityczny i kierunki dyskryminacji” (Prakash 2008, s. 343).

Konstytucja gwarantuje społecznościom należącym do SC i ST miejsca w Lok Sabha, Vidhan Sabha, jednostkach samorządu terytorialnego oraz w pańcajatach wsi (Constitution of India 1950, art. 330, 332, 243T i 243D). Bhimrao Ramji Ambedkar „pierwszy niedotykalny lider Indii” – jak nazywa go Jaffrelot (2005, s. 8) – domagał się wprowadzenia kolejnych praw: „był zdeterminowany, by walczyć z chorobami indyjskiego społeczeństwa (...), w styczniu 1950 r. rozpoczął kampanię na rzecz rewizji *Hindu Penal Code*, który reguluje stosunki małżeńskie (prawa zawierania małżeństw i rozwodów), dziedziczenie, adopcje itd.” (*Ibidem*). Jawaharlala Nehru sprzeciwił się proponowanym zmianom, w konsekwencji czego Ambedkar zrezygnował z ówczesnie pełnionego stanowiska ministra sprawiedliwości i przeszedł do opozycji.

Liczba mandatów zarezerwowanych dla SC i ST zależy od proporcji tych społeczności do pozostałej części populacji w danym stanie. Liczbę mandatów przysługujących stanom i terytoriom związkowym w Lok Sabha przydzielono na podstawie spisu powszechnego z roku 1971 (nieznacznie zmieniając granice okręgów w oparciu o powszechny spis ludności z roku 2001), kiedy populacja kraju była o ponad połowę mniejsza, a uprawnionych do głosowania było niemalże trzykrotnie mniej, i zamrożono do opublikowania wyników pierwszego spisu po roku 2026, czyli do roku 2031 (Viswanathan 2017). W międzyczasie zdecydowano o zmianie liczby mandatów zarezerwowanych w Lok Sabha i Vidhan Sabha dla SC i ST, uwzględniając dane zebrane podczas spisu powszechnego z roku 2001 (tabele 3.1., 3.2. i 3.3.) (Delimitation Act 2002). Pierwszymi wyborami uwzględniającymi te zmiany były wybory Vidhan Sabha Karnataki w roku 2008.

Społeczności należące do SC i ST są nierównomiernie rozmieszczone na terenie całego kraju (tabele 3.1 i 3.2). Najwyższy odsetek populacji SC stanowią kolejno w Pendżabie, Himachal Pradesh i Uttar Pradesh. W pierwszym ze stanów SC tworzą ok. 7-milionową populację. W Uttar Pradesh stanowiące 1/5 wszystkich mieszkańców SC tworzą populację wielkości 35 mln. Ze względu na różnice w wielkości populacji stanów, i w konsekwencji liczbie okręgów wyborczych między indyjskimi stanami, stanowiącym ponad 24% populacji, SC z Himachal Pradesh zarezerwowano 1 mandat w Lok Sabha (ze wszystkich 4 mandatów przeznaczonych dla reprezentantów stanu), a SC w Uttar Pradesh, choć społeczności należące do tej kategorii stanowią niższy odsetek mieszkańców stanu – 17 mandatów (ze wszystkich 80 przeznaczonych dla reprezentantów stanu).

W analogicznej sytuacji znajdują się ST z północno-wschodniej części Indii, m.in. ze stanów Arunachal Pradesh, Mizoram, Nagaland – choć stanowią ponad połowę populacji tych stanów, przysługuje im najwyżej jeden mandat w Lok Sabha.

Tabela 3.1. Populacja SC i ST wg stanów, a liczba okręgów zarezerwowanych w wyborach do Lok Sabha

Stan (liczba okręgów)	SC		ST		Stan (liczba okręgów)	SC		ST	
	Zarezerwowane okręgi	% populacji	Zarezerwowane okręgi	% populacji		Zarezerwowane okręgi	% populacji	Zarezerwowane okręgi	% populacji
Andhra Pradesh (42)	7	16,2	3	6,6	Madhya Pradesh (29)	6	15,2	4	20,3
Arunachal Pradesh (2)	0	0,6	0	64,2	Maharasztra (48)	5	10,2	4	8,9
Asam (14)	1	6,9	2	15,1	Manipur (2)	0	2,8	1	34,2
Bihar (40)	6	15,7	0	0,9	Meghalaya (2)	0	0,5	2	85,9
Bengal Zachodni (42)	10	23,0	2	5,5	Mizoram (1)	0	-	1	94,5
Chhattisgarh (11)	1	11,6	4	31,8	Nagaland (1)	0	-	1	89,1
D&K*(6)	0	7,6	0	10,9	Orisa (21)	3	16,5	5	22,1
Goa (2)	0	1,8	0	0,04	Pendżab (13)	4	28,9	0	-
Gudźarat (26)	2	7,1	4	14,8	Radżasthan (25)	4	17,2	3	12,6
Haryana (10)	2	2,5	0	-	Sikkim (1)	0	5,0	0	20,6
Himachal Pradesh (4)	1	24,7	0	4,0	Tamil Nadu (39)	7	19,0	0	1,0
Jharkhand (14)	1	11,8	5	26,3	Tripura (2)	1	17,4	0	31,1
Karnataka (28)	5	16,2	2	6,6	Uttar Pradesh (80)	17	21,1	0	0,1
Kerala (20)	2	9,8	0	1,1	Uttarakhand (5)	4	17,9	1	3,0

* Liczba zarezerwowanych miejsc jest wyznaczana na podstawie własnej konstytucji stanu.

Źródła: Opracowanie własne na podstawie ECI 2008, s. 4-5; Census of India 2001a; Census of India 2001b.

Tabela 3.2. Populacja SC i ST wg terytoriów związkowych, a liczba okręgów zarezerwowanych w wyborach do Lok Sabha

Terytorium związkowe (liczba okręgów)	SC		ST		Terytorium związkowe (liczba okręgów)	SC		ST	
	Zarezerwowane okręgi	% populacji	Zarezerwowane okręgi	% populacji		Zarezerwowane okręgi	% populacji	Zarezerwowane okręgi	% populacji
Andamany i Nikobary (1)	0	-	0	-	Delhi (7)	1	16,9	0	-
Czandigarh (1)	0	17,5	0	-	Lakshadweep (1)	0	-	1	94,5
Dadra i Nagar Haveli (1)	0	1,9	0	62,2	Pondicherry (1)	0	16,2	0	-
Daman i Diu (1)	0	3,1	0	8,8					

Źródła: Opracowanie własne na podstawie ECI 2008, s. 4-5; Census of India 2001a; Census of India 2001b.

Na takiej samej zasadzie jak w Lok Sabha, ustalono liczbę miejsc przysługujących reprezentantom SC i ST w Zgromadzeniach Ustawodawczych stanów i terytoriów związkowych posiadających własne Vidhan Sabha (tabela 3.3.).

Ze względu na politykę rezerwacji, która gwarantuje SC i ST miejsca w wybieralnych organach ustawodawczych, oraz wielkość ich populacji, przedstawiciele społeczności należących do dwóch powyższych kategorii są niezbędni partiom politycznym podczas wyborów. Choć zdarza się, że zasiadający w organach ustawodawczych reprezentanci najniższych warstw społecznych pozostają zupełnie zależni od kast wyższych, ocenia się, że pozytywna dyskryminacja doprowadziła do fali demokratyzacji, gwarantując reprezentację tym grupom, które wcześniej nie miały żadnych praw. „Częściowo dlatego, że polityka wyborcza była zorganizowana wokół podziałów kastowych na południu, (...) niższe kasty, posiadające większość wyborczą, doszły do władzy we wszystkich południowych stanach w latach 60.” – przyznaje Ishita Banerjee-Dube (2008, s. 216).

Tabela 3.3. Mandaty zarezerwowane w Vidhan Sabha dla SC i ST

Stan	Mandaty			Stan	Mandaty		
	Ogółem	SC	ST		Ogółem	SC	ST
Andhra Pradesh	294	48	19	Kerala	140	14	2
Arunachal Pradesh	60	-	59	Pondicherry	30	5	-
Asam	126	8	16	Madhya Pradesh	230	35	47
Bengal Zachodni	294	68	16	Maharasztra	288	29	25
Bihar	243	38	2	Manipur	60	1	19
Chhattisgarh	90	10	29	Orisa	147	24	33
Delhi	70	12	-	Pendżab	117	34	-
D&K *	-	-	-	Radżasthan	200	34	25
Goa	40	1	-	Sikkim	32	2	12
Gudźarat	182	13	27	Tamil Nadu	134	44	2
Haryana	90	17	-	Tripura	60	10	20
Himachal Pradesh	68	17	3	Uttar Pradesh	403	85	-
Jharkhand	81	9	28	Uttarakhand	70	13	2
Karnataka	224	36	15				

Źródło: ECI 2008, s. 6-7.

Inne klasy defaworyzowane i mniejszości religijne

Innym klasom defaworyzowanym oraz mniejszościom religijnym konstytucja nie gwarantuje mandatów w wybieralnych organach ustawodawczych. W konsekwencji ich pozycja w systemie wyborczym Indii jest zdecydowanie niższa niż pozycja społeczności

należących do SC i ST. W odróżnieniu od mniejszości religijnych, dla społeczności zaliczanych do OBC rezerwuje się m.in. określoną liczbę stanowisk w administracji publicznej i miejsc w instytucjach edukacyjnych.

Do OBC należą „klasy upośledzone społecznie i edukacyjnie” (Constitution of India 1950, art. 340) o niskiej pozycji w systemie kastowym, ale nienależące ani do SC, ani do ST. Na początku lat 90. zeszłego wieku National Sample Survey do OBC zaliczyła 32% Indusów (Negi 2006). W warunkach demokracji żadna partia polityczna nie będzie lekceważyć tak licznego elektoratu, bez względu na jego status społeczno-ekonomiczny.

Choć mniejszości religijne są silnie defaworyzowane w życiu codziennym, indyjskie prawo nie gwarantuje im reprezentacji w organach ustawodawczych. Według Johna Dayala (2012) brak takich praw jest głównym powodem ubóstwa, w jakim żyją i na które są skazane mniejszości w niektórych regionach kraju. W tym kontekście aktywista powołuje się na przypadek chrześcijan w Orisie.

Kobiety

W wybieralnych organach władzy mandaty dla kobiet zarezerwowano jedynie na poziomie lokalnym. W pańcajatach wsi, w wybieralnych organach ustawodawczych mniejszych aglomeracji (Municipal Council) i czterech największych indyjskich miast (Municipal Corporation): Delhi, Bombaju, Kalkuty i Ćennaju, dla kobiet przeznaczono 1/3 wszystkich miejsc, w tym 1/3 z nich zarezerwowano dla kobiet należących do SC i ST (Constitution of India 1950, art. 243 D (2) i (3) oraz 243 T (2) i (3)).

Zignorowany przez indyjski parlament projekt ustawy o rezerwacji dla kobiet z roku 2008 (Nitza-Makowska 2019, s. 5-26) proponował wprowadzenie rezerwacji 1/3 miejsc dla kobiet w Lok Sabha oraz wszystkich Vidhan Sabha. Choć w organach ustawodawczych ani na poziomie państwa, ani stanu nie zarezerwowano miejsc dla silnie marginalizowanych w Indiach kobiet, w praktyce nie pozostają one – przede wszystkim dzięki reprezentacji kobiet z klanów politycznych – zupełnie wykluczone z życia politycznego. W latach 2007-2012 urząd prezydenta pełniła Pratibha Patil, w latach 1966-1977 i 1980-1984 premierem kraju była Indira Gandhi. W Lok Sabha 15. kadencji zasiadało 60 kobiet, w tym 12 należących do SC i pięć do ST.

Pomimo faktu, że konstytucja nie gwarantuje reprezentacji wszystkim marginalizowanym grupom – jak zauważa Paul Wallance (2011, s. 10) – obsada stanowisk po wyborach w roku 2009 potwierdza różnorodność i pluralizm Indii: „Lider koalicji UPA – Sonia

Gandhi, katoliczka i kobieta, pochodząca z Włoch. Premier Manmohan Singh, mężczyzna, sikh. Speaker w Lok Sabha: Meira Kumari – dalitka. Prezydent – Pratibha Patil, hinduska, kobieta. Wiceprezydent Indii Mohammad Hamid Ansari, muzułmanin. Premier Uttar Pradesh, największego indyjskiego stanu: Mayawati – dalitka”.

Spośród defaworyzowanych w Indiach grup społecznych, do których zalicza się przede wszystkim: SC, ST, OBC, mniejszości religijne i kobiety, mandaty w wybieranych w wyborach bezpośrednich organach ustawodawczych na szczeblu kraju i stanów zarezerwowano jedynie dla dwóch pierwszych z wymienionych grup. Kobietom gwarantuje się reprezentację w organach ustawodawczych na niższych poziomach lokalnych. Z jednej strony, polityka rezerwacji pozostawia wiele z defaworyzowanych społeczności bez praw do posiadania własnej reprezentacji, znacznie ograniczając ich szanse na partycypację w życiu politycznym kraju. Z drugiej strony, to właśnie ona umożliwiła polityczne przebudzenie niedotykanych, którzy bez niej nie mieliby ani takiego wpływu na politykę kraju, ani równie licznej reprezentacji jak obecnie.

Wybory bezpośrednie

W Indiach w wyborach bezpośrednich na okres pięcioletniej kadencji wybierani są deputowani do Lok Sabha, Vidhan Sabha, pańcajatów wsi, władz mniejszych aglomeracji (Municipal Council) oraz czterech największych indyjskich miast (Municipal Corporation). Wybory w Indiach przeprowadza się regularnie od roku 1951. Analizując zachowania wyborców i wyniki głosowań, Yogendra Yadav (1999) dzieli historię wyborów w Indiach do roku 1999 na trzy etapy. Każdy z nich charakteryzuje się nowym systemem wyborczym definiowanym nie przez normy prawne, bo te pozostawały mniej więcej te same, a przez zachowania wyborców, wynik głosowań oraz znaczenie i liczbę partii na indyjskiej scenie politycznej.

Badacz wyróżnił:

- I system wyborczy (1952-1967) – okres charakteryzujący się dominacją Partii Kongresowej z bezwzględną większością mandatów w Lok Sabha. „Wyborca naturalnie nie głosował jako niezależna jednostka, a jako członek upolitycznionej »dźati«. Zaraz za przynależnością do partii, przynależność do »dźati« wpływała na zachowania wyborców” (*Ibidem*, s. 2394).

- II system wyborczy i koniec ery Kongresu (1967-1989) – „Typowy wynik wyborów w tym okresie przyjmował formę narodowej albo czasem stanowej fali przeciwko albo za Kongresem. Lokalne preferencje nie miały znaczenia” (*Ibidem*, s. 2394).
- III system wyborczy (od roku 1989) – okres charakteryzujący się malejącym w porównaniu z dwoma wcześniejszymi okresami w historii wyborów poparciem dla Partii Kongresowej (*Ibidem*, s. 2395). Wyborca nie glosował już na Kongres albo przeciwko niemu, a wybierał spośród licznych alternatyw wobec wcześniej dominującej partii. Wzrostowi liczby partii politycznych w tym okresie towarzyszyło upowszechnienie się praktyki tworzenia koalicji przedwyborczych składających się nawet z więcej niż 20 partii politycznych.

Do wymienionych systemów wyborczych można dodać IV, dla zdefiniowania którego punktem odniesienia będzie już nie INC, a BJP. Zapoczątkowana przez zwycięstwo w wyborach parlamentarnych z roku 2014 fala zwycięstw BJP lekko załamała się jedynie pod koniec roku 2018, kiedy Kongres pokonał partię Modiego w wyborach do Vidhan Sabha w Radżastanie, Chhattisgarhu i Madhya Pradesh – stanach, gdzie był w opozycji.

Z uwagi na tę dynamikę dopiero wynik kolejnych wyborów powszechnych z roku 2019 pozwoli na zidentyfikowanie ewentualnego IV systemu wyborczego – tak jak rozumie ten termin Yadav.

Wybory do Lok Sabha

Powszechne wybory bezpośrednie do Lok Sabha odbywają się regularnie co pięć lat od roku 1951. Tylko kilkakrotnie w ponad 70-letniej historii kraju niższa izba parlamentu nie ukończyła swojej pełnej kadencji. W latach 1980-1999 wybory do Lok Sabha przeprowadzono aż siedem razy (tabela 3.4.). Uczestnicząc w agresywnej rywalizacji o głosy indyjskich wyborców, kandydaci wielokrotnie narażali się nie tylko na ryzyko utraty mandatu, ale i życia. Ofiarami morderstw politycznych byli m.in. Indira Gandhi i Rajiv Gandhi. Do charakteru wyborów powszechnych w Indiach nawiązują słowa Sulekha Gupty (1967, s. 30): „Wybory powszechne w Indiach, które z taką siłą, z takim wdziękiem i finezją przyniosły tak drastyczne zmiany w polityce indyjskiej, mogą być tłumaczone tylko w kategoriach *stricte* indyjskich. Mogą być analizowane i rozumiane tylko w odwołaniu do specyficznego charakteru indyjskiego społeczeństwa, jego politycznego i moralnego etosu, społeczno-ekonomicznej struktury Indii, tak jak ewoluowała ona podczas ostatnich 20 lat, oraz zmian politycznych w Indiach z ostatnich 50 lat”.

W Lok Sabha zasiada do 552 deputowanych: 530 reprezentantów stanów, 20 reprezentantów terytoriów związkowych, nie więcej niż dwóch członków angloindyjskiej społeczności. Liczba reprezentantów danej jednostki administracyjnej zależy od wielkości jej populacji. Każda z nich podzielona jest na okręgi wyborcze w taki sposób, aby proporcja między populacją każdego z okręgów a liczbą miejsc była taka sama w całym stanie.

Liczba miejsc w niższej izbie parlamentu dla reprezentantów danej jednostki administracyjnej waha się od jednego (dla m.in.: Andamany i Nikobary, Czandigarh, Sikkim) do osiemdziesięciu (dla Uttar Pradesh) (tabela 3.5.).

1951-1967

Niespełna dwa lata po wejściu w życie konstytucji i kilka miesięcy po uchwaleniu Representation Peoples Act 1951, na przełomie lat 1951 i 1952, przeprowadzono pierwsze wybory do Lok Sabha i zgromadzeń ustawodawczych. Spośród wszystkich 401 okręgów utworzono: 314 okręgów jednomandatowych, 86 dwumandatowych i jeden trzymandatowy (ECI 1951, s. 6). „W grę wchodziło 4500 mandatów – niespełna 500 do parlamentu, reszta do zgromadzeń lokalnych. Otworzono 224 000 lokale wyborcze, wyposażono je w 2 mln stalowych skrzyń na głosy. (...) Wybory i elektorat obejmowały obszar większy niż milion mil kwadratowych” (Guha 2008, s. 134).

Aby zapoznać wówczas w 85% niepiśmienny elektorat, w zupełnie nowy sposób wykorzystano radio i telewizję. „Dokument o powszechnym prawie wyborczym, o jego funkcjach i obowiązkach elektoratu, wyświetlono w ponad trzech tysiącach kin. Jeszcze więcej Indusów znalazło się w zasięgu stacji radiowej *All-India*, która nadawała audycje o konstytucji, funkcji powszechnego prawa wyborczego, przygotowywaniu list wyborców oraz procedurze głosowania” (*Ibidem*, s. 135).

Kolejne wybory z lat 1957, 1962 i 1967 przeprowadzano wspólnie do Lok Sabha i Vidhan Sabha. W roku 1962 zmieniono ordynację wyborczą, znosząc wielomandatowe okręgi wyborcze. Eskalacja problemów wewnętrznych po śmierci Jawaharlala Nehru: „fanatyzm religijny, bariery językowe, (...) stały wzrost populacji, który powstrzymuje niemalże całkowicie postęp” (*Ibidem*, s. 416), wywołała spekulacje na temat załamania się indyjskiego systemu politycznego. Spodziewano się, że wybory planowane na rok 1967 albo w ogóle nie zostaną przeprowadzone, albo będą ostatnimi w historii kraju. W trakcie kampanii ucierpiała sama Indira Gandhi, w którą rzucono kamieniem, łamiąc jej nos, podczas spotkania z wyborcami w stolicy Orisy.

Pesymistyczne wizje o końcu indyjskiej demokracji okazały się jednak mało trafne. Sprzęgnięte ze sobą problemy społeczne, ekonomiczne i kulturowe Indii z czasu kryzysu z lat 1966-1967, takie jak inflacja, głód czy niepokoje społeczne, nie zatrzymały procesu demokratyzacji kraju.

Okres 1951-1967 w historii wyborów, poza podkreślaną przez Yadava (1999) dominacją Partii Kongresowej na indyjskiej scenie politycznej, charakteryzował się także regularnym przeprowadzaniem wyborów powszechnych. Problemy społeczno-ekonomiczne w latach 1966-1967 oraz śmierć Nehru w roku 1964, pierwszego premiera niepodległych Indii, który rządził krajem przez 17 lat, spowodowały spadek poparcia dla INC oraz przyczyniły się do pierwszego w historii Indii rozwiązania Lok Sabha przed końcem kadencji (tabela 3.4.).

Tabela 3.4. Wybory do Lok Sabha w latach 1951-2014

Data wyborów	Zwycięska partia	Data wyborów	Zwycięska partia
25.01.1951–21.02.1952	INC	22.11–26.11.1989	INC
24.02–4.03.1957	INC	20.05–15.06.1991	INC
19.02–25.02.1962	INC	27.04–30.05.1996	BJP
17.02–21.02.1967	INC	16.02–23.02.1998	BJP
1.03–10.03.1971	INC	5.09–6.10.1999	BJP
16.03–20.03.1977	Janata	20.04–10.05.2004	INC
3.01–6.01.1980	INC	16.04–13.05.2009	INC
24.12–28.12.1984	INC	7.04–12.05.2014	BJP

Źródło: ECI 2014.

1967-1989

W konsekwencji kryzysu lat 1966-1967 INC tracił poparcie wyborców. Do roku 1967 partia zajmowała ponad 70% miejsc w Lok Sabha. Kolejno w wyborach powszechnych z lat 1951-1952 i w latach 1957 i 1962 Kongres zdobył odpowiednio 364, 371 i 361 mandatów. W roku 1967 partii nie udało się powtórzyć sukcesu wyborczego z lat wcześniejszych. W Lok Sabha czwartej kadencji zasiadło znacznie mniej, bo 282 posłów INC. Sytuacja w państwie oraz niekorzystny dla Kongresu wynik wyborów negatywnie

wpłynęły na nastroje w samej partii. Wewnętrzny kryzys, którego objawem był m.in. rozłam ugrupowania na dwie frakcje: Kongres (R) (później Kongres (I)) na czele z Indirą Gandhi oraz Kongres (O) pod przywództwem Morarji Desai, spowodował skrócenie czwartej kadencji Lok Sabha (tabela 3.4.) i wcześniejsze ogłoszenie wyborów.

Organizacja wyborów przed upływem pięcioletniej kadencji zakończyła praktykę wspólnego przeprowadzania głosowań do Lok Sabha i Vidhan Sabha. Dzięki temu w trakcie kampanii wyborczej Indira Gandhi „mogła przedstawić elektoratowi agendę dla kraju” (Guha 2008, s. 446), pomijając kwestie kast czy etniczności, kluczowe podczas walki o mandaty w stanowych zgromadzeniach. Wybory z roku 1971 były niejako referendum nad przyjęciem jej wizji państwa. Sukces Kongresu (R), który zdobył 350 mandatów w Lok Sabha, legitymizował tę wizję. „Skala jej [Indiry Gandhi] zwycięstwa była bezprecedensowa, pokonała nawet wynik swojego ojca z 1957 r.” (Rudolph 1971, s. 1120).

Podczas wyborów w roku 1971 Państwowa Komisja Wyborcza w Indiach, poza obszarem stanu Bihar, gdzie „52 z 66 lokali wyborczych zostało przechwyconych przez chuliganów zatrudnionych przez przywódców kast” (Guha 2008, s. 449), nie odnotowała poważniejszych naruszeń. Pomimo sprawnego i pozytywnie ocenionego przebiegu głosowań, cztery lata później sąd w Allahabadzie unieważnił ich wynik z innych powodów. Sąd uznał „Indirę Gandhi winną dopuszczenia się nieuczciwych praktyk wyborczych, przekroczenia dopuszczalnego limitu wydatków na kampanię oraz wykorzystywania mechanizmów rządowych dla celów partyjnych” (1975: *Gandhi found guilty of corruption* br.). Wyrok sądu podzielił Indusów na zwolenników i przeciwników polityk, wywołując masowe demonstracje. Premier nie tylko nie ustąpiła ze stanowiska, lecz „powołała się na art. 352 konstytucji Indii upoważniający prezydenta do ogłoszenia stanu wyjątkowego, w sytuacji gdy bezpieczeństwo kraju jest zagrożone przez »niepokoje wewnętrzne«” (Rudolph, Rudolph 2008, s. 202). Na jej prośbę Fakhruddin Ali Ahmed na okres 21 miesięcy (od 26 czerwca 1975 do 21 marca 1977 roku) wprowadził stan wyjątkowy.

Paradoksalnie, w trakcie stanu wyjątkowego – jak ocenia Myron Weiner (1977, s. 619) – sytuacja gospodarczo-polityczna Indii ulegała poprawie. „W kraju odnotowano relatywnie wysokie zbiory; choć ceny były wyższe, to i tak rosły wolniej niż w okresie tuż przed wprowadzeniem stanu wyjątkowego. Rząd odnosił sukcesy w takich obszarach,

jak: program wyznaczania terenu pod budowę domów dla Harijans (wcześniej niedotykalnych), redystrybucja ziemi wśród bezrolnych, zakazanie pracy za długi, redukcja zadłużenia wsi, zapewnienie alternatywnych budynków mieszkalnych dla osób nielegalnie zamieszkujących domy w miastach”.

Pomimo poprawy sytuacji gospodarczej podczas kolejnych wyborów w roku 1977 obywatele negatywnie ocenili odpowiedzialną za wprowadzenie stanu wyjątkowego Gandhi i jej partię. „Elektorat północnych Indii zwrócił się przeciwko Indirze Gandhi, stany południowe w większości ją poparły. Stan wyjątkowy był wprowadzony w całych Indiach, ale jego rygor był odczuwalny bardziej na północy niż południu” (Mirchandani 1981, s. 26). Partia Kongresowa po raz pierwszy w historii została pokonana w wyborach powszechnych, w których zwyciężyła utworzona około dwa miesiące przed wyborami koalicja Janata, zdobywając 283 mandaty w Lok Sabha.

Spośród licznych polityk, jakie wraz ze swoim synem usiłowała wprowadzić Indira Gandhi, najbardziej szkodliwy dla Kongresu – i tym samym odpowiedzialny za porażkę w wyborach – okazał się agresywnie realizowany program przymusowej sterylizacji (Guha 2008, s. 621). Zgodnie z jego założeniami odgórnie wyznaczono jako część m.in. nauczycieli i urzędników ma zostać wysterylizowana. Warunkiem otrzymania kredytu na wsi stało się poddanie się sterylizacji. Stworzono obozy, gdzie sterylizowano obywateli wbrew ich woli. Panowały w nich tak złe warunki sanitarne, że wielu Indusów zmarło na skutek wystąpienia powikłań po zabiegu. Odpowiedź elektoratu Kongresu na powyższe działania była następująca: „Pokażcie swoje certyfikaty sterylizacji, albo odejdźcie” (*Ibidem*, s. 524).

Rząd Janaty nie przetrwał okresu pełnej kadencji. Młoda koalicja była wewnętrznie słaba, a jej sojusznicy nielojalni. W czasie rządów Janaty „odnotowano deficyt podstawowych dóbr, co naturalnie kojarzono z partią u władzy” (*Ibidem*, s. 546). Kongres (I) zażądał przeprowadzenia wcześniejszych wyborów, które odbyły się w roku 1980.

Najważniejszą w trakcie kampanii kwestią były ceny żywności. Mirchandani: „W ostatnich wyborach, tych ze stycznia do Lok Sabha i z maja do Vidhan Sabha, walczono – jakby to ująć – na cebulę i cukier. Cukier był sprzedawany za czasu rządów Janata za 2,25 INR, z cebulą nie było problemu. W okresie, gdy ceny cukru wzrosły do 5 INR, tuż przed wyborami do Lok Sabha, pani Gandhi wróciła do władzy (...). Po jej zwycięstwie ceny cukru znowu zaczęły rosnąć. Prowadząc kampanię w maju, Indira Gandhi powiedziała wyborcom, że potrzebuje czasu, by obniżyć ceny, za których podwyżkę

odpowiada Janata – Lok Dal, i jeśli nie zostanie ona usunięta z rządu na poziomie stanów, ceny mogą znowu rosnąć” (1981, s. 27).

Pozycja Indiry Gandhi i jej partii po zwycięstwie w wyborach powszechnych w styczniu 1980 roku była na tyle silna, że polityk mogła pozwolić sobie na szantażowanie wyborców w przededniu wyborów do zgromadzeń ustawodawczych stanów. Jak sugerują przytoczone słowa Mirchandani, Gandhi wyraził, jako warunek obniżenia cen żywności, stawiała usunięcie z Vidhan Sabha członków Janaty.

Choć lata 80. mininego wieku były wyjątkowo burzliwą dekadą, tamtejszemu establishmentowi udało się zachować ciągłość procesu wyborczego. Rok 1984, pod koniec którego odbyły się ósme w historii kraju wybory powszechne, Robert Hardrave określa jako najbardziej traumatyczny: „Jedna sprawa, Pendżab, zdominowała indyjską scenę polityczną: nasilający się terroryzm, wejście armii do Złotej Świątyni i zabójstwo Indiry Gandhi przez sikhijskich ekstremistów z jej własnej ochrony” (1985, s. 131). Wydarzenie roku 1984, jeśli wziąć pod uwagę także zamieszki na tle religijnym między muzułmanami a hindusami w Bombaju oraz sytuację zewnętrzną państwa (pogarszającą się relację z Pakistanem i konflikt na Sri Lance), usprawiedliwiłyby wprowadzenie stanu wyjątkowego. Przewidywano, że na mocy art. 83 kadencja siódmej Lok Sabha zostanie przedłużona. Jednak zaplanowane na koniec 1984 roku wybory przeprowadzono zgodnie z planem. Jedynie w stanach Asam i Pendżab, ze względu na sytuację wewnętrzną, głosowania odbyły się z opóźnieniem, na początku roku 1985. Rajiv Gandhi, syn zmarłej premier, poprowadził partię do zwycięstwa, zdobywając z INC 414 mandatów w Lok Sabha.

Koniec lat 60., lata 70. i początek 80. były zdominowane przez postać charyzmatycznej Indiry Gandhi. To pod jej rządami po raz pierwszy skrócono kadencję niższej izby parlamentu i przeprowadzono wcześniejsze wybory. Gandhi była także odpowiedzialna za wprowadzenie stanu wyjątkowego w Indiach, na okres którego zawieszono funkcjonowanie procedury. W roku 1977, głównie z powodu błędów samego Kongresu, na indyjskiej scenie politycznej pojawiła się alternatywa wobec partii. Jednak zwycięska Janata okazała się zbyt słaba, by zastąpić Kongres w roli lidera w Lok Sabha.

1989-2018

Podczas kolejnych wyborów w roku 1989 Rajiwowi Gandhiemu nie udało się powtórzyć sukcesu wyborczego. „Po pierwsze, oskarżenia o korupcję silnie osłabiły wiarygodność rządu, i po drugie, opozycja była zdecydowanie lepiej zorganizowana” – jak porażkę

Kongresu tłumaczy Guha (2008, s. 598). W wyborach powszechnych z roku 1989 po raz pierwszy w historii Indii żadna z partii politycznych nie zdobyła bezwzględnej większości mandatów w Lok Sabha. Najwięcej miejsc w niższej izbie zdobyły startująca w koalicji Front Narodowy (National Front) Janata Dal (275) oraz INC (197). Wyłoniona w 1989 roku Lok Sabha dziewiątej kadencji została rozwiązana przez prezydenta Indii zaledwie po 16 miesiącach urzędowania.

Podczas kolejnych wyborów z roku 1991 na pierwszy plan wysunęła się sprawa Komisji Mandala, która zdominowała sferę polityki w Indiach w roku poprzedzającym wybory. Jak ocenia Shriram R. Maheshwari: „Rok 1990 należał do B.P. Mandala i Drugiej Komisji ds. Klas Defaworyzowanych” (1991, s. 7). Komisja zarekomendowała, aby dla OBC na szczeblu centralnym w administracji publicznej zarezerwowano 27% stanowisk. Wprowadzenie powyższej regulacji oznaczało, że wolnych miejsc pracy w administracji publicznej na szczeblu centralnym, na które mogą aplikować członkowie wszystkich kast, pozostaje około połowa, dokładnie 50,5%. 22,5% już wcześniej zostało przeznaczonych dla członków SC i ST. Rekomendacja ta wywołała liczne kontrowersje, przede wszystkim na północy Indii, gdzie wyższe kasty stanowią większy odsetek społeczeństwa w porównaniu z południem.

Uwagę elektoratu od tej kontrowersyjnej kwestii odwróciło zabójstwo Rajiva Gandhiego. Polityk zginął w Sriperumbudur w Tamil Nadu podczas kampanii wyborczej. „Zamachowiec, który zdetonował bombę, jak się później okazało należał do Tamilskich Tygrysów. Zabójstwo było aktem zemsty za wysłanie wojsk przeciwko Tamilskim Tygrysom w 1987 r.” (Guha 2008, s. 637). Tak samo jak po zamachu na Indirę Gandhi, po śmierci kolejnego lidera INC indyjski elektorat znów zwrócił się w stronę partii. W roku 1991 Kongres wygrał wybory, zdobywając 244 mandaty w Lok Sabha.

W wyborach do niższej izby parlamentu w roku 1996 ponownie żadna z partii nie zdobyła bezwzględnej większości. Jedenasta Lok Sabha nie dotrwała do końca pięcioletniej kadencji. Atal Behari Vajpayee, ówczesny przewodniczący BJP, partii z największą liczbą mandatów, nie zdobył poparcia innych ugrupowań dla swojego rządu. W konsekwencji prezydent kraju był zmuszony zwrócić się do drugiej siły politycznej w izbie i powierzyć jej to samo zadanie. Rząd Zjednoczonego Frontu (United Front, UF), koalicji, w skład której weszło 14 partii, przetrwał zaledwie do grudnia 1997 roku.

Podobnie w rezultacie kolejnych wyborów w roku 1998 żadnej z partii nie udało się zdobyć bezwzględnej większości mandatów w Lok Sabha. Jak sugeruje Sudha Pai „wynik wyborów z 1998 r. musi być rozumiany jako część zachodzącego od końca lat 80. procesu transformacji z systemu zdominowanego przez jedną partię polityczną w kierunku opartego o regiony systemu wielopartyjnego” (1998, s. 836). Elektorat nie głosował już na Kongres albo przeciwko niemu, a wybierał między licznymi alternatywami wobec wcześniej dominującej partii. Ów okres zmian, który zauważają Pai (1998) i wcześniej przytaczany Yadav (1999), cechowało spowodowane porażkami kolejnych rządów, częste ogłaszanie wyborów powszechnych. W sumie, w latach 90. zeszłego wieku przeprowadzono je aż czterokrotnie.

Wylaniane w wyborach w latach 1999 i 2004 składy Lok Sabha przetrwały okres pełnych 5-letnich kadencji. W roku 1999 w wyborach zwyciężył NDA, koalicja 23 partii na czele z BJP, zdobywając 240 mandatów. Drugą siłą w izbie był Kongres. W roku 2004 BJP poniosła porażkę, zdobywając mniej mandatów od Partii Kongresowej. „Jeśli BJP/NDA wygrałaby wybory z roku 2004, zyskałaby status partii narodowej. Mogłaby stać się jak Kongres »partią naturalnie rządzącą«” (Desai 2011, s. 416). O porażce BJP – jak ocenia Desai (*Ibidem*, s. 439) – przesądził wzrost cen żywności: „Tym co osłabiło koalicję NDA w roku 2004 był nagły wzrost cen cebuli, powszechnego towaru konsumpcyjnego”.

Kolejne wybory z roku 2009 przeprowadzone z uwzględnieniem nowych granic okręgów wyborczych ponownie wygrał Kongres. W wyborach z roku 2014 po raz pierwszy od 34 lat jedna partia polityczna, i tym razem nie Kongres, a BJP zdobyła większość mandatów w Lok Sabha. Ten sukces wyborczy dał początek fali zwycięstw partii Narendry Modiego w wyborach do Vidhan Sabha w latach 2014–2018. W listopadzie 2018 roku BJP rządziła w 15 indyjskich stanach, w czterech innych była w koalicji rządzącej.

Choć kilkakrotnie wylaniane Lok Sabha nie zdołały przetrwać okresu pięcioletniej kadencji, kolejne wybory przeprowadzano w okresie przewidzianym przez konstytucję, dzięki czemu zachowano ciągłość procedury wyborów. W latach 50. i 60. minionego wieku, mimo że zarówno indyjski elektorat, jak i establishment dopiero zapoznawali się z nową dla nich procedurą wyborów powszechnych, głosowania przeprowadzano regularnie. Zdominowane przed Kongres pierwsze Lok Sabha kończyły swoje pięcioletnie kadencje.

Z jednej strony, pierwszy z wyróżnionych przez Yadava (1999) okresów w historii wyborów, lata 1952-1967, z Nehru sprawującym władzę nieprzerwanie do roku 1964 i Partią Kongresową z większością mandatów w Lok Sabha – trudno kojarzyć z właściwym dla demokracji pluralizmem politycznym.

Z drugiej zaś, te stabilne warunki stworzyły dogodne środowisko dla sprawdzenia procedury wyborów z wprowadzonym po raz pierwszy w historii kraju powszechnym prawem wyborczym. W kontekście ewolucji systemu partyjnego w Indiach przełomowymi latami były: rok 1977, kiedy INC po raz pierwszy poniósł porażkę w wyborach parlamentarnych, rok 1984, kiedy żadna z partii politycznych po raz pierwszy nie zdobyła bezwzględnej większości mandatów w Lok Sabha oraz rok 2014, kiedy ponownie jedna partia, czyli BJP, zdobyła większość mandatów w niższej izbie parlamentu.

Wybory do Vidhan Sabha

W zależności od stanu²¹ władzę ustawodawczą sprawuje albo samodzielnie Vidhan Sabha, albo, jak w przypadku takich stanów jak Andhra Pradesh, Bihar, Dżammu i Kashmir, Karnataka, Maharasztra, Telangana i Uttar Pradesh – Vidhan Sabha jako niższa izba z Vidhan Parishad (Radą Legislacyjną, Legislative Council) – izbą wyższą, stanowym odpowiednikiem Rajya Sabha.

W Vidhan Sabha zasiada od 60 (z wyjątkiem stanów z najmniejszą populacją – Goa, Sikkim, Mizoram oraz terytorium związkowego Pondicherry – gdzie skład Vidhan Sabha jest mniej liczny) do 500 członków wybieranych w wyborach bezpośrednich. Wielkość populacji indyjskich stanów, od Sikkim z 607 688 mieszkańcami po Uttar Pradesh z liczbą obywateli przekraczającą 200 mln, determinuje znaczenie wyborów do tamtejszych zgromadzeń.

Wybory do zgromadzeń ustawodawczych stanów, tak samo jak do Lok Sabha, odbywają się regularnie od początku lat 50. zeszłego wieku. Ciągłość procesu wyborczego utrzymano zarówno w najstarszych stanach jak Asam, Madhya Pradesh czy Bengal Zachodni, gdzie pierwsze wybory przeprowadzono w roku 1951, jak i w trzech najmłodszych stanach: Chhattisgarh, Jharkhand oraz Telangana, którego obywatele wybierali kandydatów do stanowego zgromadzenia zaledwie dwukrotnie, w tym w roku utworzenia stanu (tabela 3.6.). Wewnętrzna dynamika polityczna Indii

²¹ Ponadto poza stanami własne zgromadzenia mają także dwa terytoria, Delhi i Pondicherry.

doprowadziła do zerwania z praktyką organizowania jednocześnie wyborów do Lok Sabha i Vidhan Sabha w roku 1967. Kadencje stanowych zgromadzeń z różnych przyczyn, jak na przykład niezdolność do utworzenia rządu (13. Vidhan Sabha w Biharze, która została rozwiązana po ośmiu miesiącach), ulegają skróceniu lub przedłużeniu.

Niemalże każdego roku odbywają się wybory do Vidhan Sabha któregoś ze stanów lub terytoriów. W okresie od 1967 do roku 2018 zdarzyły się zaledwie cztery takie lata (1986, 1981, 1976 i 1973), w których nigdzie w kraju nie przeprowadzano wyborów na poziomie stanu. Społeczeństwo indyjskie, przynajmniej pośrednio dzięki mediom – gdy wybierane są władze innych stanów – jest świadkiem stale toczącego się procesu wyborczego, od kampanii wyborczych po dni głosowań. W konsekwencji partie polityczne są stale weryfikowane przez wyborców. Pozytywny rezultat wyborów w jednym stanie może wpływać na wyniki w innym.

Wybory do Vidhan Sabha ze względu na rozmiar populacji większych indyjskich stanów bardziej przypominają wybory do narodowych parlamentów niż do władz lokalnych w państwach europejskich. W zależności od wielkości stanu wybory te mają różne znaczenie. Czterokrotna premier stanu Uttar Pradesh, Kumari Mayawati cieszy się taką samą popularnością, jak najważniejsi decydenci w państwie. „Spotkanie z Mayawati? Musiałaby tu przylecieć swoim helikopterem” – powiedział o pierwszej niedotykalnej premier stanu K.N. Ramachandran (2012), gdy zapytałam go o własne szanse na rozmowę z Mayawati lub kimś z jej otoczenia.

Pomimo mało sprzyjających uwarunkowań wewnętrznych – częstych konfliktów komunalistycznych, zabójstw politycznych – w Indiach utrzymano ciągłość procedury wyborów. Okazało się to możliwe m.in. dzięki dostosowaniu procedury do społeczno-kulturowych uwarunkowań kraju poprzez wprowadzenie polityki rezerwacji czy rozwiązań dla osób niepiśmiennych (oznaczenie partii politycznych symbolami, EVMs). Dodatkowo, samo głosowanie ze względów bezpieczeństwa i logistycznych rozłożono w czasie na kilka etapów.

Wybory pośrednie

W Indiach w wyborach pośrednich wybierani są: prezydent, wiceprezydent oraz członkowie Rajya Sabha. Pośrednie wybory prezydenckie przeprowadza się regularnie od momentu wejścia w życie konstytucji. Procedura znacznie różni się od procedury wyborów bezpośrednich ze względu na fakt, że głosy, a tym samym głosujący nie są sobie równi. Waga głosu elektora – członka parlamentu jest wielokrotnie większa niż waga głosu elektora zasiadającego w Vidhan Sabha.

Prezydent wybierany jest na okres pięcioletniej kadencji przez Kolegium Elektorów, w skład którego wchodzi członkowie: obu izb parlamentu, zgromadzeń ustawodawczych wszystkich stanów oraz dwóch terytoriów związkowych (Delhi i Pondicherry) (Constitution of India 1950, art. 54 i 56). Waga głosów oddawanych przez elektorów – członków Vidhan Sabha zależy od wielkości populacji stanu, w którego zgromadzeniu zasiadają. Waga głosów wszystkich członków parlamentu jest taka sama niezależnie od stanu z jakiego zostali wybrani (tabela 3.5.).

Tabela 3.5. Waga głosów elektorów w pośrednich wyborach prezydenckich w Indiach w roku 2017

Pochodzenie elektorów	Liczba głosów	Waga jednego głosu	Waga wszystkich głosów
Zgromadzenia ustawodawcze stanu (Vidhan Sabha)			
Andhra Pradesh	174	159	27 825
Arunachal Pradesh	60	8	480
Asam	126	116	14 616
Bengal Zachodni	292	151	44 092
Bihar	234	173	42 039
Chhattisgarh	90	129	11 610
Goa	40	20	800
Gudźarat	182	147	26 754
Haryana	90	112	10 080
Himachal Pradesh	68	51	3468
Dżammu i Kaszmir	87	72	6264
Jharkhand	81	176	14 256
Karnataka	224	131	29 344

Kerala	140	152	21 280
Madhya Pradesh	230	131	30 130
Maharasztra	288	175	50 400
Manipur	60	18	1080
Meghalaya	60	17	952
Mizoram	40	8	320
Nagaland	60	9	540
Orisa	147	149	21 903
Pendżab	117	116	13 572
Pondicherry	30	16	480
Rajasthan	200	129	25 800
Sikkim	32	7	224
Tamil Nadu	234	176	41 184
Telangana	119	132	15 708
Tripura	60	26	1560
Uttarakhand	70	64	4480
Uttar Pradesh	403	208	83 824
Delhi	70	58	4060
Elektorzy w parlamencie	776	708	549 408

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ECI 2017.

Waga głosu elektora zasiadającego w Vidhan Sabha Uttar Pradesh, największego z indyjskich stanów, równa jest 208, co oznacza, że jest ponad trzykrotnie mniejsza niż waga głosu członka parlamentu.

O zwycięstwie w wyborach prezydenckich nie decydują pojedyncze głosy. W wyborach z lat 2007 i 2012 waga głosów oddanych na zwycięzcę przewyższała mniej więcej dwukrotnie wagę głosów uzyskanych przez kontrkandydata, który uplasował się na drugiej pozycji. W sytuacji gdy, jak w roku 2012 zwycięzca otrzymał głosy o wadze ok. 712 tys., a jego najsilniejszy rywal ok. 315 tys., głosy członków zgromadzeń mniejszych, a nawet średnich stanów o wadze poniżej 100 mają znikome znaczenie.

Głosowanie jest tajne i przeprowadza się je w ciągu jednego dnia. Aby odróżnić głosy oddawane przez elektorów z Vidhan Sabha i parlamentu, wprowadzono różne karty do głosowania: zielone dla członków parlamentu, różowe dla członków zgromadzeń stanowych. W wyborach prezydenckich, inaczej niż w wyborach bezpośrednich, kandydatom nie przypisuje się symboli ułatwiających osobom niepiśmiennym świadome oddanie głosu. W razie trudności ze zidentyfikowaniem kandydatów na liście, elektorzy mogą poprosić o pomoc wyznaczonego do tego celu urzędnika.

Wybory prezydenckie w Indiach odbywają się regularnie co pięć lat. Do roku 2018 w pośrednich wyborach zgodnie z procedurą zapisaną w konstytucji prezydenta wybierano 15 razy. Dwukrotnie kadencję prezydenta przerwała jego śmierć, w latach 1969 i 1977. Choć konstytucja zakłada możliwość reelekcji, jedynie pierwszy prezydent Indii, Rajendra Prasad, sprawował urząd kolejno przez dwie kadencje (tabela 3.6.).

Kontrowersyjną kwestią, która zajmowała Państwową Komisję Wyborczą w Indiach podczas wyborów prezydenckich w roku 2012, była lojalność elektorów wobec partii, do której należą. Elektorzy głosujący na prezydenta mają takie same prawa podczas wyborów pośrednich jak elektorat w trakcie wyborów bezpośrednich, tj. nie tylko nie muszą brać udziału w wyborach, ale także mogą oddać głos według własnych, a nie partyjnych preferencji. W tym kontekście głosowanie na prezydenta różni się od głosowań, jakie mają miejsce w parlamencie i Vidhan Sabha, w przypadku których niesubordynacja wobec partii może zostać ukarana nawet utratą mandatu (Constitution of India 1950, załącznik 10, pkt 2 b).

Tak samo w wyborach pośrednich wybierany jest wiceprezydent, który przejmuje funkcje prezydenta w nagłych i nieprzewidzianych okolicznościach (tabela 3.6.) oraz jest przewodniczącym Rajya Sabha. Członkowie obu izb parlamentu wybierają wiceprezydenta bezwzględną większością głosów na okres pięcioletniej kadencji (Constitution of India 1950, art. 66).

Członkowie Rajya Sabha wybierani są na okres sześciolletnich kadencji, w tym co dwa lata wymieniana jest 1/3 składu. W wyższej izbie parlamentu zasiada nie więcej niż 238 członków wybieranych przez Vidhan Sabha oraz 12 członków nominowanych przez prezydenta (*Ibidem*, art. 80). Wybory odbywają się regularnie, i choć nie są zupełnie wolne od naruszeń, generalnie uznaje się je za uczciwe.

Tabela 3.6. Prezydenci Indii w latach 1950-2017

Prezydent	Kadencja	Okoliczności objęcia urzędu	Data wyborów
Rajendra Prasad	26 stycznia 1950-13 maja 1962 Czas sprawowania władzy: 12 lat i 3 miesiące	Do czasu pierwszych wyborów prezydenckich Prasad sprawował urząd prezydenta jako przewodniczący Zgromadzenia Ustawodawczego. Kolejno dwukrotnie zwyciężył w wyborach	2 maja 1852 oraz 6 maja 1957
Sarvepalli Radhakrishnan	13 maja 1962-13 maja 1967 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	7 maja 1962
Zakir Hussain	13 maja 1967-3 maja 1969 Czas sprawowania władzy: 2 lata	Wybrany w wyborach	6 maja 1967
Varahagiri Venkata Giri (Acting President)	3 maja 1969-20 lipca 1969 Czas sprawowania władzy: 2 miesiące	Na mocy art. 65 (1) indyjskiej konstytucji Giri jako wiceprezydent, objął urząd po śmierci poprzednika	-
Muhammad Hidayatullah (Acting President)	20 lipca 1969-24 sierpnia 1969 Czas sprawowania władzy: miesiąc	Hidayatullah jako minister sprawiedliwości, objął urząd po rezygnacji Giri, z powodu decyzji o starcie w wyborach prezydenckich	-
Varahagiri Venkata Giri	24 sierpnia 1969-24 sierpnia 1974 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	16 sierpnia 1969
Fakhruddin Ali Ahmed	24 sierpnia 1974-11 lutego 1977 Czas sprawowania władzy: 2 lata i 5 miesięcy	Wybrany w wyborach	17 sierpnia 1974
Basappa Danappa Jatti (Acting President)	11 lutego 1977-25 lipca 1977 Czas sprawowania władzy: 5 miesięcy	Na mocy art. 65 (1) indyjskiej konstytucji Jatti jako wiceprezydent, objął urząd po śmierci poprzednika	-
Neelam Sanjiva Reddy	25 lipca 1977-25 lipca 1982 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	6 sierpnia 1977
Giani Zail Singh	25 lipca 1982 – 25 lipca 1987 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	12 lipca 1982
Ramaswamy Venkataraman	25 lipca 1987-25 lipca 1992 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	16 lipca 1987
Shankar Dayal Sharma	25 lipca 1992-25 lipca 1997 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	24 lipca 1992
Kocheril Raman Narayanan	25 lipca 1997-25 lipca 2002 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	17 lipca 1997
A.P.J. Abdul Kalam	25 lipca 2002-25 lipca 2007 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	15 lipca 2002
Pratibha Patil	25 lipca 2007-25 lipca 2012 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrana w wyborach	19 lipca 2007
Pranab Mukherjee	25 lipca 2012-25 lipca 2017 Czas sprawowania władzy: 5 lat	Wybrany w wyborach	19 lipca 2012
Ram Nath Kovind	25 lipca 2017-	Wybrany w wyborach	17 lipca 2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie President of India, br.

Wybory prezydenckie różnią się od pozostałych, ponieważ oddawane podczas nich głosy mają różną wagę. Wyborom pośrednim w literaturze przedmiotu oraz na stronach Komisji Wyborczej poświęcono znacznie mniej uwagi niż wyborom bezpośrednim, jednak na okoliczność porównania ciągłości procedury wyborów w Indiach i Pakistanie, warto zbadać ciągłość obu procedur.

Partie polityczne w Indiach

„W Indiach jest więcej partii politycznych niż modeli samochodów” – o indyjskiej scenie politycznej pisze Manu Joseph (2012) dziennikarz „The New York Times”. W roku 2016 Państwowa Komisja Wyborcza wyróżniła 1841 partii politycznych, w tym: 7 partii krajowych (*national parties*), 49 partii stanowych (*state parties*), nazywanych także regionalnymi, oraz 1785 zarejestrowanych partii nierozpoznanych (*unrecognised parties*) (ECI 2016). Kryterium, które klasyfikuje partię polityczną do powyższych kategorii, jest jej pozycja na scenie politycznej, mierzona wynikami, jakie partia uzyskuje w wyborach na poziomie państwa i stanu oraz liczbą mandatów w Lok Sabha i Vidhan Sabha.

Ze względu na wielość i różnorodność partii na indyjskiej scenie politycznej, trudno opracować ich typologię. Podział na prawicę, lewicę i centrum (tabela 3.7.) w nieznacznym stopniu koreluje ze specyfiką indyjskiej sceny politycznej, ale może stanowić punkt wyjścia porządkujący myślenie o partiach politycznych w kraju.

Tabela 3.7. Typologia krajowych partii politycznych obecnych w Lok Sabha w latach 1952-1998

Prawica			Centrum		Lewica
Jana Sangh Swatantra BJP	Janata	INC	Janata (S) Lok Dal/DMKP Janata Dal Parties	Socialist Party	CPI

Źródło: Hardgrave, Kochanek 2007, s. 264.

Bardziej szczegółową typologię indyjskich partii politycznych opracował pod koniec lat 70. XX wieku, stosując kryterium ideologii, S.N. Sadasivan (tabela 3.8.). Partie przynależące do każdej z 14 grup podzielono na: partie główne, średnie oraz dwie kategorie

partii mniejszych (*minor* oraz *sub-minor*). Do pierwszego z wymienionych typów partii głównych należą partie, które obecnie mają status krajowych lub regionalnych.

Omawiane zestawienie pochodzi z końca lat 70. zeszłego wieku, brak w nim ugrupowań, które pojawiły się w okresie późniejszym, jak np. BJP. I choć zestawienie Sadasivana ma głównie walory historyczne, warto je przytoczyć, ponieważ dość dobrze oddaje zróżnicowanie partii politycznych. Podział opracowany przez Sadasivana eksponuje pluralizm ideologii, idei oraz interesów funkcjonujących równolegle w Indiach. Wyróżnione przez badacza grupy partii (tabela 3.8.) miały i mają różne znaczenie dla dynamiki indyjskiej sceny politycznej: od najsilniejszej spośród wyróżnionych w latach 70. grupy partii socjalistyczno-demokratycznych, na czele z INC, po grupę książęcą bez głównych dużych i średnich partii politycznych.

Tabela 3.8. Partie polityczne w Indiach wg typologii S.N. Sadasivana

Grupa partii	Partia główna
Partie socjalistyczno-demokratyczne	INC
Partie socjalistyczne	Partia Socjalistyczna
Partie marksistowskie	CPI
Partie religijno-centrowe	BJS
Partie secesjonistyczne	South Indian Liberal Federation (Madras),
Grupa książęca	All-India Ganapantra Parishad (Orisa)**
Grupa feudalna	Bihar Rayja Janata Party**
Grupa językowa	Samyukta Maharashtra Samiti (Maharasztra)*
Grupa społecznej sprawiedliwości	Republican Party of India*
Grupa liberalna	Swatantra Party
Grupa legionowa (ekstremistyczna)	Bengal Volunteers Azad Hind Sangh** (Bengal Zachodni)
Grupa regionalistów	Cochin Party** (Cochin)
Grupa plemienna	Jharkhand Party* (Bihar-Orisa)
Grupa anarchistyczna	Sandharantanti Dal**

* Partie średnie

** Partie mniejsze

Źródło: Sadasivan 1977, s. 14-21.

Partie krajowe

W republice Indii zarejestrowanych jest siedem partii krajowych: All India Trinamool Congress (Ogólnoindyjski Kongres Obywatelski, AITC), Bahujan Samaj Party (znaczenie literalne nazwy partii: partia tych, co stanowią większość, BSP), BJP, Komunistyczna Partia Indii (Communist Party of India, CPI), Komunistyczna Partia Indii Marksistowska (Communist Party of India (Marxist), CPM)), INC, Nacjonalistyczna Partia Kongresowa (Nationalist Congress Party, NCP).

Każda krajowa partia spełnia co najmniej jedno z poniższych kryteriów: 1) partia posiada co najmniej 2% mandatów, czyli 11 miejsc w Lok Sabha, które wygrała w co najmniej trzech różnych stanach; 2) w wyborach powszechnych lub do Vidhan Sabha partia zebrała minimum 6% głosów w czterech stanach i dodatkowo posiada cztery mandaty w Lok Sabha; 3) partia jest uznawana jako partia stanowa w co najmniej czterech stanach.

Indyjski Kongres Narodowy (INC)

Historia procesu wyborczego w Indiach pokazuje, że Partia Kongresowa stanowi stały i trwały element tamtejszej sceny politycznej. W niepodległych Indiach INC była pierwszą lub drugą partią w Lok Sabha pod względem liczby mandatów. Rządy Kongresu i rodziny Nehru-Gandhi, która sprawuje przywództwo w partii, ocenia się bardzo różnie. Przede wszystkim krytykuje się właściwy tej partii styl sprawowania władzy podczas pierwszych 20 lat niepodległości. W okresie do roku 1967 Partia Kongresowa zupełnie zdominowała scenę polityczną (tabela 3.9.), z formalnie wielopartyjnej demokracji, tworząc system z jedną partią dominującą w centrum i nieznaczącymi partiami na peryferiach tego systemu. Na poziomie stanów, w ciągu pierwszych 20 lat od uzyskania niepodległości, jedynie „Swatantra Party i Komunistyczna Partia Indii rządziły kolejno w Orisie i Kerali” (Ram 2000, s. 1).

Porównując trajektorie ustrojowe Indii i Pakistanu, Oldenburg (2010) podkreśla znaczenie transformacji Kongresu z ruchu niepodległościowego w partię polityczną. Powodzenie tego procesu w jego mniemaniu jest jednym z ważniejszych fundamentów indyjskiej demokracji. Ta pozytywna ocena dokonana z perspektywy XXI wieku koliduje ze spostrzeżeniami z okresu, gdy ta transformacja faktycznie zachodziła. Wówczas ocena tego procesu nie była tak jednoznaczna. „Po uzyskaniu niepodległości Mahatma Gandhi uznał, że najważniejszy cel został osiągnięty, należało na jego [Kongresu]

rozwiązanie jako organizacji politycznej i chciał, aby INC się samoograniczył do służby społeczeństwu, stał się tym, co on opisuje jako *Lok Sevak Sangh*” (Rudolph, Rudolph 2006, s. 140), czyli stowarzyszeniem urzędników służby publicznej²². Odmienne opinie głosiły natomiast, że Kongres był tym wszystkim, czym były Indie. Zatem sytuacja, w której zabrakłoby INC w centralnym miejscu sceny politycznej, stanowiłaby zagrożenie dla funkcjonowania nowo powstałego państwa.

Tabela 3.9. INC w Lok Sabha w latach 1952-2014

Rok wyborów	Mandaty INC/wszystkie	Rok wyborów	Mandaty INC/wszystkie
1952	364/489	1989	197/545
1957	371/494	1991	244/545
1962	361/494	1996	140/545
1967	283/520	1998	144/545
1971	352/518	1999	114/545
1977	187/542	2004	145/543
1980	374/542	2009	206/543
1984	415/533	2014	44/543

Źródło: ECI – różne lata, szczegóły w bibliografii końcowej.

Sprawne uchwalenie konstytucji i przeprowadzenie wyborów już w pierwszych latach niepodległości uchroniły Indie przed losem Pakistanu, gdzie na scenie politycznej zabrakło równie zdeterminowanych i silnych aktorów jak INC. Jednak analizując działania Kongresu, w oderwaniu od uwarunkowań regionu, partii można sporo zarzucić. Lata 1947-1967 mogły zostać wykorzystane inaczej, do zainicjowania zasad i praktyk, aby dzielić władzę z innymi partiami politycznymi, pozwolić im na tworzenie rządów stanowych, nie zezwolić, by pieniądź wszedł do polityki.

²² Mahatma Gandhi nakreślił warunki, jakie musiałby spełniać członek *Lok Sevak Sangh*, m.in. nosić strój roboczy khadi, być abstynentem. Jeśli byłby hindusem, musiałby wyrzec się niedotykalności. Powinien też znać osobiście wszystkich mieszkańców obszaru, za który odpowiada, prowadzić dziennik swojej pracy, zadbać o edukację mieszkańców – w tym nauczyć ich podstawowych zasad sanitarnych (Gandhi Research Foundation br.).

Tworzony przez INC system z jedną partią dominującą bliższy jest systemom jednopartyjnym właściwym dla systemów autorytarnych, niż systemom dwu- czy wielopartyjnym funkcjonującym w państwach demokratycznych. Metody stosowane przez Kongres, np. w obszarze ograniczania innym partiom politycznym dostępu do władzy, choć są krytykowane przez badaczy i określane niedemokratycznymi, paradoksalnie nie mogą być jednoznacznie ocenione jako niekorzystne dla procesu demokratyzacji Indii. Analiza ciągłości procesu wyborczego pokazuje, że rządy INC do roku 1967 były trwałe, tj. zdolne do przetrwania okresu pełnej kadencji, w odróżnieniu od pierwszych indyjskich rządów koalicyjnych rozpadających się przed upływem pięciu lat. O ile rozpad rządów przed końcem kadencji wpisuje się w funkcjonowanie demokracji jako takiej, tak w przypadku nowo powstałego, niejednorodnego państwa porażka elit politycznych wyłonionych w drodze pierwszych wyborów powszechnych mogłaby doprowadzić do upadku dopiero kształtującej się demokracji.

Kongres działa, opierając się na własnej konstytucji, regulującej podstawowe dla funkcjonowania partii kwestie jak: warunki członkostwa, budżet oraz struktura wewnętrzna. Pierwsze dwa artykuły tej konstytucji (Indian National Congress [INC] 2014) odnoszą się do programu partii i podkreślają poparcie Kongresu dla fundamentów ustroju niepodległych Indii czyli socjalizmu, sekularyzmu i demokracji. W szeregach INC jest miejsce dla wszystkich obywateli Indii bez względu na kastę czy wyznanie. Przyjęcie do partii jest obwarowane szeregiem warunków, obowiązuje cenzus wieku oraz następujące wytyczne: powstrzymywanie się od alkoholu i narkotyków, niepraktykowanie niedotykalności, wiara w integralność indyjskiego społeczeństwa niepodzielonego na kasty i wyznania. Warunki te powiązane są z treścią wydawanych na okoliczność wyborów manifestów prezentujących program partii.

Główne założenia obszernego manifestu tej partii z roku 2014 zawierają 15 postulatów i obietnic (INC 2014):

1. Wzrost gospodarczy; obietnica – powrócimy do wzrostu gospodarczego na poziomie 8% w ciągu trzech lat;
2. Prawo do zdrowia; obietnica – zapewnimy każdemu obywatelowi dostęp do opieki zdrowotnej;
3. Edukacja dla wszystkich; obietnica – zapewnimy większe możliwości studiowania, przede wszystkim obywatelom z rodzin z najniższymi dochodami;

4. Obrona; obietnica – efektywne i transparentne reguły zakupu najnowszego sprzętu wojskowego;
5. Prawa kobiet; obietnica – uprawnienie kobiet, walka o ich bezpieczeństwo, godność i równość;
6. Finansowe włączenie; obietnica – zapewnienie każdemu obywatelowi konta w banku w ciągu następnych pięciu lat;
7. Godność pracy; obietnica – zapewnienie każdemu obywatelowi godnych i humanitarnych warunków pracy;
8. Inwestycje w infrastrukturę; obietnica – usprawnimy zarządzanie miastami, zapewniając zwiększenie inwestycji w infrastrukturę;
9. Lepsze warunki życia; obietnica – uczynienie klasy średniej z 2/3 populacji, która zalicza się do grupy społeczeństwa z najniższymi dochodami;
10. Umiejętności i praca; obietnica – zapewnienie szkoleń dla 100 mln młodych obywateli oraz zaoferowanie im zatrudnienia w ciągu pięciu lat;
11. Ochrona naszych dzieci; obietnica – umocnienie podstaw prawnych i instytucjonalnych ochrony dzieci;
12. Ochrona mniejszości; obietnica – przyjęcie Ustawy o Przemocy Komunalistycznej (Communal Violence Bill) w celu ochrony sekularnego etosu Indii;
13. Odpowiedzialność sądowa i wyborcza; obietnica – przyspieszenie reformy i stworzenie wrażliwego systemu prawnego;
14. Pomoc pozbawionym środków do życia; obietnica – zapewnienie większych środków oraz skutecznej ochrony prawnej SC i ST;
15. Prawo do mieszkania; obietnica – dostępne mieszkania dla wszystkich.

Obszerny manifest partii stanowi odpowiedź na główne wyzwania gospodarcze i społeczne, których konsekwencje odczuwają przede wszystkim najuboższe warstwy indyjskiego społeczeństwa. Jednak niektóre z tych obietnic pozostają mało realne do spełnienia w uwarunkowaniach społeczno-kulturowych właściwych dla Indii, a zatem pełnią funkcję wyłącznie populistyczną. Choćby konto bankowe, które INC obiecuje każdemu obywatelowi, może okazać się zbyteczne niepiśmiennym społecznościom z wiejskich lub plemiennych obszarów czy – generalnie – mieszkańcom stanów o niskim poziomie rozwoju społecznego.

Koalicja, w której startuje w wyborach INC, ma wysokie poparcie w porównaniu do pozostałych graczy sceny politycznej wśród obywateli (przyjmując kryterium wykształcenia) niepiśmiennych oraz z wykształceniem podstawowym; (według kryterium kast) ST i dalitów oraz (zgodnie z kryterium religii) muzułmanów i chrześcijan. Zdecydowanie mniejszym poparciem INC cieszy się wśród hindusów oraz obywateli z wyższym wykształceniem (Prakash 2008, s. 359-391).

INC pozostaje stałym elementem indyjskiej sceny politycznej. Rodzinę Nehru-Gandhi porównuje się do brytyjskiej rodziny królewskiej ze względu na trwałość rządów czy do klanu Kennedych ze względu na jej „tragiczny urok” (*The Making of the Gandhi Dynasty* 2007).

Pierwsze 20 lat rządów INC miało charakter do pewnego stopnia autorytarny i doprowadziło do wykształcenia się systemu z jedną partią dominującą w centrum i wieloma mało znaczącymi na peryferiach. Jednakże to właśnie tym rządów Indie zawdzięczają relatywnie solidne fundamenty państwa demokratycznego, a mówiąc bardziej precyzyjnie – sprawne wprowadzenie konstytucji oraz przeprowadzenie pierwszych i kolejnych wyborów.

Indyjska Partia Ludowa (BJP)

BJP pojawiła się na indyjskiej scenie politycznej w latach 80. zeszłego wieku, a jej prekursorem było utworzone ok. 30 lat wcześniej Indyjskie Zgromadzenie Ludowe (*Bharatiya Jana Sangh*, BJS). W roku 1951, gdy powstało BJS, Kongres liczył sobie ponad 60 lat. Choć obie partie wzięły udział w pierwszej rywalizacji wyborczej niepodległych Indii na przełomie 1951 i 1952 roku, jedynie Kongres miał wówczas doświadczenie w pozyskiwaniu głosów wśród elektoratu niezależnie od kast i religii. W okresie dominacji Kongresu, BJS miało marginalne znaczenie w Lok Sabha (tabela 3.10.).

Tabela 3.10. BJS w Lok Sabha w latach 1952–1971

Data wyborów	Liczba mandatów BJS w Lok Sabha
1952	3
1957	4
1962	14
1967	35
1971	22

Źródło: ECI – różne lata, szczegóły w bibliografii końcowej.

W kolejnych wyborach w roku 1977 członkowie BJS wystartowali w koalicji ze zwycięską Janatą. W ogłoszonych po niespełna trzech latach tych rządów wyborach powszechnych, w roku 1980 koalicja nie powtórzyła wcześniejszego sukcesu wyborczego. W tym samym roku m.in. dawni członkowie BJS utworzyli nową partię BJP, która po raz pierwszy wystartowała w wyborach do Lok Sabha w roku 1984, zdobywając zaledwie dwa mandaty (tabela 3.11.).

BJP jest relatywnie młodym aktorem na scenie politycznej Indii, w porównaniu do INC czy partii komunistycznych, ale hindutwa, czyli ideologia, na której partia opiera swój program, jest głęboko zakorzeniona w historii subkontynentu. „Zgodnie z tą ideologią indyjski nacjonalizm i hinduski nacjonalizm były jednym i tym samym i ktokolwiek spróbuje je rozdzielić, będzie działał przeciwko budowaniu państwa indyjskiego” (Ghosh 2003, s. 225). BJP ma opinię partii nacjonalistycznej, a w konsekwencji przyjęcia powyższej ideologii bywa także odbierana jako partia o religijnym zabarwieniu: „Religijna konserwatywna organizacja polityczna” – tak o BJP pisze Badri Narayan (2009, s. 14).

Tabela 3.11. BJP w Lok Sabha w latach 1984-2014

Data wyborów	Liczba mandatów BJP w Lok Sabha
1984	2
1989	85
1991	120
1996	187
1998	254
1999	270
2004	181
2009	159
2014	282

Źródło: ECI – różne lata, szczegóły w bibliografii końcowej.

Choć BJP nie od razu odniosła sukces, debiutując w Lok Sabha z dwoma mandatami, to już na początku lat 90. zeszłego wieku była ważnym elementem indyjskiej sceny po-

litycznej (tabela 3.11.). W roku 1998 BJP po raz pierwszy zwyciężyła w wyborach powszechnych, ale wówczas jej rządy, tak jak pierwsze rządy Janaty, nie przetrwały okresu pełnej kadencji. W okresie najbardziej burzliwym z punktu widzenia ciągłości procesu wyborczego – kiedy Lok Sabha były regularnie rozwiązywane przed końcem kadencji – liczba mandatów zdobywanych przez BJP rosła: od 187 w roku 1996 do 270 w 1999.

W roku 2014 BJP wystartowała w wyborach ze sloganem: „Najpierw Indie”, który, jak głosi manifest partii, należy rozumieć następująco: „Jedyną filozofią i religią rządu powinno być *Najpierw Indie*. (...) *Najpierw Indie* zakłada nadrzędność interesu narodowego w sytuacji podejmowania jakiegokolwiek decyzji lub kroków zarówno przez rząd, jak i obywateli” (Bharatiya Janata Party [BJP] 2014, s. 10).

Partia opowiada się za wypracowaniem indyjskich rozwiązań na problemy państwa indyjskiego: „Zamiast tworzyć społeczno-ekonomiczny i polityczny paradygmat rządzenia zaczerpnięty ze świadomości cywilizacyjnej Indii, liderzy próbują naśladować cokolwiek co było praktykowane w tym czy w tamtym kraju zachodnim” (*Ibidem*, s. 2). Rozwiązania wypracowane na Zachodzie po pierwsze nie są odpowiednie dla Indii: „Zaakceptowano model instytucji w administracji stworzony przez Brytyjczyków, który był obcy indyjskiemu spojrzeniu na świat” (*Ibidem*, s. 1) i, po drugie, mogą okazać się niewarte uwagi indyjskich decydentów, ze względu na potencjał indyjskiej cywilizacji przewyższający potencjał Zachodu. Taką ocenę potencjałów tych dwóch kręgów kulturowych sugeruje manifest BJP, w którym partia podkreśla możliwości cywilizacji indyjskiej. „Pierwszym narodem, który uprawiał naukę są Indie... Indie są znane z mądrości swojego narodu” – BJP przywołuje słowa hiszpańskiego uczonego Al-Andalusiego, pochodzące z XI wieku (*Ibidem*, s. 1). Partia podkreśla, jak dynamicznie rozwijały się Indie przed nadejściem Brytyjczyków: „Indie miały dobrze rozwinięty system bankowy i równie osławionych biznesmenów z finansistami, którzy tworzyli postępową gospodarkę. (...) Powodzenie Indii zniewalało cały świat” – głosi manifest (*Ibidem*, s. 1).

BJP wychodzi od krytyki rządów INC, partii obwinianej za m.in.: wzrost cen i bezrobocie, korupcję oraz niezdolność do podejmowania decyzji. BJP koncentruje się na sprawach wewnętrznych w tym kwestiach politycznych (np. integralność państwa, wydajne, przyjazne obywatelom sądownictwo i administracja) oraz gospodarczo-społecznych (np. nierówności społeczne, poprawa warunków życia mniejszości religijnych, OBC, SC i ST, nierówny rozwój indyjskich stanów, wykorzystanie surowców naturalnych).

Proponowanym przez partię sposobem na utrzymanie integralności bardzo zróżnicowanego państwa indyjskiego jest jego decentralizacja. Najważniejsze dla Indii decyzje nie powinny być podejmowane tylko i wyłącznie w Delhi. BJP opowiada się za włączeniem stanowych rządów w proces podejmowania decyzji w strategicznych dla państwa obszarach. Partia ta proponuje „powołanie »Regionalnych Rad Stanów« ze wspólnymi problemami i obawami, z pomysłami na szukanie rozwiązań, które są do wdrożenia w grupie stanów” (*Ibidem*, s. 7). Indyjska Partia Ludowa zwraca uwagę na nierówny rozwój indyjskich stanów, w tym przede wszystkim południowego wschodu kraju. Opowiada się za wydajnym wykorzystaniem surowców naturalnych, w które zasobny jest ten region.

Rządy BJP mają być: „transparentne, wydajne, absorbujące, zachęcające” (*Ibidem*, s. 10). Partia popiera rozwój informatyzacji, dzięki której „informacje i usługi stały się osiągalne dla zwykłych kobiet i mężczyzn nawet z najbardziej odległych obszarów” (*Ibidem*, s. 11). Deklaruje przeprowadzenie reform w następujących obszarach: administracja, sądownictwo, policja i procedura wyborów. BJP chce uczynić sądy i instytucje administracyjne bardziej dostępne dla obywateli m.in. przez uproszczenie procedur oraz ułatwienie dostępu do informacji (*Ibidem*, s. 14). W kontekście wyborów partia będzie dążyć do wyeliminowania udziału przestępców w procedurze oraz do powrócenia do praktyki przeprowadzania wyborów do Vidhan Sabha i Lok Sabha w jednym terminie w celu ograniczenia kosztów (*Ibidem*, s. 14). Partia zwraca uwagę na zaniedbane sektory o strategicznym znaczeniu dla rozwoju kraju, takie jak edukacja, opieka zdrowotna i infrastruktura.

Według wyników badań dotyczących preferencji wyborców w Indiach w latach 90. XX wieku i na początku XXI wieku BJP cieszyło się większym w porównaniu do innych partii poparciem wśród Indusów z wyższym wykształceniem, hindusów oraz członków wyższych kast (Prakash 2008, s. 366-382). W swoim programie partia deklaruje jednak, że jej rząd będzie działał na rzecz zupełnie różnych od wyżej wspomnianych części indyjskiego społeczeństwa: „Nasz rząd będzie rządem biednych, marginalizowanych oraz pozostających w tyle” (BJP 2014, s. 15). Z jednej strony, zwrócenie się w przedwyborczym manifestie do marginalizowanej części indyjskiego społeczeństwa nie było niezbędne, ponieważ stały elektorat BJP – choć nie jest liczny – to, jak ocenia Badri Narayan (2009, s. 7), pozostaje bardzo wpływowy ekonomicznie i kulturowo. Z drugiej

strony, poparcie indyjskich mas mogło okazać się konieczne dla odniesienia spektakularnego zwycięstwa w wyborach powszechnych w roku 2014 (tabela 3.11.).

Aby zmniejszyć różnice społeczne, partia ludowa obiecuje pomoc obywatelom żyjącym w skrajnej biedzie. W tym kontekście podkreśla znaczenie bezpieczeństwa żywnościowego (ujmowanego jako integralna część bezpieczeństwa narodowego) oraz zwraca uwagę na potrzeby SC, ST i OBC, w tym własne „zaangażowanie w wykozerowanie niedotykalności” (BJP 2014, s. 16). Zgodnie z treścią manifestu różnorodność Indii stanowi siłę, a nie słabość państwa. „BJP jest zaangażowana w zachowanie bogactwa kultury i dziedzictwa mniejszości w Indiach; wraz z umocnieniem ich pozycji w społeczeństwie i polityce” (*Ibidem*, s. 17). Mając na uwadze choćby fakt, że „to między innymi z tą partią łączy się wydarzenie, które odbiło się szerokim echem w świecie, a mianowicie zburzenie sześć lat temu nieużywanego, zabytkowego meczetu Babura (XV w. po Chr.) w Ayodhy” – pisze profesor Maria Krzysztof Byrski (1998), powyższe słowa manifestu brzmią mało wiarygodnie.

Deklarowanie przyjęcia koncepcji Indii różnorodnych, w których tak samo jak hinduska większość szanowane są mniejszości muzułmańska czy chrześcijańska, może być próbą odcięcia się od Zgromadzenia Samopomocy Narodowej (Rashtriya Swayamsevak Sangh, RSS), powstałej w latach 20. minionego wieku paramilitarnej organizacji, która jak się potocznie uważa, odpowiedzialna jest za szerzenie indyjskiej wersji faszyzmu. Choć takiemu postrzeganiu organizacji sprzeciwia się Jaffrelet (1987, s. 51), zauważając, że RSS „nie rozwinęła teorii państwa i rasy, kluczowych elementów europejskich nacjonalizmów, nazizmu i faszyzmu”, sama organizacja zdaje się z nimi identyfikować. Jeden z jej byłych liderów Madhava Sadashiva Golwalkara, nie krył swojego podziwu dla Hitlera i fascynacji koncepcją czystej rasy. Tak samo, treść przytaczanego przez Piotra Kłodkowskiego (2005, s. 379) hasła organizacji zdaje się potwierdzać te intencje: „Dwa są miejsca dla muzułmanów, Pakistan albo cmentarz”.

Związki z RSS pozostają niewygodne dla partii rządzącej. „BJP desperacko próbuje zaprzeczać rozmowom czy jakimkolwiek powiązaniom z RSS” – pisze Narayan (2009, s. 15). Choć faktycznie powiązania te trudno zatuszować: „Nie ma wątpliwości, że działalność tych dwóch organizacji się trochę pokrywa – w dwóch aspektach. Pierwszy aspekt: wiele osób w BJP jest członkami (nawet na stanowiskach) w RSS albo miało związki z RSS w przeszłości. Drugi aspekt: BJP często usiłuje umieszczać członków RSS na kluczowych stanowiskach w swojej organizacji – albo nawet jak widzieliśmy

w związku z wyborami stanowymi w grudniu 2003 roku – angażować masowo kadry RSS w swoją działalność” (Manore 2005, s. 58-59).

BJP porusza temat poprawy warunków życia dzieci, kobiet oraz osób starszych. Partia chce zaostrzyć przepisy prawa zakazujące pracy dzieciom poniżej 16. roku życia. Osobom starszym (BJP 2014, s. 19) obiecuje wsparcie finansowe oraz inwestycje w domy opieki. Partia deklaruje uruchomienie szkoleń, dzięki którym kobiety zdobędą wiedzę i umiejętności potrzebne do pracy w kluczowej dla rozwoju Indii branży IT. Co więcej, BJP proponuje wprowadzenie poprawki do konstytucji gwarantującej kobietom 33% miejsc w parlamencie i w zgromadzeniach stanowych (*Ibidem*, s. 21).

Za największe zagrożenie dla bezpieczeństwa wewnętrznego Indii partia uznaje „zamieszki o zabarwieniu komunistycznym, ataki maoistów, wzrost liczby incydentów z udziałem grup terrorystycznych wspieranych przez Pakistan oraz nielegalnych imigrantów w regionach wzdłuż wschodniej granicy kraju” (*Ibidem*, s. 37-38).

W kontekście bezpieczeństwa zewnętrznego BJP zwraca uwagę na kwestie: ochrony granic, modernizacji armii i budowy niezależnego od zewnętrznych wpływów programu nuklearnego. Nawiazania do polityki obronnej wynikają z negatywnej oceny pozycji Indii w regionie, w tym przede wszystkim relacji z państwami sąsiadującymi (*Ibidem*, s. 40): „Prowadzona przez Kongres koalicja UPA poniosła porażkę w nawiązywaniu trwałych przyjaznych relacji z sąsiadami Indii. Stosunki Indii z tradycyjnymi sojusznikami ochłodziły się. (...) Upadek indyjskiej gospodarki nie w małym stopniu przyczynił się do żalosego stanu spraw międzynarodowych”.

Program partii skupia się na sprawach wewnętrznych. Wyjściem do prezentacji własnych poglądów jest krytyka największego konkurenta – INC. Pomimo faktu, że partia jest postrzegana jako partia ksenofobiczna posiadająca związki z RSS, w swoim programie BJP wyraża zaangażowanie w poprawę warunków życia mniejszości religijnych. Choć treść manifestu i działania partii pozostają mało spójne (a może właśnie dzięki temu), odniosła ona spektakularnie zwycięstwo w wyborach powszechnych w roku 2014.

Bahujan Samaj Party (BSP)

Cztery lata po utworzeniu BJP powstała BSP – partia reprezentująca większość, którą tworzą: „SC, ST, OBC, mniejszości religijne: sikhowie, muzułmanie, chrześcijanie, parsoowie i buddyści stanowiący razem ponad 85% populacji kraju” (Bahujan Samaj Party [BSP] br.). BSP przedstawia dość uproszczoną wizję zróżnicowanego społeczeństwa

indyjskiego, dzieląc je na dwie grupy: grupę kast niższych, do której należy powyżej zdefiniowana większość, oraz grupę kast wyższych. Wizja partii opiera się na założeniu, że uprzywilejowana mniejszość, sprawuje władzę nad marginalizowaną większością (Singh 2002, s. 243). Specyfika kulturowo-społeczna Indii w znacznym stopniu warunkuje tę podległość większości: „Ludzie należący do wszystkich tych klas od tysięcy lat są ofiarami systemu »Manuwadi«, w warunkach którego zostali pokonani, zdeptani i zmuszeni do obumierania we wszystkich sferach życia” (BSP br.).

W walce z marginalizacją większości BSP kieruje się następującymi zasadami:

1. Równość obywateli wobec prawa oraz równe traktowanie we wszystkich sferach życia;
2. Prawo każdej jednostki do rozwoju;
3. Przestrzeganie prawa zapisanego w Konstytucji i karanie za nieprzestrzeganie prawa;
4. Zobowiązanie państwa do ochrony społeczno-ekonomicznych interesów słabszych;
5. Nadrzędność zasady: jeden człowiek jeden głos, jeden głos jedna wartość bez względu na nierówności społeczne oraz przepaść między tymi, którzy posiadają a tymi, którzy nie mają nic; oraz
6. Zależność sytuacji ekonomicznej mas od ich obecności w polityce (*Ibidem*).

W wyborach powszechnych w roku 2014 BSP pod względem liczby oddanych na nią głosów była trzecią po BJP i INC partią polityczną, jednak nie otrzymała żadnego mandatu w Lok Sabha (tabela 3.12.).

Tabela 3.12. BSP w Lok Sabha w latach 1984-2014

Rok wyborów	Mandaty w Lok Sabha	Stany, z których wybrano deputowanych (liczba deputowanych)
1989	3	Pendżab (1), Uttar Pradesh (2)
1991	2	Madhya Pradesh (1), Uttar Pradesh (1)
1996	11	Madhya Pradesh (2), Pendżab (3), Uttar Pradesh (6)
1998	5	Haryana (1), Uttar Pradesh (4)
1999	14	Uttar Pradesh (14)
2004	19	Uttar Pradesh (19)
2009	21	Madhya Pradesh (1), Uttar Pradesh (20)
2014	–	–

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ECI – różne lata, szczegóły w bibliografii końcowej.

Taki rezultat można wyjaśnić, jeśli weźmie się pod uwagę indyjską ordynację wyborczą oraz różnice w wielkości populacji między indyjskimi stanami. BSP cieszy się poparciem elektoratu głównie ze swojego rodzimego stanu Uttar Pradesh z populacją liczącą ponad 200 mln obywateli. Kandydaci tej partii, aby uzyskać mandat z któregoś z jednomandatowych okręgów wyborczych Uttar Pradesh, musieliby zdobyć znacznie więcej głosów niż kandydaci startujący ze stanów o populacji średniej wielkości. We wszystkich okręgach, w których o mandat ubiegali się kandydaci BSP, lepsze wyniki osiągalni ich konkurenci, głównie z BJP.

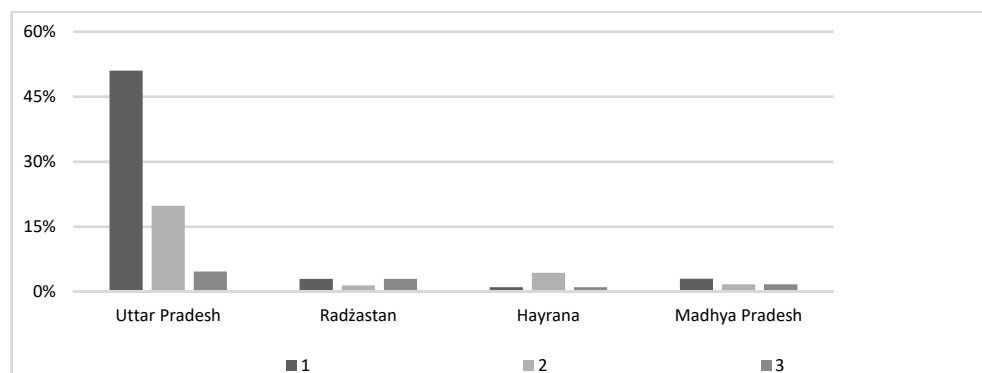
Od debiutu w wyborach powszechnych w roku 1989 aż do roku 2014 partia była nieprzerwanie obecna w niższej izbie parlamentu. Większość mandatów w Lok Sabha BSP otrzymywała dzięki głosom wyborców z Uttar Pradesh (tabela 3.12.). Choć w roku 2014 BSP nie zdobyła żadnego miejsca w niższej izbie parlamentu, to wciąż odgrywa ważną rolę na indyjskiej scenie politycznej. Pod koniec roku 2018 partia posiadała swoich reprezentantów w Rajya Sabha oraz w Vidhan Sabha w Uttar Pradesh, Hayranie, Jharkhand, Madhya Pradesh, Radżastanie i Karnatace. Wahania poparcia dla BSP pokazują wyniki wyborów do Vidhan Sabha stanów, w których partia pozostaje obecna od co najmniej trzech kadencji. W tym okresie poparcie dla BSP, mierzone procentem zdobytych mandatów, systematycznie spadało w Uttar Pradesh. W Madhya Pradesh w roku 2018 partii udało się utrzymać liczbę mandatów zdobytą w poprzednich wyborach w roku 2013. Jedynie w Vidhan Sabha Radżastanu, spośród czterech wyróżnionych stanów, BSP zdobyła więcej mandatów w ostatnich wyborach z roku 2018 niż w poprzednich (wykres 3.1.).

Główniej przyczyny spadku poparcia dla partii, którego dowodzą wyniki wyborów do Lok Sabha i Vidhan Sabha można szukać w polityce liderki – Kumari Mayawati, pierwszej niedotykanej premier stanu, która zasłynęła przede wszystkim liczbą pomników stawianych na jej polecenie. O skali tych działań stanowi choćby suma, jaka została wydana na ten cel: „Indyjski Sąd Najwyższy poprosił Kumari Mayawati, premier Uttar Pradesh, by usprawiedliwiła wydanie szacowanej kwoty 425 mln USD (257 mln GBF) z publicznych pieniędzy na wzniesienie pomników osoby własnej, jej politycznego mentora, symbolu partii oraz innych pomników” (Kazmin 2009).

Po niespełna 40 latach od uzyskania niepodległości w Uttar Pradesh powstała partia, która za cel obrała sobie obronę interesów defaworyzowanej większości. Elektorat BSP jest nie tylko liczny, ale także podzielony. Nawet na najniższych szczeblach hierarchii

kastowej marginalizuje się tych, którzy są jeszcze niżej. W warunkach indyjskiej demokracji z jej kulturowo-społeczną specyfiką defaworyzowana większość posiada własną reprezentację polityczną, a jej reprezentanci mają szanse na objęcie najważniejszych stanowisk w państwie.

Wykres 3.1. BSP w Vidhan Sabha Uttar Pradesh, Rajasthanu, Hayrana i Madhya Pradesh

Uttar Pradesh: (1) 2007, (2) 2012, (3) 2017;

Rajasthan: (1) 2008, (2) 2013, (3) 2018;

Hayrana: (1) 2005, (2) 2009, (3) 2014;

Madhya Pradesh: (1) 2008, (2) 2013, (3) 2018.

Źródło: Opracowanie własne.

Dwie spośród siedmiu partii krajowych – INC i BJP – od końca lat 80. XX wieku dominują w na indyjskiej scenie politycznej. Pozostałe partie należące do tej kategorii regularnie zdobywają w niższej izbie parlamentu porównywalną liczbę mandatów do partii regionalnych. Spośród dwóch partii-liderów, jedynie INC jest obecny w indyjskiej scenie politycznej od momentu powstania państwa, wcześniej działał jako ruch niepodległościowy w Indiach Brytyjskich. Natomiast BJP jest relatywnie młodą partią.

Jaffrelot przedstawił BJP jako zagrożenie dla indyjskiego systemu politycznego: „Bharatiya Janata Party pokazała swoje prawdziwe oblicze w roku 2002. (...) Napędzała sponsorowany przez państwo antymuzułmański pogrom w Gudżaracie, jednym z stanów, w którym rządzi. Dlaczego? Ponieważ jej lokalni liderzy najprawdopodobniej

myśleli, że to był najlepszy sposób, by ukierunkować elektorat według podziałów komunalistycznych i utrzymać władzę jednocząc stanowiącą go większość hinduską. Taka strategia jawi się jako potwierdzenie, że etniczny rodzaj nacjonalizmu BJP był niekompatybilny z demokracją. Czy Indie staną się świadome zagrożenia dla ich systemu demokratycznego nim nie będzie za późno?” (2002, s. 267).

Zwycięstwo BJP w wyborach powszechnych w roku 2014 oraz kolejne sukcesy w wyborach na poziomie stanów prowokują badania nad tendencjami w kierunku autorytaryzmu w Indiach. Trudno jednak ocenić z perspektywy końca 2018 roku trwałość tych tendencji.

Partie regionalne

Spośród wszystkich zarejestrowanych partii stanowych, aktywnych jest około 30. Ich wielość i różnorodność jest naturalną konsekwencją zróżnicowania indyjskiego elektoratu: „Istnienie licznych kulturowych, etnicznych, lingwistycznych, religijnych, kastowych podziałów wewnątrz indyjskiego społeczeństwa odpowiada za powstanie i naturę partii regionalnych” – potwierdza Dasarathi Bhuyan (2000, s. 7). Co do zasady od partii krajowych partie stanowe odróżnia nie program, bo ten może tak samo odnosić się do spraw ważnych dla całego kraju (ubóstwo, praktykowanie niedotykalności), a kryteria formalne. Partia stanowa musi spełnić co najmniej jedno z poniższych kryteriów: 1. powinna wygrać co najmniej 3% mandatów albo 3 mandaty w zgromadzeniu stanu; 2. powinna wygrać co najmniej jeden mandat lub co najmniej jeden mandat na każde 25 mandatów jakie przysługują danemu stanowi w Lok Sabha; 3. powinna uzyskać minimum 6% wszystkich ważnych głosów oddanych w wyborach do Loka Sabha lub zgromadzenia stanu, i powinna dodatkowo wygrać jeden mandat w Lok Sabha i dwa w zgromadzeniu stanu podczas tych wyborów; lub 4. Nawet jeśli partia nie zdobędzie żadnego mandatu w Lok Sabha ani zgromadzeniu stanu, a zdobędzie 8% głosów w danym stanie, to wciąż może zostać zarejestrowana jako partia stanowa (ECI 2011).

W latach dominacji INC na indyjskiej scenie politycznej, czyli do roku 1967, wszystkie pozostałe partie były zupełnie marginalizowane zarówno na poziomie stanu, jak i państwa. Kongres wykorzystywał swoją pozycję, niejednokrotnie lekceważąc preferencje wyborców, aby nie dopuścić do zaistnienia sytuacji, w której inne partie przejęłyby władzę w zgromadzeniach stanowych. W roku 1957 w wyborach do Vidhan Sabha Kerali

zwyciężyła CPI, zdobywając 65 (włączając 5 mandatów kandydatów niezależnych popierających utworzenie rządu przez CPI) na 126 mandatów. Kongres zdobył wówczas zaledwie 44 mandaty. Nawet łącznie z mandatami kandydatów niezależnych popierających INC w Zgromadzeniu Kerali, partia dysponowała mniejszą liczbą głosów niż CPI. W tej niekorzystnej dla siebie sytuacji Kongres spowodował skrócenie kadencji zgromadzenia. INC oskarża się o podsycanie konfliktów kastowych i komunalistycznych w stanie, które doprowadziły do rozwiązania Vidhan Sabha po ok. dwóch latach od przeprowadzenia wyborów.

Według Pradeepa Kumara dominacja Kongresu była jedną z dwóch głównych przyczyn nikłego znaczenia partii regionalnych do roku 1967. Innym, bardziej ogólnie definiowanym powodem powyższego stanu był według badacza „brak w pełni rozwiniętego systemu demokratycznego koniecznego do umacniania się regionalnych sentymentów” (2003, s. 292). Podczas kolejnego okresu wzrostu znaczenia partii regionalnych, który trwał do roku 1980, partie te weszły w skład zwycięskiej koalicji w wyborach do Lok Sabha. „W roku 1977 Akali Dal i DMK były koalicjantami w rządzie Janeta (...). Było tam 51 członków należących do różnych partii regionalnych” (Palshikar 2003, s. 308-309).

Stan wyjątkowy dał początek kolejnej „trzeciej fazie, naznaczonej pojawieniem się grup regionalnych jako niezależnych sił politycznych na poziomie stanu” (Kumar 2003, s. 294). Stawały się one coraz bardziej pożądanymi koalicjantami i – w coraz większej liczbie stanów – partiami rządzącymi. „W latach 80. system z jedną partią dominującą został zachowany tylko w dwóch stanach: Maharasztra i Gudźarat” (Pai 2002, s. 63). Choć wybory z roku 1984 były przeprowadzane w cieniu tragicznej śmierci Indiry Gandhi, i ze względu na emocje im towarzyszące, należało się spodziewać zwycięstwa Kongresu oraz marginalizacji innych partii, w tym partii regionalnych, te ostatnie zdobyły 76 miejsc w Lok Sabha.

Kolejnemu etapowi włączania partii regionalnych do systemu politycznego dały początek wybory do Lok Sabha w roku 1996, „od czasu których z partiami regionalnymi dzielono się nie tylko władzą na poziomie stanu, ale stały się one równie niezbędne na poziomie państwa” – ocenia Kumar (2003, s. 295). Tak samo znaczenie partii regionalnych na szczeblu centralnym w tym okresie ocenia Palshikar, dodając: „137 członków parlamentu należało do różnych partii regionalnych, (...) 95 z nich było częścią [rządzącej] koalicji UF” (2003, s. 309). Wraz z nowym układem sił w Lok Sabha jaki

przyniosły wybory w roku 1996, zakończył się okres polityki bipolarnej w historii indyjskiej demokracji z dwoma dominującymi aktorami: INC i BJP.

Historię obecności na scenie politycznej partii regionalnych Kumar podzielił na cztery okresy, z których każdy naznaczony był wzrostem znaczenia partii regionalnych w indyjskim systemie politycznym. Od roku 1996 partie regionalne są pożądanym przez partie krajowe koalicjantem nie tylko na szczęblu stanu, ale i państwa.

Partie komunistyczne

W Indiach działają:

- 1) komunistyczne partie krajowe: CPI i CPM,
- 2) komunistyczne partie o statusie partii nierozpoznanych, jak odłamy CPIM oraz
- 3) zdelegalizowana w 2010 r. Partia Komunistyczna Indii (Maoistyczna) – Communist Party of India (Maoists) – CPI (Mao).

Partie komunistyczne pozostają najbardziej aktywne w dwóch stanach Kerali i Bengalu Zachodnim. W tamtejszych zgromadzeniach regularnie zasiadają politycy z ramienia obu komunistycznych partii krajowych. Poza tym politycy CPM są obecni także w Vidhan Sabha takich stanów, jak: Tripura, Himachal Pradesh, Dżammu i Kaszmir, Telangana, Orisa i Maharasztra. W konsekwencji ograniczonego zasięgu indyjskie partie komunistyczne, włączając formalnie uznane jako krajowe CPI i CPM, są potocznie postrzegane jako partie regionalne. Ta percepcja stanowi podstawę do obaw narastających wewnątrz ruchu komunistycznego w Indiach, ponieważ nie jest ona spójna, ani z formalnym statusem dwóch powyższych partii, ani z ogólnie ujmowanym celem ruchu komunistycznego jakim jest umiędzynarodowienie (Vidyasagar 2005, s. 89).

Indyjskie partie komunistyczne działają w warunkach demokracji parlamentarnej, określanej przez nie same jako „demokracja »burżuazyjna«” (*Ibidem*, s. 73). Fundamentalne dla funkcjonowania demokracji wybory reprezentantów teoretycznie nie są procedurą przejmowania władzy akceptowaną przez partie komunistyczne. „Wierzymy w walkę klas i tą na rzecz dyktatury proletariatu. One nie są możliwe w systemie parlamentarnym. Jeśli bierzemy udział w wyborach to po to, by pokonać siły autorytarne i komunistyczne. Jeśli byśmy bojkutowali wybory, głosy zostałyby podzielone między te siły, z którymi walczymy” – tak wypowiedział się lider CPM w wywiadzie dla „International Herald Tribune” w roku 1979 (cytat za: *Ibidem*, s. 79).

Biorąc udział w wyborach, partie komunistyczne musiały nie tylko zaakceptować samą procedurę, ale także uwarunkowania, w jakich jest ona realizowana. Partie komunistyczne odrzucają system kastowy, a ten formalnie został wpisany w procedurę wyborów w Indiach. W uwarunkowaniach indyjskich tradycją jest, że kandydat samodzielnie pokrywa koszty kampanii. W konsekwencji w wyborach startują przede wszystkim osoby zamożne, czyli najczęściej nie przedstawiciele klasy robotniczej, lecz reprezentanci – jak ujęliby to indyjscy komuniści – burżuazji.

Indyjskie partie komunistyczne dostosowały się do uwarunkowań indyjskiej demokracji i regularnie startują w wyborach. Można więc insynuować, że w znacznym stopniu komunistyczne pozostają one *de facto* z nazwy. Zarzuty odejścia od własnej doktryny na rzecz demokracji, które przejawia się głównie w akceptacji procedury wyborów jako metody przejmowania władzy, kierować można w stronę większości indyjskich partii komunistycznych poza odłamek maoistycznym (ze względu na ich metody działania) i marksistowskim – biorąc pod uwagę założenia teoretyczne. Członkowie zdelegalizowanej CPI (Mao) faktycznie nie startują w wyborach, a używają metod przejmowania władzy, którym bliżej do terroru – zdaniem indyjskiego rządu – lub walki partyzanckiej, jak metody naksalitów nazywa Roy (2011). Z kolei regularnie startująca w wyborach i najpopularniejsza z indyjskich partii komunistycznych – CPM – tylko w teorii odchodzi od demokratycznych procedur przejmowania władzy: „na poziomie teorii liderzy partii CPM zaprzeczają przystosowaniu się pokojowych rozwiązań” – potwierdza P. Eashvariah (1993, s. 71).

Funkcjonowanie w oderwaniu od przyjętych procedur mogłoby doprowadzić do całkowitej marginalizacji partii komunistycznych albo do ich delegalizacji, jeśli próbowałyby one przejąć władzę w drodze rewolucji. Niespotykaną zdolność indyjskich partii komunistycznych do dostosowywania się do warunków demokracji na przykładzie CPM podkreśla Vidyasagar: „Krytyka, że CPM przekształciła się z partii ze stalinowskimi tradycjami w partię z tradycjami parlamentarnymi wydaje się być prawdziwa. Zdaje się, że CPM była pierwszą partią stalinowską, która dostosowała się do wielopartyjnej demokracji i przyjęła zasady demokracji parlamentarnej” (2005, s. 74).

Komunistyczna Partia Indii (CPI) i Komunistyczna Partia Indii (Marksistowska) (CPM)

Z uwagi na fakt, że do rozłamu w CPI i wyodrębnienia CPM doszło dopiero w latach 60. XX wieku, obie ogólnokrajowe indyjskie partie komunistyczne w swoich programach

odnoszą się do wspólnej tradycji komunizmu w Indiach i na świecie. Partie prezentują programy, które w większym stopniu – przede wszystkim w przypadku programu CPI – koncentrują się na ideologii, poglądach na sprawy wewnętrzne i międzynarodowe niż na konkretnych postulatach. Jak głosi program Indyjskiej Partii Komunistycznej z roku 2012: „CPI prezentuje ten aktualny program obywatelom Indii. To nie jest manifest na konkretne wybory. To jest długoterminowy program, który nakreśla strategię i taktykę podstawowych rewolucyjnych zmian w Indiach, ich socjalistyczną przyszłość” (Communist Party of India [CPI] 2012, pkt 1.4).

W programach obu partii podkreśla się, że ruch komunistyczny w Indiach narodził się z inspiracji Wielką Socjalistyczną Rewolucją Październikową. CPI i CPM nawiązują do działalności partii w okresie przed uzyskaniem niepodległości i zaznaczają pionierski charakter postulatu całkowitej niepodległości Indii autorstwa komunistów: „Komuniści byli pośród pierwszych, którzy wzniesli hasło »Całkowitej niepodległości« tak wcześnie jak w 1921 r. na sesji INC w Ahmadabadzie” (CPI 2012, pkt 1.4).

Pierwsze postulaty powstałe w roku 1925 CPI brzmiały: „Ziemia dla rolników! Nacjonalizacja zagranicznego imperialistycznego kapitału! Prawo wyborcze dla wszystkich dorosłych obywateli! Bogactwo narodu w rękach narodu! 8-godzinny dzień pracy! Demokratyczne prawa organizacji, zgromadzeń i strajków! Społeczna sprawiedliwość dla kobiet! Społeczna sprawiedliwość dla niedotykalnych” (CPI br.).

CPM podkreśla znaczenie działań pierwszych rządów komunistów na poziomie stanów: „Pierwszy rząd komunistów w Kerali powstały w 1957 r. i późniejsza sukcesja CPM oraz rządy lewicy w Bengalu Zachodnim, Kerali i Tripurze pokazały, w jaki sposób dąży się do wdrożenia proludowej polityki. Te rządy wdrożyły reformę rolną (...), zdecentralizowały władzę, zrewitalizowały *panćajaty*, zapewniły prawa demokratyczne klasie robotniczej oraz umocniły demokrację w kraju, walcząc o alternatywne polityki” (CPM 2000, pkt 1.9).

Te sukcesy nie uchroniły partii przed rozłamem w roku 1964, w konsekwencji którego powstała CPM. Ocenia się, że na odłączenie CPM od CPI miał wpływ spór natury ideologicznej między ZSRR i Chinami. Radzieccy komuniści stopniowo odchodzili od polityki walki klas w kierunku polityki współpracy klasowej dopuszczającej sojusz z partiami burżuazyjnymi. Sowietom zależało na relacjach z Delhi, wobec czego oczekiwali, że wspierana przez nich CPI stworzy właśnie tego rodzaju sojusz z rządzącym INC.

Podejście to zostało przyjęte przez CPI, która w konsekwencji weszła w koalicję z Kongresem. Członkowie partii, którzy sprzeciwiali się temu rozwiązaniu, odłączyli się od CPI, tworząc CPM.

Choć „okres po ogłoszeniu stanu wyjątkowego naznaczony był normalizacją stosunków pomiędzy CPI a CPM” (Vidyasagar 2005, s. 89), partie nie były w stanie zawiązać trwałej koalicji i zdarzało im się startować w wyborach w przeciwnych sobie obozach. Podczas wyborów powszechnych w roku 1977 partie komunistyczne weszły do przeciwnych sobie koalicji: CPI do obozu INC, CPM do obozu Janaty. W kolejnych wyborach w roku 1980 partie wystartowały we wspólnej koalicji o nazwie Front Lewicy, zdobywając razem 53 mandaty. „Obie partie komunistyczne zbliżyły się do siebie bardziej niż kiedykolwiek wcześniej” – relacje partii komentuje Vidyasagar (*Ibidem*, s. 96). Jednak wspólna koalicja nie była na tyle trwała, by przetrwać więcej niż jedną kadencję. Stabilny sojusz partie zawiązały dopiero 40 lat po rozłamie, w roku 2004.

Indyjskie partie komunistyczne „do kwestii tworzenia koalicji podchodziły, przyjmując krótką perspektywę czasu jednorazowego zwycięstwa w najbliższych wyborach. To znaczy, aby zapewnić sobie większe szanse na sukces wyborczy, rzadko podnosiły kwestie związane z długoterminowymi celami lewicy i alternatywą dla demokracji” (*Ibidem*, s. 83). Partie podchodziły do swoich koalicyjnych partnerów raczej instrumentalnie, tworząc nietrwałe układy, wchodząc w sojusz z daną partią w jednym stanie, a w drugim walcząc przeciwko niej. Dla potwierdzenia powyższego argumentu Vidyasagar przywołuje tytuł jednego z artykułów opublikowanych w tygodniku wydawanym przez CPI, który nawiązuje do polityki koalicyjnej partii komunistycznych: „Czemu CPI dostosowuje się do Kongresu w jednych stanach, a w innych z nim walczy?” (*Ibidem*, s. 84). Pomimo rozłamu i często antagonistycznej polityki koalicyjnej, programy prezentowane przez dwie krajowe partie komunistyczne, w tym diagnoza indyjskiego społeczeństwa oraz poglądy na sprawy międzynarodowe, pozostają w bardzo dużym stopniu spójne.

Obie partie w swoich programach wielokrotnie podkreślają poparcie dla demokracji jako takiej, czasem doprecyzowując, że optymalnym rozwiązaniem byłaby demokracja narodowa – według CPI, albo demokracja ludowa – według CPM. Jednak samą demokrację indyjską oraz władze wylaniane w jej warunkach partie oceniają zdecydowanie negatywnie. „Wybory w warunkach systemu kapitalistycznego, jak bardzo nie byłyby wolne, są naturalnie wymierzone przeciwko masom pracującym, po pierwsze dlatego, że praca i inne narzędzia propagandy są kontrolowane przez Duże Pieniądze, i po drugie

ponieważ »siła pieniądza« i »siła mięśni« są stosowane bez żadnych ograniczeń” – głosi program CPI (2012, pkt 7.5). Partia ta nazywa najpotężniejszych graczy indyjskiej polityki, czyli BJP i INC partiami burżuazyjnymi, podkreślając, że różnią się one między sobą tylko tym, że na zmianę raz jedna jest u władzy, a druga w opozycji, innym razem druga u władzy a pierwsza w opozycji. „W kwestii gospodarki, polityki zagranicznej i wewnętrznej obie partie mają na uwadze interesy wielkiej burżuazji” – głoszą dalsze punkty programu CPI (*Ibidem*, pkt 9.9).

Communist Party of India (Marxist) w swoim manifestie podobnie ocenia indyjski establishment: „Państwo indyjskie jest narzędziem w rękach klasy rządzącej, burżuazji i właścicieli majątków ziemskich kierowanych przez wielką burżuazję, która w coraz większym stopniu kolaboruje z kapitałem zagranicznym w celu wdrożenia kapitalistycznego modelu rozwoju” (CPM 2000, pkt 5.1). W takich okolicznościach społeczeństwo nie ma szans na uwolnienie się od głodu czy bezrobocia. Partia proponuje „zbudowanie ludowej demokracji na koalicji wszystkich prawdziwie antyfeudalnych, antymonopolowych, antyimperialistycznych sił prowadzonych przez klasę robotniczą, której fundamentem będzie sojusz robotników i chłopów” (*Ibidem*, pkt 6.2).

Z tą negatywną oceną establishmentu CPM chce dotrzeć do tych wszystkich, którzy walczą przeciwko klasie rządzącej, głównie do robotników i ludności wiejskiej. Jako wzór państwa, w którym te grupy byłyby wolne od ucisku klasy rządzącej, wskazuje ZSRR: „Wraz z powstaniem Związku Radzieckiego, po raz pierwszy w historii ludzkości, klasa robotnicza mogła żyć w społeczeństwie wolnym od klasowego wyzysku” – głosi program partii (*Ibidem*, pkt 2.2). Oba ugrupowania szukają poparcia głównie wśród obywateli najmniej rozwiniętych stanów. CPI zwraca uwagę na fakt, że rząd w Delhi ignoruje stany na północnym-wschodzie Indii, pogłębiając wewnętrzne różnice rozwojowe w kraju.

Obie partie podkreślają, jak trudnym zadaniem jest budowanie silnej i jednorodnej klasy robotniczej w Indiach. „Nawet jedność klasy robotniczej i chłopstwa jest trudna do utrzymania jeśli ignoruje się różnice kastowe” – czytamy w programie CPI (2012, pkt 7.10). Tak samo CPM krytycznie postrzega system kastowy i zapowiada walkę z podziałami, jakie ów system generuje: „Walka przeciwko represjom na tle kastowym łączy się z walką przeciwko wyzyskowi klasy robotniczej” (2000, pkt 5.12) – głosi program partii.

W swoim raczej ogólnym programie podzielonym na czternaście części CPI odnosi się do „tu i teraz” – jedynie w kwestiach gospodarczych: „CPI i lewica muszą walczyć na rzecz alternatywnych rozwiązań gospodarczych, które mogą pomóc przezwyciężyć obecne trudności gospodarcze, pobudzając rozwój i wzrost” (2012, pkt 3.9). Ów alternatywny model zakłada m.in. przeprowadzenie reformy rolnej, wsparcie drobnych przedsiębiorców, w tym przedsiębiorców na wsiach, walkę z korupcją skutecznym prawodawstwem, włączając ustawę Lokpal, odejście od zachodnich modeli industrializacji oraz ograniczenie importu, gdyż ten zaspakaja wyłącznie potrzeby konsumpcyjne elit. CPI (*Ibidem*) dopuszcza ingerencję Zachodu w gospodarkę jedynie w formie inwestycji zagranicznych w przemysł wysokiej technologii (*hi-tech*).

Obie partie komunistyczne krytykują Stany Zjednoczone, najchętniej zerwałyby współpracę na linii Waszyngton – Delhi oraz zawiesiły członkostwo Indii w organizacjach międzynarodowych o zasięgu globalnym, takich jak Międzynarodowy Fundusz Walutowy (International Monetary Fund, IMF). Zdecydowanie bardziej pożądanym partnerem, zdaniem indyjskich partii komunistycznych, są kraje regionu i współpraca w ramach regionalnych organizacji, jak Południowoazjatyckie Stowarzyszenie Współpracy Regionalnej (South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC).

Poglądy CPI na globalizację, wpływ polityki USA i IMF na Indie są następujące: „Ta neoliberalna globalizacja pogłębia ekonomiczne nierówności, powodując biedę, zadłużenie i bezrobocie. Stany Zjednoczone i IMF popychają Indie w kierunku liberalizacji rynku. (...) Indie powinny oprzeć się tej presji. Obywatele Indii powinni aktywnie uczestniczyć w rosnącym w siłę ruchu przeciwko globalizacji” (*Ibidem*, pkt 2.16).

Podobny kierunek w polityce zagranicznej popiera CPM. Partia była zwolennikiem zacieśniania relacji z ZSRR oraz Chinami. O powstałej po rozwiązaniu ZSRR Federacji Rosyjskiej w programie CPM nie pisze się równie pochlebnie jak o Związku Radzieckim, wciąż jednak z punktu widzenia partii pozostaje ona jednym z bardziej pożądanym sojuszników Indii. Relacje Delhi z Pekinem układają się zupełnie odwrotnie od scenariusza nakreślonego przez CPM. Stosunkom indyjsko-chińskim zdecydowanie bliżej do relacji rywali niż sojuszników. W mniemaniu CPM (2010, pkt 4.4) za charakter tych relacji w znacznym stopniu odpowiadają Stany Zjednoczone: „Zagrożenie dla polityki zagranicznej jest realne, ponieważ Stany Zjednoczone mają długoterminowy plan włączania Indii w sojusz strategiczny, aby zrealizować swoje plany przeciwko Chinom i Rosji”.

Obie partie, CPI i CPM, zgodnie odrzucają porządek tworzony i sterowany przez Stany Zjednoczone kojarzone jednoznacznie z samymi niepowodzeniami, takimi jak światowy kryzys gospodarczy czy napięte relacje pomiędzy Pekinem a Delhi. Partie te opowiadają się za wypracowaniem regionalnego partnerstwa gospodarczego będącego alternatywą dla międzynarodowego ładu imperialnego.

Od momentu rozłamu, z wyjątkiem roku 1967, w którym nowo powstała partia komunistyczna zadebiutowała w wyborach powszechnych, oraz roku 1984, CPM miała lepszy wynik niż CPI (tabela 3.13.). Choć w wyborach powszechnych w latach 1951/52-1962 CPI zyskiwała drugi wynik po INC, ze względu na różnice w liczbie mandatów między tymi dwiema partiami (1951/1952: INC 364, CPI 16; 1957: INC 371, CPI 27; 1962: INC 361, CPI 29), partia nie stanowiła zagrożenia dla Kongresu na poziomie państwa.

Tabela 3.13. Liczba mandatów uzyskanych przez CPI i CPM w Lok Sabha w latach 1952-2014

Rok wyborów	CPI	CPM
1951-52	16	–
1957	27	–
1962	29	–
1967	23	19
1971	23	25
1977	7	22
1980	10	35
1984	6	2
1989	12	33
1991	14	35
1996	12	32
1998	9	32
1999	4	33
2004	10	43
2009	4	16
2014	1	9

Źródło: Opracowanie własne.

Programy i cele krajowych indyjskich partii komunistycznych są zbieżne. Priorytetem CPI i CPM jest budowa socjalizmu w Indiach. Ugrupowania kierują swoje programy przede wszystkim do klasy robotniczej i ludności wiejskiej. Równocześnie są one świadome, że jedność klasy robotniczej w warunkach indyjskich, tj. społeczeństwa niehomogenicznego podzielonego przez kasty i religie, jest trudna do osiągnięcia. Dlatego partie te opowiadają się przeciwko podziałom kastowym oraz za sekularyzacją. Wspólne partiom jest wrogie nastawienie do imperializmu oraz do, odpowiedzialnych w ich mniemaniu za prowadzenie imperialnej polityki Stanów Zjednoczonych. W kwestii polityki zagranicznej obie partie wspierają współpracę regionalną Południe-Południe.

Partie różnią się przede wszystkim na poziomie teorii. W odróżnieniu od CPI, CPM zakłada możliwość realizacji swoich celów innymi metodami niż metody pokojowe. Indyjscy marksiści walczą o demokrację ludową, natomiast CPI częściej używa sformułowania demokracja narodowa. Paradoksalnie indyjskie partie komunistyczne w programach i manifestach potwierdzają swoje poparcie dla demokracji jako takiej równie często, jak silnie krytykowany przez indyjskich komunistów establishment amerykański.

Komunistyczna Partia Indii (Maoistyczna) (CPI (Mao))

Inne metod niż dwie krajowe partie komunistyczne stosuje CPI (Mao). Partia odłączyła się od CPIM w roku 2004 w celu utworzenia bardziej radykalnego ugrupowania. „Oni osiągają cele, stosując przemoc, my chcemy je realizować przez rewolucję” – mówi o CPI (Mao) K.N. Ramachandran (2012), sekretarz CPIM. Utworzenie partii było próbą zjednoczenia wszystkich grup, które działają pod szyldem naksalitów, których aktywność ma dłuższą historię niż sama CPI (Mao).

Początek ich aktywności dało powstanie, które wybuchło w latach 60. zeszłego wieku w Bengalu Zachodnim, w Naxalibari (stąd nazwa naksalici). Była to grupa bezrolnych chłopów, ośmielona do działania ówczesnymi sukcesami komunistów w wyborach do Vidhan Sabha Kerali (mandaty: CPI – 19, CPM – 52/ 133 (ECI, 1967a, s. 8)) i Bengalu Zachodniego (mandaty: CPI – 16 , CPM – 43/ 280 (ECI, 1967b, s. 11)), dodatkowo zachęcana przez maoistów z Nepalu oraz nowo powstałą CPM, grupą bezrolnych chłopów, która w roku 1967 zbuntowała się przeciwko właścicielom majątków ziemskich. Zajmowali ziemię, palili domy, a ich właściciele mordowali.

Chłopskie powstanie zauważyły i doceniły chińskie media: „Lud Chin radośnie przyklaskuje tej rewolucyjnej burzy indyjskich chłopów” – cytuje artykuł opublikowany w chińskiej

prasie 5 lipca 1967 roku prowadzony przez zwolenników CPI (Mao) portal Banned-thought (br.). Pomimo faktu, że powstanie stłumiono, ruch naksalitów w pewnym sensie zwyciężył, bo nie tylko przetrwał, ale także liczba jego zwolenników i zasięg oddziaływania wzrosły. „Co najważniejsze, Naxalibari odnowiło rewolucyjnego ducha marksizmu na indyjskiej ziemi, który został wypaczony, skorumpowany i zniszczony przez rewizjonizm CPI, i potem przez CPM” – podaje portal indyjskich maoistów (Banned-thought br.). Jak sugeruje powyższy cytat, koncepcje CPI (Mao) mogą różnić się od tych z programów CPI i CPM. Indyjscy maoiści przedstawiają swoje poglądy w opozycji do głównych partii komunistycznych (tabela 3.14.).

CPI (Mao) postrzega indyjską scenę polityczną inaczej niż krajowe partie komunistyczne. Organizacja stosuje też inną taktykę – bojkotując wybory – w celu osiągnięcia różnych od CPI i CPM celów. CPI (Mao) otwarcie deklaruje, że jej zamierzeniem jest wprowadzenie nie socjalizmu, a komunizmu. 40 lat po powstaniu chłopskim obszar działalności naksalitów znacznie przekroczył granice nie tylko Naxalibari, gdzie się narodził, ale i Bengalu Zachodniego. Zgodnie z danymi z roku 2008 „rząd indyjski szacuje, że ruch aktywny jest w około 125 dystryktach rozproszonych po 12 stanach” (Government of India 2008).

Tabela 3.14. CPI i CPM vs CPI (Mao) – różnice

	CPI i CPM	CPI (Mao)
Program	Indie są właściwie krajem kapitalistycznym z pozostałościami feudalizmu	Indie są krajem częściowo feudalnym Niepodległość Indii jest fałszywa. Indie są półkolonią
Strategia	Pokojowe przemiany	Wojna ludowa. Drogą do wyzwolenia jest walka partyzancka, budowanie armii ludowej, tworzenie wyzwolonych obszarów na wsiach i stopniowe włączanie w nie miast. Początkowym celem jest ustanowienie demokratycznej dyktatury ludowej – pierwszy krok w drodze do socjalizmu. Finalnym celem jest komunizm
Taktyka	Udział w wyborach	Bojkot wyborów
Sprawy międzynarodowe	Wróg: USA i imperializm Przyjaciel: ZSRR, Rosja	Wróg: amerykański imperializm, sowiecki imperializm

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: CPM 2000; CPI 2012; Bannedthought br.

Dwa lata po powstaniu partii naksalici zostali nazwani przez ówczesnego premiera Indii, Manmohana Singha, największym zagrożeniem dla wewnętrznego bezpieczeństwa kraju. Po kolejnych trzech latach partię zdelegalizowano, uznając ją za organizację terrorystyczną. W konsekwencji CPI (Mao) nie posiada nawet ogólnodostępnej oficjalnej strony internetowej, materiały takie jak plakaty wyborcze i program udostępniane są w internecie przez jej sympatyków²³.

Naksalici działają głównie na obszarze ubogich stanów na wschodzie kraju: Andhra Pradesh, Bihar, Chhattisgarh, Jharkhand, Madhya Pradesh, Orisa, Uttar Pradesh oraz Bengal Zachodni – wspólnie nazywanych czerwonym korytarzem. Przede wszystkim to mieszkańcy tego obszaru zasilają szeregi maoistów. Jak przedstawia ich Roy, „Desperacko biedna ludność plemienna żyjąca w warunkach chronicznego, skrajnego głodu, który kojarzymy z Afryką Subsaharyjską. Są ludźmi, którzy nawet po sześćdziesięciu latach indyjskiej tzw. niepodległości nie mają dostępu ani do edukacji, ani do opieki zdrowotnej” (2011, s. 7). Korespondent „Al-Jazeera”, Imran Garda, tak opisuje spotkanie z jednym z mieszkańców obszaru czerwonego korytarza: „Nie wiedział, kto był premierem Indii, ale silnie wierzył w demokrację i pozostał nieugięty w kwestii, że konieczne są wybory na poziomie lokalnym” (2011).

Paradoksalnie ci najubożsi obywatele Indii zamieszkują najbogatsze w surowce naturalne obszary kraju, będące obiektami zainteresowania koncernów kopalnianych, którym w realizacji inwestycji – wymagających m.in. przesiedlania żyjących tam plemion – sprzyjają skorumpowane władze, a na przeszkodzie stoją właśnie maoiści. Spośród zaangażowanych w ten konflikt o ziemię i jej bogactwa stron, do których należą rząd, koncerny, maoiści oraz lokalne plemiona, czyli adiwasi, ci ostatni znajdują się w najgorszym położeniu.

Z jednej strony, działalność maoistów może sprzyjać plemionom rezydującym na terenach czerwonego korytarza. Ich cele są zbieżne: ani jedni, ani drudzy nie chcą, aby obszary z lasami, które zamieszkują maoiści, i polami, które uprawiają adiwasi, przeszły na własność koncernów. Z drugiej zaś, działania maoistów mogą być krzywdzące dla lokalnych społeczności tak samo jak działania koncernów kopalnianych czy przekupywanej przez nie policji. Maoiści eliminują wszystkich tych, którzy nie są skłonni podporządkować

²³ Program oraz plakaty CPI (Mao) udostępniane są na stronie internetowej bannedthought.net, której autorzy zaznaczają, że nie mają żadnych związków z partią; ta sama grupa zwolenników partii prowadzi jej profil na Facebooku <https://www.facebook.com/maoistindia>, 19.08.2014.

się ich rządowi, zapłacić ustanowionego przez nich podatku czy poddać się wyrokowi wydanemu przez ich sąd.

Działalność maoistów oceniana jest niejednoznacznie. W *Broken Republic* Arundhati Roy (2011) dostrzega w naksalitach zdesperowanych partyzantów walczących tylko o to, co im się faktycznie należy, tymczasem indyjski rząd, koncerny i te lokalne społeczności czerwonego korytarza, które nie godzą się na rządy indyjskich maoistów, uważają ich za terrorystów. Tak samo zachodnia opinia publiczna pozostaje podzielona w kwestii oceny działalności maoistów. Z jednej strony, oficjalnie naksalicy postrzegani są jako terroryści. Taką percepcję umocnił incydent z marca 2012 roku, kiedy naksalicy porwali włoskiego turystę, ostatecznie uwolnionego po miesiącu. Jednak z drugiej strony, nie brak głosów wsparcia dla naksalitów. Kilukrotnie obywatele państw zachodnich przyłączali się do maoistów, stając po ich stronie w walce przeciwko rządowi i koncernom (*India Maoists kidnap Italian tourists in Orissa* 2012; Dean 2014).

Zarówno ogólnokrajowe, jak i regionalne partie komunistyczne działają w Indiach w warunkach demokracji. Niektóre z nich, w tym CPI i CPM, udział w wyborach traktują jako swego rodzaju ustępstwo, na które muszą się zdobyć, by pozostać na indyjskiej scenie politycznej. Natomiast CPI (Mao) charakteryzuje znacznie mniej oportunistyczne nastawienie i wynikające z niego metody działania.

Koalicje

W konsekwencji załamania się systemu z jedną partią dominującą, poza wzrostem znaczenia partii regionalnych, upowszechniła się praktyka zawiązywania koalicji już podczas trwania kampanii wyborczej. W tych nowych uwarunkowaniach z gwałtownie rosnącą liczbą partii politycznych, partie zaczęły zawiązywać sojusze, by zwiększyć własne szanse na wyborczy sukces. Analizy polityki koalicyjnej w Indiach koncentrują się na trzech głównych sojuszach: dwóch skupionych wokół największych partii w indyjskim systemie politycznym: INC i BJP, oraz trzeciej, której trzon stanowią krajowe partie komunistyczne na czele z CPM.

W warunkach systemu polityki koalicyjnej, który zastąpił system z jedną partią dominującą, „kilka partii politycznych równocześnie dzieli ze sobą władzę na poziomie państwa i stanów” (Kumar, Lone 2013, s. 56). Wcześniej partie nie zawiązywały sojuszy w trakcie prowadzenia kampanii wyborczych, ponieważ wszystkie poza INC funkcjonowały na peryferiach systemu politycznego, a dominujący Kongres nie potrzebował

wchodzić w koalicje, ani aby zwyciężyć w wyborach, ani aby utworzyć rząd tuż po nich. W roku 1967 wraz z końcem ery INC w kilku stanach: Pendżabie, Biharze, Uttar Pradesh, Bengalu Zachodnim, Kerali, Orisie oraz Madhya Pradesh utworzono rządy koalicyjne. Na poziomie państwa wciąż rządziły partie niezorganizowane w sojusze. Sytuację w Lok Sabha zmieniło wprowadzenie stanu wyjątkowego i jego konsekwencje w postaci spadku poparcia dla Kongresu i zwycięstwo Janaty – koalicji, w której skład wchodziły m.in: Socialist Party, Bharatiya Jan Sangh i Congress (O). Stworzony przy poparciu CPM przez premiera Morarji Desai rząd był pierwszym w historii Indii rządem koalicyjnym. Rząd ten, tak samo jak trzy kolejne rządy koalicyjne utworzone w latach 1989-1998, nie przetrwał pełnej kadencji.

W XXI wieku „trzy różne grupy koalicyjne pojawiły się w indyjskiej polityce: koalicja pod przywództwem BJP, koalicja pod przywództwem INC oraz Front Lewicy (Left Front Alliance, LF)” (*Ibidem*, s. 56). W roku 2004 partie komunistyczne, wcześniej podzielone między różne bloki, wystartowały razem w wyborach właśnie w LF (później Trzeci Front – po UPA (centrolewicowym bloku na czele z INC) oraz NDA (centroprawicowym bloku na czele z BJP) – trzeciej koalicji na indyjskiej scenie politycznej (tabela 3.15.).

Tabela 3.15. Koalicje w wyborach do Lok Sabha w latach 2004-2014

Rok	UPA	NDA		LF/TF			Suma mandatów zdobyta przez trzy koalicje (na 543 miejsca)
	Liczba mandatów koalicja/INC	Liczba partii w koalicji	Liczba mandatów koalicja/ BJP	Liczba partii w koalicji	Liczba mandatów koalicja/ CPM	Liczba partii w koalicji	
2004	218/145	12	181/138	9	59/43	4	458
2009	262/206	12	159/116	9	79/16	12	500
2014	58/44	12	336/282	22	11/9	4	405

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ECI – różne lata, szczegóły w bibliografii końcowej.

W latach 2004-2014 dla partii spoza trzech największych koalicji oraz kandydatów niezależnych zostawało ok. 10%-27% mandatów w Lok Sabha. W roku 2004 najlepszy wynik spośród partii startujących poza koalicjami osiągnęła Partia Socjalistyczna

(Samajwadi Party, SP), zdobywając 36 mandatów. W kolejnych wyborach powszechnych w roku 2009 SP wystartowała w koalicji Czwarty Front (Fourth Front, FF), osiągając gorszy wynik (23 mandaty). W tym właśnie roku spoza ówczasie startujących w wyborach czterech koalicji (łącznie z wyżej wspomnianym FF) do Lok Sabha weszło siedem partii – każda z jednym reprezentantem – oraz dziewięciu kandydatów niezależnych. W kolejnych, 16. wyborach do Lok Sabha, zbliżony wynik do SP z roku 2004 uzyskała AIADMK, zdobywając 37 mandatów. Przy podobnej liczbie mandatów dla NDA i UPA w latach 2004-2014 (tabela 3.15.), spadkowi poparcia dla koalicji partii lewicowych towarzyszył wzrost liczby mandatów dla kandydatów spoza bloków koalicyjnych. W roku 2014 było ich o ponad 100 więcej niż pięć lat wcześniej.

Przyczynami upowszechnienia się praktyki wchodzenia w koalicje już na etapie kampanii wyborczych są: duża liczba partii politycznych na indyjskiej scenie politycznej oraz relatywna równowaga między INC a BJP z ich koalicjami w okresie od końca lat 80. minionego wieku do wyborów powszechnych w roku 2014, kiedy żadna z partii nie zdobyła większości mandatów w Lok Sabha. „Żadna partia krajowa nie ma tak silnej pozycji, by zdobyć większość głosów w wyborach i utworzyć rząd” – pisali na początku roku 2013 Kumar i Lone (s. 56). Wynik wyborów z roku 2014, w których BJP zdobyła 282 mandaty, podważa hipotezę badaczy.

Pomimo przewagi BJP ważnym elementem obecnego układu sił na indyjskiej scenie politycznej pozostają partie regionalne. W wyborach w roku 2014 startująca poza koalicjami partia z Tamil Nadu AIADMK uzyskuje trzeci wynik po BJP i INC, zdecydowanie wyprzedzając koalicję partii lewicowych. Z jednej strony, liczba mandatów AIADMK (37) zdobyta wyłącznie dzięki głosom obywateli Tamil Nadu w tym roku, w porównaniu do liczby mandatów zwycięskiej BJP, nie wydaje się imponująca. Z drugiej zaś, pomimo tej niewielkiej liczby mandatów nie można lekceważyć faktu, że partia regionalna startująca samodzielnie w wyborach została trzecią siłą w Lok Sabha. Co więcej żadna partia regionalna wcześniej w historii niepodległych Indii nie osiągnęła wyniku tak zbliżonego do Kongresu. W Lok Sabha 16. kadencji Kongres zdobył zaledwie o siedem mandatów więcej od AIADMK.

„Od 1967 r., 60 rządów koalicyjnych funkcjonowało w indyjskiej polityce. Średnio te rządy trwały 26 miesięcy. Ale koalicyjny rząd komunistów w Bengalu Zachodnim przetrwał ponad 25 lat” – napisał w roku 2006 A.K. Pandey (s. 59). Choć rządy koalicyjne tworzone na poziomie państwa pod koniec lat 80. i w latach 90. zeszłego wieku

okazały się mniej stabilne od wcześniejszych rządów Kongresu, a niektóre koalicje bardzo nietrwałe²⁴, praktyka tworzenia sojuszu już w trakcie trwania kampanii wyborczych, została utrzymana. Co więcej, tworzone po roku 1999 rządy koalicyjne przetrwały okresy pełnych kadencji.

Wielość i różnorodność partii w indyjskim systemie politycznym odzwierciedla zdyswersyfikowanie tamtejszego elektoratu. W warunkach indyjskiej demokracji najbardziej defaworyzowane grupy społeczne są reprezentowane przez partie, które obiecują dbać o ich partykularne interesy. Dwie dominujące partie polityczne, INC i BJP, aby utrzymać swoją pozycję nie tylko w Lok Sabha, ale także w zgromadzeniach ustawodawczych stanów, wchodzi w koalicje z mniejszymi partiami, cieszącymi się poparciem wśród lokalnych społeczności już w trakcie kampanii wyborczych.

Zgodnie z wybranym na potrzeby niniejszej monografii podejściem polegającym na analizie porównawczej politycznych uwarunkowań demokracji, partie polityczne jako główni aktorzy biorący udział w rywalizacji wyborczej obok procedury wyborów (w tym praw regulujących jej przeprowadzenie) są kluczowe dla funkcjonowania systemu demokratycznego. Fakt ów potwierdzają nie tylko założenia teoretyczne Przeworskiego i jego następców przytoczone w rozdziale 1, ale także decydująca rola INC w tworzeniu podstaw państwa w tym zainicjowanie przez partię procedury wyborów na poziomie państwa i niższych poziomach lokalnych w pierwszych latach istnienia niepodległych Indii.

Równowaga kontroli między establishmentem wojskowym a cywilnym

Powyższa analiza procedury wyborów bezpośrednich i pośrednich potwierdza, że indyjski establishment polityczny dbał, aby ciągłość funkcjonowania procedur i instytucji ustanowionych przez konstytucję była zachowana. Choć zaraz po uzyskaniu niepodległości utrzymanie integralności terytorialnej Indii, przede wszystkim z uwagi na kwestię Kaszmiru, podobnie jak w Pakistanie zależało w znacznym stopniu od wojska, indyjska armia nie szukała wpływów politycznych.

Mając świadomość, z jakim zagrożeniem dla pozycji klasy politycznej wiąże się utrzymanie silnej armii, indyjski establishment cywilny obniżył jej status. „Zlikwidowanie stanowiska Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zrównanie statusu trzech rodzajów

²⁴ Jako przykład przytoczyć można koalicję Zjednoczony Front (United Front, UF) nazywaną tęczęwą, ze względu na fakt, że jak tęcza pojawia się i znika.

wojsk [piechoty, floty i sił powietrznych] umniejszyło co najmniej symbolicznie znaczenie wojska” (Oldenburg 2010, s. 50). Lloyd i Susanne Rudolph przytaczają wspólną opinię premiera Jawaharlala Nehru i ministra obrony Yashwantrao Chavany w latach 1962-1966 na temat powodów ingerencji armii w sferę polityki, obaj „zgadzali się, że [w Pakistanie] to nie przerost ambicji czy szczególna ochota, by wejść do polityki, ale niepowodzenia klasy politycznej w rządzeniu przekonały armię pod dowództwem Ayuba Khana, by poszerzyć zakres władzy” (1967, s. 5). Działania Khana spotkały się ze zrozumieniem wojskowych w Indiach. W sytuacji gdy politycy nie wywiązują się ze swoich zobowiązań, „armia powinna zainterweniować i zrobić porządek. Jednak w przypadku braku poważnych niepowodzeń, indyjski żołnierz będzie trzymał się standardów wyuczonych podczas rządów Brytyjczyków, bo »zna zwoje miejsce«” (*Ibidem*, s. 5).

W historii Indii ani razu nie doszło do przejścia władzy przez wojsko. Co więcej, żaden z dowódców wojskowych nie wszedł do rządu, a Ministerstwem Obrony zawsze kierował cywil. „Chociaż służący w armii oficerowie są zapraszani do dyskusji w sprawach związanych z bezpieczeństwem, i odgrywają znaczącą rolę przy wyborze systemów uzbrojenia, w polityce kadrowej itp., ostateczna decyzja zawsze należała do cywilów” (Oldenburg 2010, s. 50).

Sporadycznie indyjscy wojskowi angażują się w politykę po przejściu na emeryturę. Do wyjątków należy gen. Bhuvan Chandra Khanduri, który po odbyciu służby w Korpusie Inżynierów Indyjskiej Armii w latach 1954-1990, rozpoczął karierę polityczną: był ministrem transportu (1999-2004), kilkakrotnie członkiem Lok Sabha oraz premierem stanu Uttarakhand w latach 2007-2009 i 2011-2012 (*Bhuvan Chandra Khanduri returns as Uttarakhand CM after three years* 2011).

Uwarunkowania międzynarodowe

Przekonanie o potędze Indii towarzyszyło już pierwszym elitom politycznym niepodległego kraju. Nehru twierdził, że „Indie są jednym z niewielu krajów, który ma potencjał, aby samodzielnie stać na własnych nogach” (2004, s. 5). Wiare we własne siły mogło nieco osłabić poczucie (nie)bezpieczeństwa, o którym pisze Jakub Zajączkowski: „Doświadczenia kolonialne oraz na przykład brak demarkacji granic w Azji Południowej czy geneza podziału subkontynentu indyjskiego przyczyniły się do zwiększenia poczucia

(nie)bezpieczeństwa, tzw. *postcolonial (in)securities*. Indie obawiały się wykorzystania przez inne państwa konfliktów wewnętrznych do osłabiania ich pozycji” (2008, s. 38-39).

Ta anarchia środowiska międzynarodowego charakterystyczna dla Azji Południowej dla jednych państw stanowi zagrożenie: „bycia podbitym, okupowanym, unicestwionym, uległym” (Gourevitch 1978, s. 896), natomiast przez inne może być postrzegana jako możliwość: podboju, okupacji czy podporządkowania sobie innych aktorów środowiska międzynarodowego. Z uwagi na swój potencjał geograficzny, demograficzny, gospodarczy i wojskowy, Indie należą do państw z tej drugiej grupy. Peter Gourevitch bardziej intuicyjnie i odwołując się do przykładów z historii niż dokładnie wyjaśniając definicję, nazywa je państwami silnymi. Dlatego anarchia najbliższego otoczenia międzynarodowego, w tym napięte relacje z sąsiednim Pakistanem i Chinami, nie zakłóciły procesu demokratyzacji Indii (*Ibidem*, s. 889-891).

W indyjskiej polityce zagranicznej do pewnego stopnia żywa pozostaje, przynajmniej w odniesieniu do ich najbliższego sąsiedztwa – Chin, Pakistanu i sąsiadującego z nim Afganistanu, doktryna kręgów (*mandala*) z okresu Maurjów, dynastii panującej w okresie ok. 320–180 p.n.e. Według tej koncepcji: „Władca traktował sąsiadujące bezpośrednio z jego imperium królestwo jako nieprzyjaciela (*ari*). Po drugiej stronie kraju nieprzyjacielskiego znajduje się »przyjaciel« (*mitra*), naturalny sprzymierzeniec zdobywczy. (...) Za terenem przyjaciela znajdował się »przyjaciel wroga« (*arimitra*), a za nim z kolei »przyjaciel przyjaciela« (*mitramitra*). Główną istotą tej doktryny była teza, iż sąsiad króla jest jego naturalnym przeciwnikiem, a król mający państwo po drugiej stronie państwa nieprzyjacielskiego – naturalnym sprzymierzeńcem” (Zajączkowski 2008, s. 104).

Niepodległe Indie trzykrotnie toczyły wojnę z Pakistanem, w tym dwukrotnie o Kaszmir, w roku 1947 i 1965. Trzecia wojna między państwami wybuchła w roku 1971, kiedy Indie udzieliły zbrojnego wsparcia partyzantom walczącym z armią pakistańską we wschodnim skrzydle kraju. Do konfliktów na mniejszą skalę dochodzi stale od roku 1947. Te napięte relacje bilateralne nie wpływały na zachowanie ciągłości procedury wyborów w Indiach, ewentualnie na wzrost lub spadek poparcia dla konkretnych partii politycznych. Na przykład zaangażowanie Indii w konflikt, który doprowadził do podziału Pakistanu i powstania niepodległego Bangladeszu w roku 1971, osłabiło ówczesną pozycję INC (Ghosh 2003, s. 229).

Pomimo różnicy potencjałów (militarnych, gospodarczych czy demograficznych) między państwami oraz nikłego wpływu ich trudnych relacji na trajektorię ustrojową

Indii, Delhi nie ignoruje zagrożenia ze strony Islamabadu. Jak utrzymuje indyjski establishment, konsekwencją tych napiętych relacji jest wzrost zagrożenia atakami terrorystycznymi na terenie Indii. Do zamachów, o przeprowadzenie których podejrzewa się organizacje terrorystyczne związane z rządem w Islamabadzie i/lub ISI należą m.in.:

- samobójczy atak na indyjski parlament – Nowe Delhi, grudzień 2001 – 7 zabitych, 12 rannych;
- zamachy bombowe na podmiejskie pociągi – Bombaj, lipiec 2006 – 209 zabitych, 700 rannych;
- seria zamachów bombowych – Nowe Delhi (popularne wśród turystów miejsca jak: Connaught Place, Karol Bagh), wrzesień 2008 – 30 zabitych, 130 rannych;
- seria zamachów – Bombaj, listopad 2008 – 160 zabitych, 293 rannych.

Drugim państwem sąsiadującym z Indiami, z którym Delhi ma trudne relacje, są – pozostające w dobrych stosunkach z Pakistanem – Chiny. Rodzaj napięć między Chinami a Indiami jest jednak zupełnie różny od tych, które kształtują relacje indyjsko-pakistańskie. Chiny w odróżnieniu od Pakistanu dysponują geograficznym, demograficznym i kulturowym potencjałem porównywalnym do Indii.

O ile Pakistan może być postrzegany jako nieprzewidywalny w swoich działaniach sąsiad – państwo upadające z dostępem do broni atomowej, na terenie którego aktywne pozostają siatki terrorystyczne – tak Chiny stanowią zagrożenie dla Indii z uwagi na fakt, że są racjonalnie działającym, stabilnym aktorem stosunków międzynarodowych. O potencjale i sile Chin Indie przekonały się, ponosząc porażkę w wojnie w roku 1962. „Trauma po przegranej (...) spowodowała, że Indie postrzegały je [Chiny] jako jedno ze swoich głównych zagrożeń” (Zajączkowski 2008, s. 153).

Zajączkowski zauważa pewną asymetrię między Indiami a Chinami. „W głównych indyjskich miesięcznikach i kwartalnikach naukowych oraz raportach Ministerstwa Obrony poświęconych problemom bezpieczeństwa i strategicznym dużo więcej miejsca poświęca się omawianiu czynnika chińskiego, jego wpływowi na pozycję Indii aniżeli w publikacjach i wypowiedziach badaczy oraz polityków chińskich” (*Ibidem*, s. 155).

Ta asymetria percepcji nie oznacza jednak, że Chiny nie rywalizują z Indiami o pozycję lidera w regionie. Wystarczy choćby wspomnieć o chińskiej strategii sznura pereł, która „zakłada utworzenie szeregu portów w zaprzyjaźnionych krajach wzdłuż ich południowych wybrzeży” (Kaplan 2009). Chiński sznur sojuszników tworzą m.in. Pakistan ze swoimi portami w Gwadarze i Pasni, Sri Lanka, Bangladesz, Birma oraz Malediwy.

„Z Chinami budującymi porty na swoim wschodzie i zachodzie, oraz przewagą chińskiej sprzedaży broni do krajów leżących nad Oceanem Indyjskim, Indie obawiają się, że zostaną otoczone przez Chiny, chyba że rozbudują własną sferę wpływów” (*Ibidem*).

Wrażenie wykluczenia Delhi już nie tylko z regionalnej, ale i globalnej sieci powiązań, wywołuje ogłoszenie w roku 2013 i budowa chińskiego sieci różnego rodzaju infrastruktury (One Belt One Road, OBOR). Sam odcinek, który wzdłuż przecina Pakistan, czyli Chińsko-Pakistański Korytarz Gospodarczy (China-Pakistan Economic Corridor, CPEC), ma potencjał, aby zmienić równowagę sił w regionie. Wciąż jednak dynamika otoczenia międzynarodowego z jej implikacjami – z uwagi na rosnącą pozycję Chin – przekraczającymi granice regionu – nie wpływa na trajektorię ustrojową Indii.

Trudne sąsiedztwo Indii z upadającym i wrogim Pakistanem, rywalizującym o hegemonie państwem-cywilizacją, czyli Chinami, nie przeszkodziło w zachowaniu ciągłości procedury wyborów w Indiach. Uwarunkowania wewnętrzne z konfliktami komunalistycznymi i międzykastowymi generują poważniejsze wyzwania dla tamtejszej demokracji.

W Indiach regularnie przeprowadza się wybory na poziomie państwa oraz na niższych poziomach lokalnych, co zgodnie z przyjętym na potrzeby niniejszej monografii podejściem, w tym minimalistyczną definicją demokracji, ma decydujące znaczenie dla oceny i nazwania systemu politycznego kraju. Indyjskim wyborom towarzyszy entuzjazm tak niespotykany w krajach zachodnich, że zostały one przez Normanda D. Palmera (1967) porównane do widowiska teatralnego.

Wybory w Indiach są także znacznie większym przedsięwzięciem organizacyjnym niż te przeprowadzane na Zachodzie, nie tylko z uwagi na rozmiar kraju i jego populacji, ale także uwarunkowania polityczne i społeczno-kulturowe. Do indyjskiej procedury wyborów wprowadzono rozwiązania niespotykane w krajach zachodnich: wyborcy indyjscy stoją w dwóch osobnych kolejkach – jednej dla mężczyzn, drugiej dla kobiet, czy wykorzystuje się maszyny EVMs, które umożliwiają niepiśmiennym obywatelom łatwe oddanie głosu.

Ponadto wyzwanie dla tamtejszej demokracji stanowi zapewnienie bezpieczeństwa wyborcom i kandydatom w czasie kampanii i samych wyborów. W Indiach, gdzie konflikty kastowe i religijne swym rozmiarem mogą przypominać wojny domowe, wprowadza się prawa ograniczające możliwość wystąpienia jakichkolwiek incydentów mogących zakłócić przebieg wyborów.

Przykładem takiego ograniczenia było choćby wprowadzenie zakazu sprzedaży alkoholu po godzinie 23:00 w indyjskim stanie Goa na okoliczność wyborów do Vidhan Sabha w roku 2012. Inną praktyką jest zamykanie granicy z Nepalem podczas wyborów w północnych okręgach Uttar Pradesh, z uwagi na zagrożenie ze strony tamtejszych maoistów i ich ewentualne wsparcie dla maoistów indyjskich. Dzięki tym prawom, a także uzbrojonym mundurowym pilnującym lokali wyborczych, procedura wyborów w Indiach przebiega sprawnie i jest coraz lepiej oceniana przez wewnętrznych obserwatorów.

Rozdział 4

Wybory w Pakistanie

Historia wyborów w Indiach Brytyjskich sięga „drugiej połowy XIX wieku, kiedy to administracja Indii Brytyjskich powzięła działania na rzecz zaangażowania indyjskiej reprezentacji w sprawy państwa. (...) Nim Indie i Pakistan uzyskały niepodległość w roku 1947, tradycja wyborów przeprowadzanych z przyjęciem ograniczonego prawa wyborczego zdążyła się już zakorzenić” – ocenia Hasan-Askari Rizvi (2008, s. 2). Przywiązanie do niej było na tyle silne, że „nawet przywódcy armii czuli przymus, by przeprowadzić pewien rodzaj wyborów, poszukując źródła legitymizacji dla władzy” (Wilder 2008, s. 77). Pomimo tych uwarunkowań, pierwsze bezpośrednie wybory do Zgromadzenia Narodowego w Pakistanie odbyły się dopiero w grudniu 1970 roku, tj. ponad 23 lata po uzyskaniu niepodległości. Wybory do zgromadzeń prowincji odbywały się sporadycznie od początku lat 50. zeszłego wieku.

Prawa regulujące przebieg wyborów wielokrotnie zmieniano. Przejmujący po sobie władzę decydenci mieli odmienne preferencje dotyczące fundamentalnych dla procedury wyborów kwestii, takich jak oddzielne elektoraty dla mniejszości religijnych, cenzus wieku czy cenzus wykształcenia. Chaotycznie wprowadzane zmiany służące przede wszystkim establishmentowi do utrzymania władzy, zakłócały ciągłość procesu wyborczego. Wybory zarówno na szczeblu prowincji, jak i państwa odbywały się nieregularnie, a ich uczciwość była kwestionowana zarówno przez opozycję, jak i niezależnych obserwatorów zewnętrznych. Niejednokrotnie w historii niepodległego Pakistanu wybory miały legitymizować bezprawne przejście władzy. Aby uzyskać odpowiednią liczbę głosów, decydenci stosowali takie praktyki, jak manipulowanie zawartością list wyborców czy zmuszanie zależnej od właścicieli majątków ziemskich najuboższej ludności do oddania głosu na konkretnego kandydata.

System wyborczy Pakistanu gwarantuje mandaty silnie defaworyzowanym w życiu codziennym kobietom i mniejszościom religijnym. Stworzone dla nich systemy kwot obejmują zgromadzenie narodowe, senat i zgromadzenia prowincji. Z uwagi na różny

od pakistańskich prowincji status administrowanej przez Pakistan części Kaszmiru, czyli AJK oraz Gilgit-Baltistanu, na obszarach tych nie obowiązuje konstytucja kraju, a więc także prawa regulujące przebieg wyborów. Obywatele pakistańskiego Kaszmiru nie posiadają własnej reprezentacji w krajowym parlamencie. Podobnie do czasu połączenia z KPK w maju 2018 roku, na obszarze Terytoriów Plemiennych Administrowanych Federalnie (Federally Administered Tribal Areas, FATA) nie obowiązywała konstytucja Pakistanu. W odróżnieniu od AJK i Gilgit-Baltistanu, FATA posiadały swoją reprezentację w organach ustawodawczych szczebla krajowego. Jednak dopiero od roku 1997 tamtejsza ludność bierze udział w wyborach powszechnych.

Prawo wyborcze

Konstytucja Pakistanu określa, jakie warunki musi spełnić obywatel, by korzystać z czynnego i biernego prawa wyborczego. Pomimo faktu, że z założenia powszechne prawo wyborcze czyni wszystkich obywateli równymi, bo głos każdego waży tyle samo, w zhierarchizowanym społeczeństwie Pakistanu obywatele z defaworyzowanych grup społecznych mogą doświadczać trudności np. podczas rejestrowania się na liście wyborców. Podobnie korzystanie z biernego prawa wyborczego okazuje się bardziej ograniczone, niż zakłada konstytucja.

Czynne prawo wyborcze

Przyjęte na mocy Objectives Resolution z marca 1949 roku, „powszechne prawo wyborcze zaczęło funkcjonować w Pakistanie od roku 1951, tj. od wyborów do władz prowincji” w Pendżabie (Oldenburg 2010, s. 80). Zgodnie z treścią 51 art. Konstytucji Islamskiej Republiki Pakistanu (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973 [tekst ogłoszony 28 lutego 2012 roku], art. 51(2)) uprawniony do głosowania jest każdy, kto: (i) jest obywatelem Pakistanu; (ii) ukończył 18 lat; (iii) widnieje w rejestrze wyborców; oraz komu (iv) prawo to nie zostało odebrane prawomocnym wyrokiem sądowym i nie jest ubezwłasnowolniony.

Powszechne prawo wyborcze przysługuje obywatelom, którzy do 1 stycznia roku, w którym odbywają się wybory, ukończyli 18 lat. Limit wieku został obniżony z 21. do 18. roku życia przez reżim Musharrafa w roku 2002 tuż przed wyborami. „Czas, który pozostał na rejestrację wyborców nie przekraczał miesiąca” (Rais 2008, s. 32).

W konsekwencji wielu wyborców w wieku 18–20 lat, szczególnie z obszarów wiejskich, nie zostało dopisanych do list i nie wzięło udziału w głosowaniu.

Aby zagłosować, obywatel musi wcześniej zostać wpisany do rejestru wyborców. Rejestr ten powinien być korygowany przez Państwową Komisję Wyborczą w Pakistanie (Election Commission of Pakistan, ECP) każdego roku, by umożliwić jak największej liczbie uprawnionych do głosowania wzięcie udziału w wyborach. W praktyce, z uwagi na fakt, że Komisja nie wywiązuje się z tego obowiązku, warunek figurowania w rejestrze wyborców ogranicza liczbę głosujących.

„Stosowane [w latach 90. zeszłego wieku] listy wyborców zostały sporządzone w latach 1986-87 (...). Wybory z roku 1988, 1990 i 1993 zostały przeprowadzone na podstawie tego właśnie rejestru z uzupełnieniem o niewielką liczbę wyborców. Wysiłek podjęty w roku 1995 przez Państwową Komisję Wyborczą przygotowania nowych rejestrów wyborców okazał się bezowocny, a wybory z 1997 roku zostały przeprowadzone na podstawie rejestru sporządzonego 10 lat wcześniej z uzupełnieniem o niewielką liczbę wyborców” (Maluka 2008, s. 246). Na fakt ten zwracają uwagę niezależni obserwatorzy: „Wielu wyborców wierzyło, że ich nazwiska zostały wpisane do rejestru podczas tworzenia nowych list w roku 1996. Tymczasem rejestracja nie została dokończona, kiedy w listopadzie rząd został zdymisjonowany i ogłoszono wybory (...). Tworzone dodatkowe listy wyborców z roku 1993 okazywały się niekompletne albo nieosiągalne w lokalach wyborczych” (SAARC-NGO Observers 1995, s. 36).

Podczas kolejnych wyborów w roku 2002 wykorzystano nieprecyzyjny rejestr – jak określili go obserwatorzy z ramienia Unii Europejskiej (UE) (EU Election Observation Mission 2008, s. 27) – stworzony na podstawie spisu ludności z roku 1998. Teoretycznie uprawnieni do głosowania obywatele odkrywają, że nie ma ich w rejestrze w dzień wyborów, gdy przychodzą do lokali wyborczych oddać głos.

W związku z tym, że rejestr wyborców nie jest aktualizowany tak często, jak zakłada konstytucja, nie tylko nie ma w nim wszystkich uprawnionych do głosowania, ale widnieją w nim także nazwiska już nieżyjących obywateli. Co więcej, na listach znajdują się osoby, które „nigdy nie istniały oraz takie, które zostały wpisane do rejestru przez pomyłkę” (Maluka 2008, s. 246). Zdarza się też, że wyborcy wpisywani są do rejestru po kilka razy. Szacuje się, że w lutym 2008 roku co najmniej 9,3% nazwisk, czyli ok. 7,5 mln spośród wszystkich 82 mln, było duplikowanych (Free and Fair Election Network 2008).

Problemy związane z rejestracją wyborców są wspólne dla większości demokracji, nawet tych stabilnych i dojrzałych. „W Pakistanie jednak obywatelom odmawia się wpisanego na listy wyborcze, lub wpisuje się ich wielokrotnie z powodów politycznych” (Rais 2008, s. 124), aby manipulować wynikami głosowań. Choć przed wyborami w mediach pojawiają się oficjalne komunikaty nawołujące obywateli do upewnienia się, czy znajdują się w rejestrze wyborców, decydentom faktycznie nie zależy na tym, by wszyscy uprawnieni się tam znaleźli.

„Partie polityczne odgrywają znaczącą rolę w procesie rejestracji wyborców, pozostawiając to zadanie swoim potencjalnym kandydatom, którzy upewniają się, czy stały elektorat partii jest na listach wyborców, i czy otrzymał dokumenty tożsamości. Kandydaci używają swoich wpływów, by na liście nie znalazły się nazwiska głosujących na opozycję lub fałszują całe listy” (*Ibidem*, s. 124-125).

Rejestracja jest sterowana, a dopisanie się do rejestru na własne życzenie jest procesem zawiłym i czasochłonnym. „Wyborca, który odkrył, że jego nazwisko nie widnieje w rejestrze, powinien przedstawić przed sądem formularz podpisany przez dwóch świadków potwierdzających jego tożsamość i miejsce zamieszkania” (*Ibidem*, s. 124).

Innym stosowanym w Pakistanie sposobem na pozbawienie obywatela prawa wyborczego jest odmowa wydania lub zanegowanie dokumentu tożsamości. Dokumenty tożsamości zostały wprowadzone, aby ograniczać fałszerstwa wyborcze, miały zapobiec wielokrotnemu oddawaniu głosu i kradzieży tożsamości, jednak „nie ograniczyły oszustw podczas wyborów. (...) Fałszywe dokumenty tożsamości były wydawane przez już rozwiązane National Registration Authority” (*Ibidem*, s. 122). Jak podają obserwatorzy z ramienia UE: „W 2002 r. znaczna liczba obywateli nie mogła głosować, ponieważ nie mieli oni wymaganych dowodów tożsamości, co przede wszystkim dotknęło ludzi ubogich mieszkających na wsi i kobiety” (EU Election Observation Mission 2008, s. 4).

Samo zapisanie powszechnego prawa wyborczego w konstytucji nie zniosło głęboko zakorzenionych w historii i kulturze podziałów społecznych, które mają realny wpływ na codzienne życie obywateli. Dyskryminacja niższych warstw społecznych, kobiet oraz mniejszości religijnych w systemie wyborczym ma przede wszystkim charakter nieformalny. „Wolności polityczne czy wyrażanie swojej woli w wyborach przez najniższe kasty jest nierealnym oczekiwaniem w warunkach feudalnych stosunków społecznych” – twierdzi Rais (2008, s. 445). Powołując się na własne doświadczenia z obserwacji wyborów w południowym Pendżabie, autor pisze: „By mieć pewność, że oni [niższe warstwy

społecznej zagłosują, transportuje się ich do lokali wyborczych wcześniej rano. Są nadzorowani przez zaufanych pracowników właściciela majątków ziemskich, do czasu aż oddadzą głos, po czym są odwożeni z powrotem” (*Ibidem*, s. 445). Zdarza się, że obywatele głosujący pod presją, pozbawieni wiary w wybory jako sprawiedliwą metodę wyłaniania decydentów, liczą, że zostaną wynagrodzeni za właściwie oddany głos. „Część Pakistańczyków udziela poparcia najbardziej prawdopodobnemu zwycięzcy, w nadziei na odniesienie korzyści z późniejszego patronatu kandydata” – potwierdza Owen Bennett Jones (2005, s. 29), brytyjski dziennikarz, autor książki *Pakistan. Oko cyklonu*.

W konsekwencji powyższych praktyk grupy społeczne o najniższym statusie społecznym, jak żyjący w warunkach zależności feudalnych mieszkańcy wsi, pozostają pozbawione własnej reprezentacji nie tylko na poziomie państwa, ale i na niższych poziomach lokalnych. Ich interesy są lekceważone, a pakistański system polityczny – nawet jeśli rozwija się w kierunku demokracji – to zupełnie ich ignoruje.

Dla kobiet i mniejszości religijnych, także defaworyzowanych w pakistańskim społeczeństwie, zarezerwowano mandaty w obu izbach parlamentu oraz w zgromadzeniach prowincji. Od momentu przyjęcia powszechnego prawa wyborczego kobiety mają utrudniony dostęp do rejestru wyborców. „Niepełna rejestracja kobiet wciąż pozostaje problemem na terytoriach plemiennych Chajber Pachtunchwa, Beludżystanu i Pendżabu” – pisał Ian Talbot (2009, s. 3). Spełnienie wymogów formalnych, w tym zarejestrowanie się jako wyborczyni, jest jednak znacznie łatwiejsze niż przewyciężenie warunków społeczno-kulturowych, które wciąż powstrzymują masy kobiet w Pakistanie przed oddaniem głosu. Choć ponad sześć tysięcy było zarejestrowanych w każdym okręgu dystryktów Upper Dir i Lower Dir w KPK, żadna z nich nie oddała głosu w wyborach uzupełniających do zgromadzenia prowincji w grudniu 2017 roku. Za tę sytuację obwinia się partie polityczne, podejrzewane o zawarcie nieformalnej umowy przedwyborczej o niedopuszczeniu kobiet do wyborów²⁵. Każdy ze zwycięskich kandydatów zdobył między 1200 a 2100 głosów, a zatem sześć tysięcy uprawnionych do głosowania kobiet w każdym z okręgów, nawet przy typowej dla prowincji frekwencji na poziomie 44%, mogłoby zmienić wynik wyborów.

Spośród wymienionych w konstytucji warunków regulujących kwestię czynnego prawa wyborczego, najtrudniejszym do spełnienia wydaje się warunek figurowania

²⁵ Z kolei w dystrykcie Shangla (KPK) za powód analogicznej sytuacji kilka miesięcy wcześniej podano tradycję.

w rejestrze wyborców. Dostęp do list ograniczany jest ze względów politycznych. Zawartość rejestru wyborców jest regulowana przez lokalnych polityków, którzy dbają o to, by znaleźli się w nim głównie im przychylni wyborcy.

Bierne prawo wyborcze

Aby kandydować do parlamentu, trzeba być obywatelem Pakistanu i cieszyć się dobrą reputacją. Jeśli kandydat jest muzułmaninem, powinien żyć w zgodzie z zasadami islamu oraz wypełnić podstawowe obowiązki muzułmanina zapisane w Koranie. Bierne prawo wyborcze do wyższej izby parlamentu przysługuje obywatelom od 30. roku życia, do niższej – od 25. roku życia.

Kandydat ubiegający się o mandat w Senacie musi być zarejestrowany jako wyborca w prowincji lub Terytorium Stołecznym Islamabadu – w zależności od tego, skąd kandyduje. Kandydaci ubiegający się o mandat ogólny lub dla mniejszości religijnych w Zgromadzeniu Narodowym muszą być wpisani do rejestru wyborców w jakiegokolwiek części Pakistanu. Natomiast ubiegając się o miejsce w Zgromadzeniu Narodowym przeznaczone dla kobiet, kandydatka rejestruje się w jakimkolwiek okręgu konkretnej prowincji, z której ubiega się o mandat (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973, art. 62). Kandydaci do zgromadzeń prowincji muszą mieć ukończone co najmniej 25 lat i figurować w rejestrze wyborców w prowincji, do zgromadzenia której kandydują, niezależnie od okręgu wyborczego (*Ibidem*, art. 106 (2)).

Reprezentanci kobiet i mniejszości obejmujący mandaty dla nich przeznaczone w ramach systemów kwot wybierani są pośrednio z zamkniętych list partyjnych. W rezultacie mandaty te pozostają poza zasięgiem niezależnych kandydatów. W ramach systemów kwot mandaty przyznawane są zgodnie z zasadą proporcjonalnej reprezentacji na podstawie liczby wszystkich głosów, jakie zdobyła partia polityczna.

Kandydat do każdego z powyższych organów nie mógł być w przeszłości skazany za zbrodnie związane z niemoralnością ani krzywoprzysięstwo. Także potwierdzone zarzuty o korupcję odbierają obywatelowi możliwość kandydowania do parlamentu i zgromadzeń prowincji, chyba że minęło pięć lat od daty wydania wyroku (*Ibidem*, art. 63 i 113). Pomimo powyższego prawodawstwa „wysilek, by wyczyścić listy kandydatów z osób z kryminalną przeszłością został udaremniony” – ocenia Oldenburg (2010, s. 81).

W roku 2002, tuż przed wyborami do parlamentu, reżim Musharrafa wprowadził cenzus wykształcenia, zgodnie z którym kandydaci musieli posiadać co najmniej tytuł

licencjata albo wykształcenie zdobyte w medresie (Abouzeid 2010). Z jednej strony, wymóg ten można uznać za zbyt rygorystyczny, bo pozbawił biernego prawa wyborczego ok. 95% pakistańskich obywateli. Z drugiej zaś, mając na uwadze rozmiar korupcji w Pakistanie, jest to warunek, który można obejść, kupując dyplom.

Zniesiony po wyborach powszechnych w roku 2008 cenzus spowodował nagłośnioną przez pakistańskie media aferę. W czerwcu 2010 roku Sąd Najwyższy podważył wiarygodność dyplomów 1170 urzędników różnych szczebli (Waraich 2010). Wśród nich było ponad 160 polityków pochodzących z wyboru (*Pakistan MPs in Fake Degree Scandal* 2010). Jak podaje pakistański dziennik „Dawn”, spośród polityków z PPP, 13 posługiwało się fałszywymi dyplomami, z Pakistańskiej Ligi Muzułmańskiej (Q) (Pakistan Muslim League (Quaid e Azam Group), PML(Q)) – 12, a z PML(N) – 11 (Khan 2010). 10 grudnia 2010 roku dziennik podał: „Źródła w Państwowej Komisji Wyborczej potwierdzają, że osobom, które starając się o mandat w zgromadzeniach, użyły sfalszowanego dyplomu, zostaną postawione zarzuty. (...) Grozi im kara do trzech lat pozbawienia wolności i/lub grzywna do 5000 rupii pakistańskich (PKR)” (*Fake degrees: criminal cases against four legislators likely* 2010).

Jako kryterium nieformalne w kontekście przysługiwania biernego prawa wyborczego – obowiązuje cenzus majątkowy. Biznesmen Zil-a-Ilahi, który zamierzał, za przykładem swojego brata, ówczesnie członka Zgromadzenia Prowincji Pendżab, wejść do polityki, przyznaje, że na kampanię będzie musiał wydać własne pieniądze: „Kiedy mój brat kandydował, wydaliśmy około 3-4 miliony. (...) Kwota zależy od wyborów, od tego, z jakiego okręgu się kandyduje. Może wydam 4-5 mln, a może 10, 20, 30, 40. (...) Kiedy wchodzisz do polityki, ważne jest, byś był zamożnym człowiekiem. Trzeba wydać pieniądze, by nakarmić ludzi, by zorganizować im transport do lokali wyborczych. Pieniądze zostaną wydane także na plakaty wyborcze. Musisz wydać pieniądze, to nasza tradycja” (2010).

Zapytany, czy praktyka ta nie jest tożsama z kupowaniem głosów, Zil-a-Ilahi zaprzecza: „Wyborcy mogą jeść za moje pieniądze, a głosować na inną partię – nie wpływam na to” (*Ibidem*). Także Palwasha Khan, posłanka PPP w latach 2008-2013, potwierdza, że aby wejść do polityki, należy być zamożnym. „To drogi biznes”²⁶ – mówi polityk (2010). Wypowiedzi te korelują z wnioskami obserwatorów wyborów z ramienia UE: „Choć

²⁶ Palwasha Khan – posłanka z ramienia PPP (2008-2013), od listopada 2018 roku w partii pełni rolę zastępcy sekretarza ds. informacji.

partie polityczne mogą finansowo wspierać kandydatów, typowe jest, że kampania finansowana jest przez samych kandydatów” (EU Election Observation Mission 2008, s. 33).

Wspomniana Palwasha Khan mogła już w wieku dwudziestu kilku lat rozpocząć karierę polityczną dzięki powiązaniom rodzinnym: „Moja rodzina jest w polityce od jakiegoś czasu, ale to była moja decyzja. Startowałam w wyborach w roku 2002, niestety nie udało mi się zdobyć mandatu. Jednak od tego czasu jestem związana z polityką, przez siedem lat pracowałam z Benazir Bhutto, do czasu jej śmierci” (2010).

Przykłady Zil-a-Ilahi i Palwashy Khan wskazują na istnienie jeszcze innego nieformalnego kryterium, który dobrze jest spełniać, startując w wyborach. Tym kryterium jest przynależność do rodziny związanej z polityką.

Kandydaci do pakistańskiego parlamentu w okresie obowiązywania cenzusu wykształcenia potrafili obejść to formalne kryterium, kupując fałszywe dyplomy. Dużo trudniej jest zdobyć mandat, nie spełniając kryteriów nieformalnych: nie posiadając ani powiązań rodzinnych, ani majątku. Dlatego najniższe warstwy społeczne: uboga, niewykształcona i zdarza się, że niepiśmienna ludność głównie z obszarów wiejskich, gdzie wciąż funkcjonuje system feudalny, pozostają pozbawione możliwości zdobycia miejsca w którymś z wybieralnych organów. Różnego rodzaju powiązania są szczególnie istotne w przypadku kandydatów ubiegających się o miejsca dla kobiet i mniejszości religijnych, ponieważ aby otrzymać mandat zarezerwowany dla jednej z tych grup, trzeba zostać wybranym przez lidera partii.

Oddzielne elektoraty

W roku 1909 na prośbę muzułmańskiej elity utrzymującej, że system wspólnego elektoratu nie gwarantuje muzułmanom równych szans na zdobycie mandatu, a pomimo sprzeciwu INC, Brytyjczycy wprowadzili system oddzielnych elektoratów. Wtedy na miejsca przeznaczone dla wyznawców islamu, muzułmanów wybierali muzułmanie. „Jednym z najważniejszych założeń programowych muzułmańskiej polityki pod władzą Brytyjczyków było zapewnienie rozproszonym po całych Indiach, wzdłuż i wszerz, muzułmanom proporcjonalnej do ich liczby reprezentacji w wybieranych radach” (Rais 2008, s. 434).

W kwestii oddzielnych elektoratów muzułmanie tak długo, jak stanowili mniejszość liczącą około 25% społeczeństwa Indii Brytyjskich, byli zgodni. Po podziale subkontynentu sprawa ta podzieliła polityków pakistańskich. Systemy wspólnego lub oddzielnych

elektoratów wprowadzano na przemian w zależności od potrzeb rządzących. Za oddzielnymi elektoratami opowiadały się przede wszystkim partie religijne. Początkowo przyjęto, że „we Wschodnim Pakistanie będzie obowiązywał system wspólnego elektoratu, a w Zachodnim Pakistanie tradycja oddzielnych elektoratów dla muzułmanów i mniejszości religijnych będzie kontynuowana” (Rizvi 2008, s. 10). Zapis ten został zmieniony przez Zgromadzenie Narodowe, które zadecydowało, że system wspólnego elektoratu będzie obowiązywał w całym Pakistanie. Decyzja ta została podtrzymana przez gen. Ayub Khana. „Komisja powołana, by opracować projekt konstytucji z roku 1962 zaleciła wprowadzenie systemu oddzielnych elektoratów dla mniejszości. (...) Jednak Mohammad Ayub Khan nie zaakceptował rekomendacji i opowiedział się za systemem wspólnego elektoratu” (Rais 2008, s. 435-436).

Aby zapewnić reprezentację mniejszościom religijnym, „Ali Bhutto wprowadził dodatkowe zabezpieczenia w konstytucji z roku 1973. Dla mniejszości zarezerwowano sześć mandatów w Zgromadzeniu Narodowym oraz mandaty w zgromadzeniach prowincji: pięć w Pendżabie, dwa w Sindhu, po jednym w Beludżystanie i NWFP” (*Ibidem*, s. 436). Rząd Bhutto do mniejszości religijnych zaliczył także ahmadystów²⁷. W konsekwencji zostali oni zmuszeni do tworzenia oddzielnych list wyborców, tak jak zamieszkujący Pakistan chrześcijanie i hindusi.

Kolejnej zmiany dokonał reżim gen. Zii ul-Haqa, który w roku 1979 przywrócił system oddzielnych elektoratów, głównie po to, aby pozyskać sympatię najbardziej konserwatywnych muzułmanów. „Zgodnie z nowymi zasadami, muzułmanie głosowali na muzułmanów, chrześcijanie na chrześcijan, a hindusi na hindusów” (Jones 2005, s. 58). W Pakistanie wydzielono 10 okręgów wyborczych dla mniejszości, „co uniemożliwiło kandydatom skutecznie konkurować o głosy, a głosującym oddanie głosu ze względu na odległość i nierówne rozproszenie mniejszości po kraju” (Rais 2008, s. 436). System oddzielnych elektoratów „pogłębił marginalizację mniejszości i poczucie bycia »obywatelem drugiej kategorii«” (*Ibidem*, s. 438). Decydenci nie byli zainteresowani obroną interesów mniejszości religijnych, ponieważ w systemie oddzielnych elektoratów wyborcy należący do mniejszości nie mogli głosować na najsilniejsze, zdominowane przez muzułmanów partie polityczne.

²⁷ Zgodnie z treścią 2. poprawki z roku 1974 muzułmaninem nie jest ten, kto nie wierzy w absolut i niekwestionowaną ostateczność Proroctwa Muhammada (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973 [tekst ogłoszony 28 lutego 2012 roku], Second Amendment). Wyznawcy *ahmadijja* wierzą, że założyciel ruchu Mirza Gulam Ahmad jest prorokiem, nowo przybyłym Chrystusem (Danecki 2002, s. 106-108).

System oddzielnych elektoratów funkcjonował podczas wyborów w roku 1985, 1988, 1990, 1993 i 1997. Dopiero w roku 2002 Musharraf podjął decyzję o przywróceniu systemu wspólnego elektoratu. Kandydaci mniejszości nie są jednak chętnie wystawiani w wyborach, ponieważ ich szanse na zdobycie miejsca w zgromadzeniu narodowym czy w zgromadzeniu prowincji, o które konkurowaliby z muzułmanami, są znikome.

Po raz pierwszy w historii Pakistanu kandydat innego wyznania niż islam zdobył ogólnodostępny mandat w wyborach powszechnych w roku 2018. Hinduś Mahesh Kumar Malani, startujący z ramienia PPP, zwyciężył w jednym z okręgów Sindhu. Kandydaci, którzy zajmują miejsca przeznaczone dla mniejszości w ramach systemów kwot są wybierani z zamkniętych list partyjnych. W konsekwencji brak im motywacji, aby zabiegać o poparcie wśród chrześcijan czy hindusów, ponieważ to nie im zawdzięczają nominacje, a partyjnemu establishmentowi. Naturalne zatem będzie, że „sprawując urząd, raczej poruszają się w wśród elit, niż zabiegają o poparcie swoich społeczności” (*Ibidem*, s. 439).

System oddzielnych elektoratów marginalizował mniejszości religijne, stanowiące ok. 3,5% (nie licząc stanowiących ponad 2% aхмаdystów) pakistańskiego społeczeństwa. System wspólnego elektoratu ze skromnymi kwotami także w niewystarczającym stopniu chroni mniejszości przed marginalizacją na scenie politycznej. W warunkach pakistańskich, zmiana praw regulujących procedurę wyborów miała służyć przede wszystkim decydom, nie defaworyzowanym społecznościom.

Zgromadzenie Ustawodawcze, generalny gubernator i premier – ośrodki władzy przed ogłoszeniem konstytucji

Do czasu uchwalenia pierwszej konstytucji kraju w Pakistanie funkcjonował urząd generalnego gubernatora, który był wyznaczany przez Koronę Brytyjską na wniosek premiera i stał na czele Zgromadzenia Ustawodawczego. Zgromadzenie Ustawodawcze, które po raz pierwszy zebrało się w sierpniu 1947 roku, miało m.in. za zadanie przygotować konstytucję dla nowo powstałego państwa.

Pierwszym gubernatorem został Muhammad Ali Jinnah, który „mimo ideałów, jakim holdował, (...) nigdy nie przestrzegał zasad demokracji” (Jones 2005, s. 268). Choć Jinnah publicznie demonstrował poparcie dla demokratycznej formy rządów. „Podczas zebrania Ligi Muzułmańskiej 9 czerwca 1947 roku [Jinnah] zadeklarował, że konstytucja Pakistanu będzie demokratyczna i zgodna z podstawowymi zasadami islamu” (Jaffrelot

2004, s. 62). Z drugiej strony, jak ocenia ten autor, polityk „czerpał inspirację ze sposobu rządzenia brytyjskich zarządców, tytułowanych wicekrólami, preferując autorytarny, scentralizowany sposób rządzenia testowany przez Brytyjczyków” (*Ibidem*, s. 62). Pełniąc równocześnie funkcje gubernatora oraz przewodniczącego Zgromadzenia Ustawodawczego, Jinnah samodzielnie decydował o najważniejszych sprawach dla państwa.

Równie niepodzielnie władzę sprawowali jego następcy. Za czasów Liaquata Alego Khana 26 stycznia 1950 roku Zgromadzenie Ustawodawcze przyjęło Public Representative Offices (Disqualification) Act (PRODA).

Na mocy tego prawa: „generalny gubernator, gubernatorzy prowincji oraz zwykli obywatele mogli składać skargi na podejrzewanych o korupcję, nepotyzm albo niegospodarność ministrów i urzędników pochodzących z wyboru. Skargi musiał wysłuchać trybunał, w skład którego wchodziło dwóch sędziów. Najwyższą karą możliwą do wymierzenia na mocy PRODA był zakaz pełnienia funkcji publicznych przez okres 10 lat” (Jaffrelot 2004, s. 64).

Dzięki PRODA decydenci mogli skutecznie eliminować przeciwników politycznych, zatem wybory były im zbyt cenne. Prawo to funkcjonowało przez niespełna cztery lata. Po rezygnacji Liaquata Alego Khana jego miejsce zajął pełniący od czasu Jinnaha urząd generalnego gubernatora Khawaja Nazimuddin, a gubernatorem został Malik Ghulam Muhammad. W roku 1953 gubernator odwołał premiera, pomimo faktu, że Khawaja Nazimuddin był popierany przez większość członków Zgromadzenia Ustawodawczego. Następnie, w październiku 1954 roku, Malik Ghulam Muhammad rozwiązał kończące pracę nad konstytucją Zgromadzenie Ustawodawcze. Przyczyną tej decyzji była próba wprowadzenia prawa ograniczającego władzę gubernatora. W czerwcu 1955 roku zgromadzenia prowincji wybrały członków kolejnego Zgromadzenia Ustawodawczego, które 23 marca 1956 roku przyjęło tekst konstytucji.

Począwszy od Jinnaha, kolejni decydenci skupiali władzę we własnych rękach, całkowicie podporządkowując sobie Zgromadzenie Ustawodawcze. Próba ograniczenia władzy gubernatora doprowadziła do rozwiązania Zgromadzenia. Brak lidera skoncentrowanego na sprawach państwa zamiast na umacnianiu własnej władzy był jedną z poważniejszych przyczyn prolongacji procesu tworzenia pierwszej konstytucji, której tekst został przyjęty po około dziewięciu latach od powstania Pakistanu.

Wybory do zgromadzeń prowincji i Zgromadzenia Narodowego

Pierwsze powszechne wybory do Zgromadzenia Narodowego odbyły się w grudniu 1970 roku. Wybory do zgromadzeń prowincji przeprowadzano nieregularnie od wczesnych lat 50. zeszłego wieku. Obywatele pakistańskiego Pendżabu wybrali kandydatów do zgromadzenia prowincji w marcu 1951 roku. Następnie w grudniu tego samego roku odbyły się wybory do zgromadzenia prowincji w Sindhu, w marcu 1953 roku w NWFP, a rok później w Bengalu Wschodnim. Bezpośrednie wybory do Zgromadzenia Narodowego do końca 2018 roku odbyły się 11 razy: w 1970, 1977, 1985, 1988, 1990, 1993, 1997, 2002, 2008, 2013 i 2018 roku. Kadencja Zgromadzenia Narodowego i zgromadzeń prowincji trwa pięć lat liczonych od dnia pierwszego posiedzenia. Do 2018 roku Zgromadzenie Narodowe dwukrotnie przetrwało okres pełnej kadencji w latach 2008-2013 i 2013-2018.

W Zgromadzeniu Narodowym oraz w zgromadzeniach prowincji zarezerwowano miejsca dla kobiet oraz mniejszości religijnych. Izbę niższą parlamentu tworzy 342 posłów, z których 272 wybieranych jest przez obywateli w wyborach bezpośrednich, a pozostałych 70, w tym 60 kobiet i 10 reprezentantów mniejszości religijnych, wybieranych jest pośrednio z list partyjnych, w liczbie proporcjonalnej do liczby głosów zdobytych przez partię. Posłowie do Zgromadzenia Narodowego wybierani są z czterech prowincji, Stołecznego Terytorium Islamabadu oraz osobno z FATA – do czasu wejścia w życie 31. poprawki do konstytucji o włączeniu plemiennego pasa do KPK (tabela 4.1.).

Tak samo liczba reprezentantów zasiadających w zgromadzeniach czterech pakistańskich prowincji jest proporcjonalna do rozmiaru ich populacji (tabela 4.2.).

O mandaty ogólnodostępne zarówno w Zgromadzeniu Narodowym, jak i w zgromadzeniach prowincji, teoretycznie mogą ubiegać się także kobiety i przedstawiciele mniejszości religijnych, mają oni jednak niewielkie szanse na ich zdobycie. W Zgromadzeniu Narodowym w latach 2008-2013 zasiadało 17 kobiet, które zwyciężyły w wyborach bezpośrednich w swoich okręgach, pozostałe 60 zostało wybranych pośrednio przez establishmenty partyjne i objęło mandaty przeznaczone dla kobiet w ramach kwot. W Zgromadzeniach Narodowych kolejnych kadencji liczba posłanek wybranych poza kwotami spadła do 10 w roku 2013 i 8 w 2018. Reprezentanci mniejszości religijnych mają mniejsze szanse na zdobycie mandatu poza systemem kwot niż kobiety.

Do wyborów w roku 2018 udało się to jedynie już wspomnianemu Maheshowi Kumarowi Malaniemu.

Tabela 4.1. Dystrybucja mandatów w Zgromadzeniu Narodowym w wyborach w roku 2018

Prowincja	Mandaty ogólne	Mandaty dla kobiet	Mandaty dla mniejszości
Beludżystan	16	4	
Chajber Pachtunchwa	39	10	
Pendżab	141	32	10
Sindh	61	14	
Stołeczne Terytorium Islamabadu	3	–	
FATA	12	–	–
Razem	272	60	10

Źródło: Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973, art. 51 (3).

Tabela 4.2 Dystrybucja mandatów w zgromadzeniach prowincji w roku 2018

Prowincja	Mandaty ogólnodostępne	Mandaty dla kobiet	Mandaty dla mniejszości	Razem
Beludżystan	51	11	3	65
KPK	99	22	3	124
Pendżab	297	66	8	371
Sindh	130	29	9	168

Źródło: *Ibidem*, art. 106 (1).

1956-1970

Choć ogłoszona w roku 1956 konstytucja zakładała, że wybory na szczeblu prowincji i kraju będą odbywać się regularnie, do roku 1970 żadnych z nich nie przeprowadzono. „Z różnych powodów wybory były wciąż przekładane; najpierw zaplanowano je na marzec 1958 roku, później przelożono na listopad i kolejno na luty 1959 roku” (Afzal 2002, s. 255). Kilka miesięcy przed wyborami, 7 października 1958 roku, ówczesny prezydent Iskander Mirza ogłosił stan wojenny.

Analizując przyczyny decyzji prezydenta, Oldenburg pisze o strachu przed utratą władzy: „Prezydent Iskander Mirza przede wszystkim obawiał się, że politycy mający większe szanse na zwycięstwo (liderzy Ligi Muzułmańskiej w Pakistanie Zachodnim czy Awami League w Pakistanie Wschodnim) pozbawią go prezydenckiego fotela” (2010, s. 78).

Mirzę od władzy odsunął jednak nie popularny lider wybrany w wolnych wyborach, lecz gen. Muhammad Ayub Khan, który niespełna dwadzieścia dni od wprowadzenia stanu wojennego przeprowadził bezkrwawy pucz i kolejno mianował się prezydentem kraju. „Gdy (...) władzę przejął Ayub Khan, niewielu się zdziwiło, natomiast wielu odetchnęło z ulgą, że nieudany demokratyczny eksperyment się zakończył” (Jones 2005, s. 270).

Konstytucja ogłoszona przez reżim Ayub Khana w czerwcu 1962 roku zniosła wybory bezpośrednie na rzecz pośrednich. „Dorośli obywatele wybierali członków do lokalnych zgromadzeń, nazywanych *Basic Democrats*, służących za kolegium elektorów w czasie wyborów prezydenckich, wyborów do zgromadzeń prowincji i Zgromadzenia Narodowego” (Rizvi 2008, s. 4-5). W oparciu o ten system wybory przeprowadzono w roku 1962 do zgromadzeń prowincji i Zgromadzenia Narodowego oraz na przełomie lat 1964-1965 do zgromadzeń prowincji, Zgromadzenia Narodowego, a także wybory prezydenckie.

Pierwsze pośrednie, bezpartyjne wybory do zgromadzeń prowincji i Zgromadzenia Narodowego, przeprowadzone na przełomie kwietnia i maja 1962 roku, „pozwoliły Ayub Khanowi na zmianę charakteru reżimu z wojskowego na cywilny” (Rizvi 2008, s. 5). Kolejne wybory odbyły się już z przywróceniem partii politycznych. System sterowanej demokracji obalił gen. Yahya Khan, odsuwając Ayub Khana od władzy w roku 1969. Wprowadził on stan wojenny, zawiesił konstytucję oraz rozwiązał parlament i lokalne zgromadzenia.

Przez pierwsze 14 lat od uchwalenia konstytucji rządzący nie zdecydowali o przeprowadzeniu wyborów bezpośrednich na poziomie państwa, głównie ze względu na strach przed utratą władzy. Aby w jak największym stopniu kontrolować proces wyborczy i tym samym utrzymać pełnione stanowisko, Ayub Khan zniósł zapisane w konstytucji z roku 1956 wybory bezpośrednie na rzecz pośrednich.

1970-2008

Pierwsze bezpośrednie wybory do Zgromadzenia Narodowego w roku 1970 odbyły się w warunkach stanu wojennego. „Jeszcze przed wyborami dla ludzi związanych z PPP stało się jasne, że partia miała służyć głównie realizacji osobistych ambicji Bhutto” (Jones 2005, s. 272). Aby sprawnie eliminować przeciwników politycznych i osłabić wpływy armii, Bhutto stworzył Federalną Siłę Bezpieczeństwa (Federal Security Force, FSF). „Organizacja kilkakrotnie brała udział w incydentach nękania politycznych wrogów Bhutto. Działania te niekiedy kończyły się zabójstwami” (*Ibidem*, s. 273). Prywatna armia lidera PPP brała także udział w zakłócaniu spotkań opozycji. „Porażka liderów dwóch największych partii politycznych (Sheikha Mujibura Rahmana z Awami League i Zulfikara Alego Bhutto z PPP) oraz rządy wojskowych doprowadziły do krwawej wojny domowej, a następnie do odłączenia Pakistanu Wschodniego” – jak Rizvi (2008, s. 11) ocenia rządy decydentów wylonionych w pierwszych bezpośrednich wyborach.

Także kolejne, drugie w historii państwa wybory powszechne w roku 1977 „wywołały sporo kontrowersji, PPP dopuściło się licznych nadużyć, dając opozycji powód, by poddać w wątpliwość uczciwość procesu wyborczego” (*Ibidem*, s. 6). Wybory zostały zmanipulowane – z list usuwano kandydatów opozycji, zakłócano wiece partyjne, choć takie praktyki były partii zbyteczne. Bhutto cieszył się wystarczającym poparciem, aby zwyciężyć w sprawiedliwym i wolnym od nadużyć głosowaniu.

Należący do opozycji Pakistański Sojusz Narodowy (Pakistan National Alliance, PNA) rozpoczął protest, który przybrał formę masowych demonstracji. „Państwowa Komisja Wyborcza nie mogła udowodnić, że wybory były uczciwe w stopniu, który satysfakcjonowałby opozycję i niezależnych obserwatorów” (*Ibidem*, s. 13). Bhutto rozkazał strzelać do protestujących i aresztować opozycyjnych polityków, co doprowadziło do eskalacji niepokojów społecznych. Wobec tego, że rządzący nie mogli zaradzić protestom, władzę przejęło wojsko. General Zia ul-Haq wprowadził stan wojenny i zawiesił funkcjonowanie systemu wyborczego.

Protesty w Sindhu wymusiły na generale złożenie obietnicy przeprowadzenia wyborów (Haqqani 2005, s. 145). W roku 1985 odbyły się bezpośrednie, ale bezpartyjne wybory. Kandydaci nie mogli ujawniać swoich afiliacji politycznych. Wszyscy startowali w wyborach jako kandydaci niezależni. Oficjalnie brak partii politycznych miał „oczyścić politykę z korupcji i przekonać uczciwych ludzi do udziału w wyborach” (Rizvi 2008, s. 7-8). W istocie Zia ul-Haq „żywił nadzieje, że brak partii politycznych zwiększy szanse kandydatów popieranych przez wojsko oraz związanych z partiami religijnymi” (Haqqani 2005, s. 155). Wykluczenie partii jako takich z gry politycznej miało zapewnić generałowi i jego reżimowi większą kontrolę nad procesem wyborczym, czyniąc go przewidywalnym i sterowalnym.

Kolejne wybory w roku 1988 przeprowadzone po nagłej śmierci Zii ul-Haqa w katastrofie lotniczej były relatywnie wolne i uczciwe. „Demokracja miała stać się prawdziwym lekarstwem na bolączki kraju, (...) obiecywano sobie bardzo wiele po zwycięstwie Benazir Bhutto, córki zamordowanego Zulfikara” – o nastrojach im towarzyszących pisał Piotr Kłodkowski (2005, s. 284).

Ciesząca się poparciem społeczeństwa PPP zwyciężyła pomimo prób sterowania procesem wyborczym, o których pisze Husain Haqqani: „rząd ogłosił, że tylko obywatele z dowodami tożsamości będą mogli wziąć udział w głosowaniu, co pozbawiło 1/5 zarejestrowanych wyborców prawa wyborczego (...). Zasada ta wykluczyła z głosowania głównie ubogich rolników i robotników, obydwie klasy, które generalnie popierały PPP” (2005, s. 201).

Nadzieje, jakie wiązano z rządem Bhutto, drażniły establishment militarno-wywiadowczy do tego stopnia, że szybko podjęto decyzję o odwołaniu premier. „Dowódcy korpusów przekazali Ghulamowi Ishaqowi Khanowi swoje niezadowolenie z Bhutto. W ciągu miesiąca prezydent skorzystał z prawa jakie daje mu 8. poprawka do odwołania Bhutto i rozwiązania Zgromadzenia Narodowego oraz dwóch zgromadzeń prowincji w Sindhu i NWFP” (Talbot 2009, s. 300). Oficjalnym powodem zdymisjonowania premier i rozwiązania Zgromadzenia Narodowego było oskarżenie jej o korupcję i nadużywanie władzy. Oskarżenia o korupcję kierowane w stronę Benazir Bhutto także w późniejszym okresie jej kariery politycznej budzą pewne wątpliwości. „Chociaż Benazir nie była prawdopodobnie zamieszana osobiście w skandale łapówkowe, to już jej mąż, wyjątkowo aktywny polityk – Ali Asif Zardari – znany był jako największy łapówkarz Pakistanu, o przydomku Mr. 10%” (Kłodkowski 2005, s. 285).

W kolejnych wyborach w roku 1990 zwyciężył Islamski Sojusz Demokratyczny (Islamic Democratic Alliance, IDA). Wynik ten był równocześnie zwycięstwem establishmentu militarno-wywiadowczego, który utrzymywał bliskie relacje z IDA. Przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego został Nawaz Sharif. Konflikt między nim a ówczesnym prezydentem oraz naciski ze strony armii doprowadziły do rezygnacji obydwu polityków w lipcu 1993 roku. Trzy miesiące później odbyły się kolejne wybory, w których zwyciężyła PPP na czele z Benazir Bhutto.

Drugi rząd Bhutto przetrwał dłużej niż poprzedni. Nauczona doświadczeniem premier unikała konfliktu z armią i ISI, ale nie była w stanie „kontrolować korupcji i nie udało się jej zakończyć zjadłego konfliktu z Nawazem Sharifem” (Haqqani 2005, s. 242). 5 listopada 1996 roku prezydent Farooq Ahmad Khan Leghari odwołał premiera na podstawie tych samych zarzutów, które doprowadziły jej pierwszy rząd do upadku, o korupcję i nadużywanie władzy.

Kolejne wybory rozpisano na 3 lutego 1997 roku. Były to już czwarte wybory od początku lat 90. ubiegłego stulecia. Wybieranie rządów, które nie potrafiły przetrwać pełnej kadencji, zmęczyło i zniechęciło obywateli do głosowania. W konsekwencji zaledwie 35% zarejestrowanych wyborców wzięło udział w wyborach. Prawie 2/3 mandatów w Zgromadzeniu Narodowym zdobyła PML(N). Aby uniknąć masowych protestów i destabilizacji państwa, pomimo niskiej frekwencji i licznych naruszeń podczas wyborów, prezydent, armia i opozycja zaakceptowali wynik głosowania.

PML(N) dysponowała wystarczającą liczbą mandatów, aby wprowadzać zmiany do konstytucji, co Nawaz Sharif wykorzystał w celu poszerzenia zakresu swojej władzy. Premier rozpoczął od ograniczenia kompetencji prezydenta. „Bhutto i Sharif współpracowali, by wprowadzić zmiany do konstytucji i usunąć klauzulę pozwalającą prezydentowi Pakistanu na odwołanie rządu” (Haqqani 2005, s. 243). Sharif wprowadził poprawkę, która umożliwia liderowi partii „odwołanie każdego członka partii, który naruszy dyscyplinę partyjną, czyli zgłasza lub wypowie się przeciwko własnej partii. Wykluczenie to nie może zostać podważane przez sąd” (*Ibidem*, s. 244).

Ponadto Sharif próbował także kontrolować sądownictwo, blokując nominacje pięciu sędziów Sądu Najwyższego. Próba ta nie powiodła się i pod naciskiem armii premier zaakceptował nominacje. Jednak ostatecznie z konfrontacji z prezydentem i przewodniczącym Sądu Najwyższego to Sharif wyszedł zwycięsko. Farooq Leghari i Sajjid Ali Shah zrezygnowali z pełnienia dotychczas obejmowanych urzędów.

Wewnętrzna destabilizacja kraju skłoniła Głównodowodzącego Armią (*Chief of Army Staff*, COAS) gen. Jehangira Karamata do konfrontacji z Sharifem, w konsekwencji której generał ustąpił ze stanowiska, a jego miejsce zajął Pervez Musharraf. Mianując go dowódcą sił zbrojnych, Sharif nie przypuszczał, że powtórzy scenariusz Zulfikara Bhutty, który został obalony przez Zię ul-Haqa, COAS, którego sam mianował. Kierując się hasłem „Usunąć Nawaza, ocalić kraj”, 12 października 1999 roku Musharraf przeprowadził zamach stanu, po tym, jak Sharif próbował go zastąpić ówczesnym szefem ISI. „W roku 1999 rozczarowanie demokracją było już tak głębokie, że przewrót Musharrafa powitano z wielką ulgą” (Jones 2005, s. 275).

Generał zobowiązał się do oddania rządów cywilom po trzech latach. Pod presją społeczności międzynarodowej „11 lipca 2002 roku Musharraf ogłosił, że wybory do Zgromadzenia Narodowego i czterech zgromadzeń prowincji odbędą się 10 października 2002 roku” (Inter-Parliamentary Union 2002). Popularnym liderom, mogącym stanowić potencjalne zagrożenie dla Musharrafa, „Bhutto i Sharifowi zakazano udziału w wyborach tak samo jak innym politykom zdyskwalifikowanym przez National Accountability Bureau” (Haqqani 2005, s. 259). Jeszcze przed wyborami, w sierpniu, na mocy Legal Framework Order, generał przyznał sobie kolejne uprawnienia, w tym prawo rozwiązania parlamentu. Podczas kampanii wyborczej dochodziło do licznych aktów przemocy „co najmniej siedem osób zostało zabitych, a 50 rannych” (Inter-Parliamentary Union 2002). Wybory zostały surowo ocenione zarówno przez międzynarodowych obserwatorów, jak i Komisję Praw Człowieka w Pakistanie (Pakistan Human Rights Commission).

Kolejne wybory w roku 2008 odbyły się w trudnych warunkach atmosfery strachu i zagrożenia przemocą. „W czasie kampanii, w wyniku zamachów podczas wieców zginęło ponad 100 zwolenników różnych partii politycznych” (EU Election Observation Mission 2008, s. 3). 27 grudnia 2007 roku w zamachu zginęła Benazir Bhutto. W wyborach, które odbyły się niespełna dwa miesiące później, porażkę ponieśli sojusznicy Musharrafa z PML(Q), zdobywając 50 mandatów wobec 119 mandatów dla PPP i 89 dla PML(N). Presja społeczna, brak wsparcia ze strony armii oraz przede wszystkim obawy przed impeachmentem, w sierpniu 2008 roku zmusiły Musharrafa do rezygnacji z urzędu prezydenta.

2013-2018

Ocena kolejnych wyborów powszechnych z roku 2013 była bardziej pozytywna. Tym razem międzynarodowi i wewnątrzni obserwatorzy przychylnie odnieśli się do przebiegu kampanii wyborczej. Fakt pierwszego demokratycznego przejęcia władzy został zauważony przez takie zachodnie media, jak BBC i CNN, a także głowy państw, jak ówczesny Prezydent Stanów Zjednoczonych, Barack Obama, który pogratulował Nawazowi Sharifowi zwycięstwa w demokratycznych wyborach. Choć wyłonione w roku 2013 Zgromadzenie Narodowe tak jak poprzednie urzędowało przez okres pełnej kadencji, w roku 2017 w kraju doszło do wydarzeń, które co najmniej zatrzymały jego transformację ustrojową. Establishment militarno-wywiadowczy w znacznym stopniu przejął kontrolę nad procesem odwołania premiera Nawaza Sharifa. Rezygnacja premiera dała początek kolejnym wymuszonym dymisjom polityków z PML(N).

Zgromadzenie Narodowe ukończyło swoją kadencję, ale w jej trakcie premier kraju zrezygnował ze stanowiska. Praktyki establishmentu militarno-wywiadowczego mające na celu zniechęcenie elektoratu do partii rządzącej okazały się skuteczne. W wyborach w roku 2018, gorzej ocenionych niż poprzednie, ciesząca się poparciem armii PTI pokonała PML(N).

W ponad 70-letniej historii kraju zaledwie dwukrotnie Zgromadzenie Narodowe przetrwało okres pełnej kadencji, w latach 2008-2013 i 2013-2018. Jednak żaden z rządów utworzonych w roku 2008 i 2013 nie dotrwał do kolejnych wyborów. Do czasu pierwszego demokratycznego przejęcia władzy wylaniani w wyborach decydenci nie tylko zawodzili elektorat, nie radząc sobie z korupcją, fałszując wybory czy szykanując opozycję (te praktyki nie zostały wyeliminowane), ale przede wszystkim nieumiejętnie układali swoje relacje z armią. Niejednokrotnie interwencje establishmentu militarno-wywiadowczego spotykały się z przychylnością obywateli zmęczonych wybieraniem raczej bezradnych i niezdolnych do rządzenia krajem polityków cywilnych.

Wybory pośrednie

Prezydent oraz senatorowie wybierani są w Pakistanie w wyborach pośrednich. Tak jak w przypadku wyborów bezpośrednich, procedura wyborów pośrednich była zawieszana i wykorzystywana przez rządzących w celu poszerzenia zakresu swojej władzy czy po-

zornej legitymizacji bezprawnie przejętych rządów. W historii Pakistanu tylko kilku prezydentów zostało wybranych zgodnie z procedurą opisaną w konstytucji, a jedynie Fazal Ilahi Chaudhry, Asif Ali Zardari i Mamnoon Hussain sprawowali urząd dokładnie przez okres pięcioletniej kadencji.

O urząd prezydenta mogą ubiegać się muzułmanie, którzy ukończyli 45 lat. Prezydenta wybiera Kolegium Elektorów, które tworzą członkowie obu izb i zgromadzeń prowincji. Kadencja prezydenta trwa pięć lat, liczonych od dnia objęcia urzędu. Prezydent może ubiegać się o reelekcję, ale urzędu nie można pełnić dłużej niż przez dwie kadencje. W sytuacji gdy prezydent nie jest w stanie kontynuować sprawowania swojego urzędu, jego funkcję przejmuje przewodniczący Senatu, a w dalszej kolejności *speaker* Zgromadzenia Narodowego i pełni ją do czasu wyboru kolejnego prezydenta. Funkcji prezydenta nie można łączyć z innymi: nie może on kandydować do parlamentu ani zgromadzeń prowincji, a jeśli członek któregoś z wyżej wymienionych organów zostaje wybranym prezydentem, jego miejsce zostaje zwolnione w dniu, w którym obejmuje urząd (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973, art. 41, 43, 44, i 49).

W historii Pakistanu wybory prezydenckie zgodnie z procedurą zapisaną w konstytucji odbyły się zaledwie kilka razy. Trzykrotnie przeprowadzono referenda prezydenckie. „1 grudnia 1984 roku Zia ul-Haq zaskoczył i Pakistańczyków, i zagranicznych obserwatorów, ogłaszając referendum, które, jak mówił (...) wzmocni podstawy ideologiczne kraju i doprowadzi do narodowej solidarności” (Haqqani 2005, s. 154). W referendum obywatele mieli odpowiedzieć na pytanie sformułowane w następujący sposób: „Czy popierasz zainicjowany przez rząd proces islamiзації prawa zgodnie ze Świętym Koranem i sunną oraz czy popierasz islamską ideologię Pakistanu?” (*Ibidem*, s. 146). Głos oddany na „tak” był równocześnie głosem oddanym na gen. Zię ul-Haq. 97,7% głosujących odpowiedziało twierdząco na pytanie i tym samym Zia ul-Haq pozostał u władzy (tabela 4.3.).

Tabela 4.3. Prezydenci Pakistanu w latach 1956-2018

Imię i nazwisko	Kadencja	Okoliczności objęcia urzędu	Data wyborów
Iskander Mirza	23.03.1956-27.10.1958 Długość kadencji: 2 lata 7 miesięcy	Jako generalny gubernator Pakistanu został wybrany przez Zgromadzenie Ustawodawcze	–
Muhammad Ayub Khan	27.10.1958-25.03.1969 Długość kadencji: 10 lat 5 miesięcy	Prezydent samowarńczy – po przeprowadzeniu puczu wojskowego mianował się prezydentem	Luty 1960, referendum prezydenckie Styczeń 1965, pośrednie wybory prezydenckie
Yahya Khan	25.03.1969-20.12.1971 Długość kadencji: 2 lata 9 miesięcy	Władzę Khanowi przekazał ustępujący ze stanowiska Ayub Khan	–
Zulfikar Ali Bhutto	20.12.1971-13.08.1973 Długość kadencji: 1 rok 8 miesięcy	Władzę Bhutto przekazał poprzednik	–
Fazal Ilahi Chaudhry	14.08.1973-16.09.1978 Długość kadencji: 5 lat 1 miesiąc	Jako <i>speaker</i> Zgromadzenia Narodowego objął funkcję po tym, jak Zulfikar Ali Bhutto został premierem	–
Muhammad Zia ul-Haq	16.09.1978-17.08.1988 Długość kadencji 9 lat 11 miesięcy	Jako Naczelny Administrator Stanu Wojennego, objął urząd prezydenta po zakończeniu kadencji poprzednika	Grudzień 1984, referendum prezydenckie
Ghulam Ishaq Khan	17.08.1988-18.07.1993 Długość kadencji: 4 lata 11 miesięcy	Jako przewodniczący Senatu po śmierci Zii ul-Haqa objął urząd prezydenta	–
Wasim Sajjad	18.07.1993-14.11.1993 Długość kadencji: 4 miesiące	Jako przewodniczący Senatu po rezygnacji Ghulama Ishaqa Khana objął urząd prezydenta	–
Farooq Leghari	14.11.1993-2.12.1997 Długość kadencji: 4 lata 1 miesiąc	Zwyciężył w wyborach	Listopad 1993, wybory wg procedury konstytucyjnej
Wasim Sajjad	2.12.1997-1.01.1998 Długość kadencji: 1 miesiąc	Jako przewodniczący Senatu po rezygnacji Farooqa Leghari'ego, objął urząd prezydenta	–
Muhammad Rafiq Tarar	1. 01. 1998-20.06.2001 Długość kadencji: 3 lata 5 miesięcy	Zwyciężył w wyborach	Grudzień 1997, wybory wg procedury konstytucyjnej
Pervez Musharraf	20.06.2001-18.08.2008 Długość kadencji: 7 lat 2 miesiące	Objął urząd po przeprowadzeniu zamachu stanu i rozwiązaniu parlamentu	30 kwietnia 2002, referendum prezydenckie Październik 2007, wybory wg procedury konstytucyjnej
Muhammad Mian Soomro	18.08.2008-9.09.2008 Długość kadencji: 1 miesiąc	Jako przewodniczący Senatu po rezygnacji Perveza Musharrafa objął urząd prezydenta	

Asif Ali Zardari	9.08.2008-8.09.2013 Długość kadencji: 5 lat 1 miesiąc	Zwyciężył w wyborach	Wrzesień 2008, wybory wg procedury konstytucyjnej
Mamnoon Hussain	9.09. 2013-9.09.2018	Zwyciężył w wyborach	Lipiec 2013, wybory wg procedury konstytucyjnej
Arif Alvi	Od 9.09.2018	Zwyciężył w wyborach	Wrzesień 2018, wybory wg procedury konstytucyjnej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie President of Pakistan br.

Kolejne referendum prezydenckie przeprowadził Musharraf w roku 2002. Obywatele mieli odpowiedzieć na jedno zawile pytanie: „Czy dla utrzymania systemu rządów lokalnych, ustanowienia demokracji, kontynuowania reform, położenia kresu ekstremizmowi i przemocy między frakcjami religijnymi oraz dla wypełnienia wizji Aaid-e-Azama chcesz wybrać prezydenta gen. Musharrafa na stanowisko prezydenta Pakistanu na pięć lat?” (Jones 2005, s. 9). Dzięki poparciu 97% głosujących generał osiągnął swój cel, czyli zawłaszczył urząd prezydenta na kolejne pięć lat. „Musharraf przyznał publicznie w telewizji, że był informowany o przypadkach fałszowania wyborów i wyraża ubolewanie z tego powodu” (Talbot 2003, s. 202).

W historii Pakistanu czterokrotnie przewodniczący Senatu obejmował urząd prezydenta zgodnie z procedurą zapisaną w konstytucji (tabela 4.3.). Przewodniczący wyższej izby parlamentu wybierany jest na jej pierwszym posiedzeniu. Senat tworzy 100 senatorów: po 14 wybranych przez każde z czterech zgromadzeń prowincji: Pendżabu, Sindhu, Beludżystanu oraz Chajber Pachtunchwa; 8 członków z FATA wybieranych przez członków Zgromadzenia Narodowego wybranych z FATA; 4, w tym 1 kobietę i 1 technokratę włączając ulema, wybieranych ze Stołecznego Terytorium Islamabadu przez Zgromadzenie Narodowe; 4 kobiety wybierane przez każde ze zgromadzeń prowincji; 4 technokratów, włączając ulemów, wybieranych przez członków każdego ze zgromadzeń prowincji, 4 reprezentantów mniejszości religijnych, po 1 z każdej prowincji wybieranych przez zgromadzenia prowincji.

Podsumowując, w Senacie na 100 miejsc, po 17 jest zarezerwowanych dla kobiet i technokratów. Kadencja Senatu wynosi sześć lat, ale mandaty połowy składu Senatu odnawiane są co trzy lata (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973, art. 59 i 60). Od czasu uchwalenia konstytucji w roku 1973 wybory do Senatu, pomijając okresy stanów wojennych, odbywały się regularnie.

Tak samo jak w przypadku wyborów bezpośrednich w Pakistanie nie zachowano ciągłości procedury wyborów pośrednich na urząd prezydenta. Wynik powyższej, pośredniej – z uwagi na brak źródeł i niewielkie zainteresowanie badaczy – analizy stanowi dopełnienie założenia o niezachowaniu ciągłości procedury wyborów w państwie. Jedynie wybory pośrednie do Senatu przeprowadza się regularnie, choć brak szczegółowych sprawozdań na ten temat. Informacje o pośrednich wyborach do Senatu można śledzić w pakistańskich mediach. Na okoliczność zbliżających się wyborów do Senatu w marcu 2015 roku dziennik „Dawn” podał informacje o możliwości zakupu mandatu w wyższej izbie z FATA za 250 mln PKR, czyli ok. 230 tys. EUR (Dawar 2015).

FATA, Gilgit-Baltistan, Azad Dżammu i Kaszmir

Konstytucja Pakistanu nie obowiązuje na terenie FATA – do czasu wejścia w życie 31. poprawki o włączeniu plemiennego pasa do KPK – oraz dwóch autonomicznych terytoriów Gilgit-Baltistan oraz AJK. W sumie obszary te zamieszkuje około 10 mln obywateli. Ludność pakistańskiego Kaszmiru nie bierze udziału w wyborach do Zgromadzenia Narodowego i nie ma własnej reprezentacji w parlamencie. Obywatele FATA po raz pierwszy wzięli udział w wyborach powszechnych w roku 1997. W Zgromadzeniu Narodowym zasiada 12, a w Senacie 8 reprezentantów FATA.

Ani konstytucja, ani ustawy przyjmowane przez parlament nie obowiązywały na obszarze FATA, zamieszkiwanym według danych zebranych podczas powszechnego spisu ludności w roku 2017 przez populację liczącą ponad pięć milionów obywateli, chyba że prezydent, któremu formalnie podlegały FATA, postanowił inaczej (Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973, art. 247 (3)). Terytoria plemienne były wyjęte spod jurysdykcji sądów krajowych, a od roku 1901 na obszarze tym obowiązywał kolonialny system prawny Frontier Crimes Regulation. Sprawy cywilne i karne rozstrzygała dżirga – rada starszych.

FATA nie posiada własnego Zgromadzenia Prowincji, ale jej obywatele reprezentowani są na szczeblu kraju w obu izbach parlamentu. 31. poprawka do konstytucji gwarantuje FATA 21 miejsc, włączając 4 dla kobiet i 1 dla reprezentanta mniejszości w liczącym 145 członków Zgromadzeniu KPK (Constitution (Thirty-first Amendment) Bill 2018). Pomimo że mieszkańcom FATA od roku 1997 przysługuje czynne prawo wyborcze, „starszyzna i przywódcy religijni karali ludność plemienną za rejestrację

kobiet na listach wyborców na Terytoriach Plemiennych Administrowanych Federalnie” (Talbot 2009, s. 3).

Spór o Gilgit-Baltistan i AJK narodził się wraz z niepodległymi Indiami i Pakistanem. Pierwsza wojna o Kaszmir rozpoczęła się niewiele ponad dwa miesiące od daty uzyskania niepodległości. „Żadne z terytoriów nie zostało uwzględnione w pakistańskiej konstytucji. W konsekwencji ich mieszkańcy nie są reprezentowani w parlamencie” (Talbot 2009, s. 9-10). Gilgit-Baltistan ma własne Zgromadzenie Ustawodawcze wybierane w wyborach bezpośrednich. Ogłoszony 29 sierpnia 2009 roku Gilgit-Baltistan Empowerment and Self-Governance Order zapoczątkował reformy polityczne i ekonomiczne. Zgodnie z tym prawem na obszarze Gilgit-Baltistanu odbyły się wybory do lokalnego Zgromadzenia Ustawodawczego w latach 2009 i 2015. Zgromadzenie tworzy 33 posłów – 24 wybieranych bezpośrednio oraz 6 kobiet i 3 technokratów wybieranych pośrednio z list partyjnych. Podczas rejestracji wyborców w dniach 1-18 września 2009 roku, zarejestrowano 46% kobiet i 54% mężczyzn uprawnionych do głosowania.

AJK, zwany wolnym Kaszmirem, ma znacznie większą autonomię od Gilgit-Baltistanu (International Crisis Group 2007, s. 9-10). Obszar ten funkcjonuje w oparciu o własną konstytucję z roku 1974. AJK ma swojego premiera i prezydenta oraz swój Sąd Najwyższy. Zgromadzenie Ustawodawcze liczy 49 członków: 41 wybieranych jest w wyborach bezpośrednich, a pozostałych 8 (5 kobiet, 1 ulem, 1 obywatel obszaru mieszkający poza jego granicami oraz 1 technokrata) jest wybieranych pośrednio przez bezpośrednio wybranych członków Zgromadzenia (Azad Jammu and Kashmir Interim Constitution Act 1974, art. 22). Wybory do Zgromadzenia odbywały się w latach 1970, 1975, 1985, 1990, 1991, 1996, 2001, 2006, 2011 i 2016. (Legislative Assembly of Azad Jammu & Kashmir br.). W roku 1977, w konsekwencji wprowadzenia stanu wojennego w Pakistanie, funkcjonowanie Zgromadzenia Ustawodawczego zostało zawieszone aż do czasu kolejnych wyborów w roku 1985.

Obszar FATA – w odróżnieniu od administrowanego przez Pakistan Kaszmiru – jest reprezentowany w parlamencie, ale nigdy miał własnego zgromadzenia prowincji. Do Zgromadzenia Ustawodawczego AJK wybory, tak jak do Zgromadzenia Narodowego Pakistanu, odbywają się od lat 70. XX wieku. Natomiast w Gilgit-Baltistanie pierwsze lokalne Zgromadzenie Ustawodawcze wybrano w roku 2009.

Funkcjonowanie systemu wyborczego w Pakistanie trafnie podsumowuje Emma Duncan: „Zawsze podejmowano próbę, by działania wyglądały na zgodne z prawem

(...). Zamiast palić urny wyborcze, urzędnicy dyskwalifikowali kandydatów opozycji zgodnie z zatwierdzoną procedurą. Sąd jest przekonywany do usprawiedliwiania puczków wojskowych. To wygląda dobrze na papierze, ale nikt naprawdę nie dał się oszukać” (1990, s. 35-36).

Politycy nie ograniczali się do oszustw wyborczych, powszechne były prześladowania i zabójstwa oponentów. Tego typu działania oraz częste zmiany wprowadzane w systemie wyborczym zakłócały ciągłość procesu wyborczego i doprowadziły do tego, że pakietańskie społeczeństwo straciło wiarę w wybory jako sprawną procedurę wylaniającą decydentów. Żaden z Pakistańczyków „na otwarte pytanie z czym kojarzysz termin demokracja, nie odpowie wybory” – twierdzi Oldenburg (2010, s. 82). Gdy pochodzący z wyboru politycy zawodzili, rosła pozycja wojska. W całej swojej historii Pakistan był, albo administrowany przez reżimy wojskowe, albo armia bardziej dyskretnie pociągała za sznurki marionetkowych rządów demokratycznych – jak historię kraju podsumował Talbot (2009, s. 3).

Choć powszechne prawo wyborcze powinno czynić wszystkich obywateli formalnie równymi, interesy najuboższych obywateli nie są chronione przez system wyborczy. Dla kobiet i mniejszości religijnych zarezerwowano mandaty w lokalnych zgromadzeniach i parlamencie, ale grupy te wciąż pozostają defaworyzowane w życiu codziennym. System wyborczy różnicuje obywateli w zależności od obszaru państwa, który zamieszkują. W Zgromadzeniu Narodowym decydujący głos mają Pendżabczycy zajmujący ponad 50% miejsc. Trzy obszary (w tym FATA do czasu połączenia z KPK) w sumie zamieszkałe przez ponad 10 milionów obywateli nie są objęte prawem zapisanym w konstytucji. W przeciwieństwie do obywateli Gilgit-Baltistanu i AJK, ludność FATA jeszcze przed włączeniem terytoriów do KPK była reprezentowana na szczeblu kraju, ale wśród reprezentantów terytoriów nie było ani kobiet, ani przedstawicieli mniejszości religijnych.

Partie polityczne w systemie wyborczym

Analizując wewnętrzną dynamikę polityczną Pakistanu, dostrzega się powtarzający się do czasu reżimu Musharrafa mechanizm: partia u władzy fałszuje wybory, powodując sprzeciw opozycji i masowe protesty, a następnie interweniuje wojsko. Ten bieg wydarzeń dowodzi słabości partii politycznych, które samodzielnie nie są w stanie łagodzić konfliktów, a przeciwnie – zaogniają je.

Niezdolność partii do efektywnego rządzenia potwierdzają słowa gen. Qazi'ego (2010), który, odpowiadając na pytanie o przyczyny dominującej pozycji establishmentu militarno-wywiadowczego w Pakistanie, mówi: „Gdy partie kłócą się między sobą, wojsko musi dbać o bieżące sprawy”. Komentarz ten może wynikać nie tyle z obiektywnej oceny pakistańskiej sceny politycznej, a z przeszłości politycznej i funkcji rozmówcy. General Javed Ashraf Qazi w latach 1993-1995 dowodził ISI. „Dynastyczne, klanowe partie polityczne są powodem, przez który Pakistan jest demokracją jedynie w sensie formalnym” – kontynuował swoją analizę sceny politycznej gen. Qazi (*Ibidem*).

Słabość pakistańskich partii politycznych podkreślają także badacze nauk politycznych, którzy twierdzą, że sama nazwa partia polityczna jest zbyt pochopnie używana w odniesieniu do grup rządzących w Pakistanie. „Zgodnie z kryteriami takich uczonych jak Sartori, Duverger czy Key, pakistańskie grupy polityczne w ogóle nie powinny być nazywane partiami. Wciąż są na wstępnym etapie ewolucji. Wciąż nie wyszły z »etapu warcholstwa«” – pisali Abbas Haider i Javed Ahmed (2004, s. 101). Według Akhtara bin Shahid Jafri'ego (2002, s. xxi) partie w Pakistanie nie spełniają podstawowych kryteriów partii politycznych: „By zostać zakwalifikowaną przez społeczeństwo (i prawo) jako partia polityczna w pełnym znaczeniu tego słowa, partia powinna mieć stałych członków, status i wybranych w drodze wyborów liderów. Innym ważnym elementem jest program partii, agenda (...). W czasach wyborów partia powinna mieć manifest”.

Kryteria te w znacznym stopniu nie były i nie są spełniane przez pakistańskie partie polityczne, bez względu na ich pozycję na scenie politycznej.

Wielość i słabość pakistańskich partii politycznych

Do najtrwalszych w ponad 70-letniej historii Pakistanu partii politycznych należą PPP, PML(N), MQM oraz partie religijne, jak odłamy Jamaat-e-Islami. U schyłku drugiej dekady XXI wieku w obu izbach parlamentu zasiadają członkowie około 20 partii politycznych, łącznie z licznymi podobnymi do siebie odłamami większych partii.

Sklonność pakistańskich partii do rozpadu na mniejsze komentuje Jafri (2002, s. xxviii): „Jakie są różnice między polityką PML (Tweedledum) i PML (Tweedlee)? Albo między PPP(BB) i PPP(SB) i PPP Forward Bloc? Jakie różnice dzielą Pakistan National Peoples Party od PPP czy PPP(SB) albo PPP Forward Bloc? Odpowiedź na wszystkie

te pytania jest jedna i prosta – ŻADNE”. W wyborach z lipca 2018 roku zwyciężył relatywnie młody, powstały w roku 1996, PTI (patrz tabela 4.4.).

Liczne w Pakistanie partie polityczne Abbas Haider i Javeed Ahmed (2004, s. 101-102) sklasyfikowali do trzech grup:

- a) Partie zdominowane przez jednostkę – będące w rękach arystokracji, biznesmenów lub ludzi zamożnych, rzadko organizowane i prowadzone przez klasę średnią czy chłopów: PML (ze wszystkimi odłamami), PPP (ze wszystkimi odłamami);
- b) Partie ideologiczne – większość z nich należy do powyższej grupy partii zdominowanych przez jednostkę. Autorzy wyróżnili trzy rodzaje partii ideologicznych:
 - powstałe, by działać na rzecz islamu i państwa islamskiego: Jamaat-e-Islami; Jamiat Ulema-e-Pakistan;
 - wyznaniowe: Sunni Conference, Tehrik-e-Nafaz-i-Fiqā Jafria, Shia Political Party;
 - zorganizowane w oparciu o inną doktrynę: Partia Komunistyczna (zdelegalizowana);
- c) Partie lokalne, czyli zorganizowane w oparciu o rasę, terytorium, kastę – MQM, Balochistan National Party.

Klasyfikacja Haidera i Ahmeda ma charakter wyłącznie teoretyczny. Z punktu widzenia uczestników sceny politycznej większych różnic między partiami nie ma. General Qazi (2010), były senator z ramienia PML(Q), utrzymuje, że partie w Pakistanie są do siebie bardzo podobne. Za ich najważniejszą wspólną cechę polityk uważa dynastyczność. „Powodem tego, że Pakistan jest w praktyce państwem autorytarnym jest to, że większość partii jest partiami dynastycznymi rządzonymi przez klany i rodziny, które mają całkowitą kontrolę nad polityką” (*Ibidem*).

Drugą wspólną cechą pakistańskich ugrupowań politycznych jest nielojalność polityków wobec własnej partii. Członkowie wpływowych klanów „zmieniają partie i cały czas pozostają w polityce. Jeden brat jest w jednej partii, drugi w drugiej, a trzeci w trzeciej” (*Ibidem*). Kolejną znaną cechą partii jest silna pozycja lidera i w konsekwencji brak demokratycznych procesów podejmowania decyzji wewnątrz partii. „Nie sądzę, żeby wewnątrz jakiegokolwiek partii była demokracja, poza partią religijną, gdzie mają procedurę wyborów” – kończy wymieniać krytyczne uwagi pod adresem partii politycznych generał (*Ibidem*).

Tabela 4.4. Partie polityczne w Zgromadzeniu Narodowym i w Senacie w roku 2018

Partia polityczna	Liczba miejsc	
	Zgromadzenie Narodowe (342)	Senat (100)
PTI	151	12
PML(N)	81	16
PPP(P)	54	20
MMAP	15	–
MQM(P)	7	–
BAP	5	–
BNP(M)	4	1
GDA	3	–
PML(Q)	3	–
ANP	1	1
AML P	1	–
JWP	1	–
MQM	–	5
NP	–	5
JUI(F)	–	4
PMAP	–	3
JIP	–	2
PML(F)	–	1
Kandydaci niezależni	4	32

Źródło: Opracowanie własne na podstawie National Assembly of Pakistan br.; Senate of Pakistan br.

Zarówno analiza ciągłości procedury wyborów, przytoczone badania politologów, jak i potencjalnie mniej obiektywne wypowiedzi gen. Qazi'ego, wskazują na słabość pakistańskich partii politycznych. Są one tak mało znaczącymi aktorami sceny politycznej, że w czasie wyborów obywatele Pakistanu zmuszani są wybierać między jednostkami, a nie programami partii.

Liga Muzułmańska (ML), Pakistańska Liga Muzułmańska (PML) i ich odłamy

Powstała w roku 1906 partia założycielska Pakistanu ML²⁸ to inna organizacja polityczna, niż utworzona przez Ayub Khana w roku 1962 Pakistańska Liga Muzułmańska (Pakistan Muslim League, PML) oraz jej liczne odłamy, które funkcjonowały lub wciąż funkcjonują na pakistańskiej scenie politycznej (Cohen 2004, s. 133). Spośród tych frakcji największy sukces, mierzony liczbą utworzonych rządów, odniosły PML(N) i PML(Q) (tabela 4.5.).

Tabela 4.5. Rządy ML, PML i jej odłamów – PML(N), PML(Q)

Premier	Okres sprawowania władzy	Partia rządząca
Liaquat Ali Khan	14.08.1947-16.10.1951	ML
Khawaja Nazimuddin	17.10.1951-17.04.1953	ML
Muhammad Ali Bogra	17.04.1953-12.08.1955	ML
Chaudhry Muhammad Ali	12.08.1955-12.08.1956	ML
Ibrahim Ismail Chundrigar	17.10.1957-16.12.1957	ML
Nurul Amin	7.12.1971-20.12.1971	PML
Muhammad Khan Junejo	24.03.1985-29.05.1988	PML
Nawaz Sharif	6.11.1990-18.04.1993	PML*
Nawaz Sharif	17.02.1997-12.10.1999	PML(N)
Zafarullah Khan Jamali	21.11.2002-26.06.2004	PML(Q)
Chaudhry Shujaat Hussain	30.06.2004-20.08.2004	PML(Q)

²⁸ Przed podziałem subkontynentu partia działała pod nazwą Ogólnoindyjska Liga Muzułmańska.

Shaukat Aziz	20.08.2004-16.11.2007	PML(Q)
Muhammad Mian Soomro	16.11.2007-25.03.2008	PML(Q)
Nawaz Sharif	4.06.2013-28.07.2017	PML(N)
Shahid Khaqan Abbasi	1.08.2017-31.05.2018	PML(N)

* PML startowała w wyborach razem z innymi prawicowymi partiami konserwatywnymi, zjednoczonymi przeciwko PPP, w zwykłym Sojuszu Islamsko-Demokratycznym (Islami Jamhoori Ittehad, IJI).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie PML(N) br.; PML(Q) br.

Przed powstaniem państwa LM „odnosiła sukcesy w jednoczeniu muzułmanów, (...) stała się ruchem narodowym, do którego każdy mógł dołączyć, jeśli tylko wykazywał przywiązanie do spraw wspólnoty. Wiernych różnym ideałom ludzi, połączył wspólny cel – Pakistan” – pisze Rafique Afzal (2002, s. 35).

Zupełnie inaczej Ligę z tego okresu, jako organizację antydemokratyczną i skupiającą wyłącznie elity, postrzega brytyjska badaczka Maya Tudor (2013, s. 51-65). Tak samo negatywnie ocenia się działania partii z okresu po podziale subkontynentu. LM przedłużała proces tworzenia konstytucji, fałszowała wybory w prowincjach, nie zorganizowała wyborów na szczeblu kraju, ani nie przeprowadziła reformy rolnej. Po 11 latach tych nieskutecznych rządów, wraz z wprowadzeniem stanu wojennego i delegalizacją partii politycznych, Liga przestała istnieć.

Jeszcze przed powstaniem Pakistanu Liga deklarowała, że jednoczy obywateli o różnym statusie społecznym i poglądach politycznych, szyitów, sunnitów i ahmadystów. Jej członkowie uznawali ją za jedyną właściwą reprezentację muzułmanów „większość innych partii nazywając »zdrajcami« spraw wspólnoty” (*Ibidem*, s. 38). Po uzyskaniu przez Pakistan niepodległości, wyższość Ligi nad nowo powstającymi partiami politycznymi podkreślał Jinnah: „Jeśli chcecie służyć Pakistanowi, jeśli chcecie budować Pakistan, mówię Wam, że macie otwartą drogę, by dołączyć do Ligi Muzułmańskiej i służyć Pakistanowi w najlepszy dla niego sposób. Każda inna partia, która teraz powstaje będzie traktowana z podejrzliwością” (2000, s. 150-151). Powyższe słowa nie tylko potwierdzają wyjątkowy status Ligi, ale także oddają negatywne nastawienie Jinnaha do opozycji, które przejęli po nim kolejni liderzy Pakistanu. Polityk chciał najpierw zbudować stabilne państwo z jedną

silną ML, zanim establishment podzieli się na liczne partie polityczne reprezentujące partykularne interesy grup społecznych, etnicznych czy wyznaniowych.

Pakistańscy badacze zgadzają się, że nagły wzrost liczby partii politycznych był szkodyliwy dla kształtującego się systemu politycznego. Przyczyną podziałów na pakistańskiej scenie politycznej było niezadowolenie z nieudolnych rządów Ligi. Wielu polityków „sfrustrowanych niezdolnością partii do budowania demokracji (...) odeszło do opozycji, przede wszystkim Awami National League (później Awami National League zmieniła nazwę na Awami League) i Krishan Sarmik Party, które połączyły siły, by pokonać Ligę Muzułmańską w wyborach na szczeblu prowincji we Wschodnim Pakistanie” (International Crisis Group 2011, s. 2).

Jednym z niepowodzeń Ligi w pierwszych latach rządzenia było zaniechanie reformy rolnej, która osłabiłaby pozycję właścicieli dużych majątków ziemskich, ponieważ ci straciliby nie tylko majątki, ale także wpływy polityczne, w tym choćby możliwość manipulowania procesem wyborczym. Założenia reformy były następujące: „znieść ze skutkiem natychmiastowym wszystkie dziedziczne »jagiry« (ziemie otrzymane w zamian za służbę państwu) bez żadnej kompensaty; prawa własności ziemi przekazać zajmującym je dzierżawcom; znieść feudalne i zwyczajowe podatki. (...) Dalsze rekomendacje dotyczyły zniesienia systemu »zamindari«”²⁹ (*Ibidem*, s. 67). Odrzucenie projektu przez Ligę potwierdziło, że jest ona zdominowaną przed feudalów partią elit.

Po podziale subkontynentu partia zmuszona była polegać na już istniejących i tworzonych przez feudalów strukturach władzy w Pakistanie. Znaczna część jej zwolenników, którym partia zawdzięcza wynik w wyborach w roku 1946, kiedy zdobyła 90% mandatów przeznaczonych dla muzułmanów, pozostała po indyjskiej stronie granicy (tabela 4.6.).

Liga mogła być pakistańskim odpowiednikiem INC, stabilnym aktorem sceny politycznej i gwarantem ciągłości władzy. Jednak założycielska partia Pakistanu nie przeszła transformacji z ruchu niepodległościowego w skuteczną partię polityczną, ponosząc porażkę w budowaniu państwa. By nie dopuścić opozycji do władzy, wybory na szczeblu prowincji były fałszowane, a tych na szczeblu kraju ze strachu przed zwycięstwem reprezentantów bengalskiej większości w ogóle nie przeprowadzono. „Niepocho-
dząca

²⁹ Zamindari był systemem podatkowym wprowadzonym przez Brytyjczyków w roku 1793 na terenie Indii Brytyjskich. Zamindarzy posiadający uprawnienia bliskie prawu własności ziemi wymuszali spłaty od rolników dzierżawiących ziemię. Spłaty te były przekazywane władzom. Między rolnikiem a zamindarem funkcjonowali liczni pośrednicy ściągający podatki.

z wyboru głowa kraju, generalny gubernator, praktycznie pełniący funkcję brytyjskiego wicekróla, mianował i odwoływał rząd, jak chciał” (International Crisis Group 2011, s. 2). W konsekwencji Liga traciła poparcie, a w końcu w roku 1958 ogłoszono stan wojenny i zdelegalizowano partie polityczne. Partia przestała istnieć.

Tabela 4.6. ML w wyborach do zgromadzeń prowincji z roku 1946

Prowincja	Liczba mandatów zarezerwowanych dla muzułmanów	Liczba mandatów zdobytych przez ML
Asam*	34	3 ¹
Bengal**	119	113
Bihar*	40	34
Bombaj*	30	30
Madras*	29	29
NWFP	38	17
Orisa*	4	4
Pendżab**	86	79
Prowincje Centralne*	14	13
Sindh	35	35
Uttar Pradesh*	66	55

* Prowincje, z których utworzono Indie.

** Prowincje, które podzielono między Indie i Pakistan; z pozostałych prowincji utworzono Pakistan.

Źródło: Ishtiaq 1996, s. 90.

„Od tego czasu nazwa partii była wykorzystywana przez rządzących liderów, przybierając różne formy (...): PML (Convention) – utworzona przez Ayuba Khana, PML (Council) – opozycja, PML (Qayyum) – PML (Qasim): PML (Liaquat), PML (Janejo) – PML (Chatha), PML (Nawaz), PML (Quaid)” (Haider, Ahmed 2004, s. 116). Fakt pojawienia się tak wielu odłamów jednej partii doprowadził to tego, że, jak pisze Jafir, „dziś mamy więcej Lig Muzułmańskich, niż ktokolwiek miałby ochotę oglądać” (2002, s. xxviii).

Utworzona w roku 1962 przez Ayuba Khana – decyzją którego cztery lata wcześniej zdelegalizowano partie polityczne w kraju – PML, już podzielona na frakcje, poniosła porażkę w wyborach w roku 1970. Później partia była wspierana i wykorzystywana przez reżim ul-Haqa jako przeciwwaga dla PPP. Gdy przywództwo w PML w roku 1993 objął

Nawaz Sharif, partia zmieniła nazwę na PML(N). W roku 2000 armia zmusiła lidera partii do wycofania się z polityki i ucieczki wraz z rodziną do Arabii Saudyjskiej. Pomimo spadku poparcia dla partii po wyjeździe Sharifów (tabela 4.7.), PML(N) przetrwała, a Nawaz Sharif poprowadził ją po raz kolejny do zwycięstwa w roku 2013.

Tabela 4.7. PML(N) w Zgromadzeniu Narodowym w latach 1993-2018

Rok wyborów	Liczba mandatów	Rok wyborów	Liczba mandatów
1993	73	2008	89
1997	137	2013	166
2002	19	2018	82

Źródło: Opracowanie własne na podstawie PML(N) br.

W manifestach publikowanych regularnie na okoliczność wyborów powszechnych partia podkreśla swoje poparcie dla demokracji. W manifestie z roku 2013 PML(N) (2013, s. 5) deklaruje, że będzie promować „powszechnie akceptowane egalitarne zasady nieskażonej demokracji, rządu prawa, (...) dobrobyt obywateli Pakistanu bez dyskryminacji ze względu na prowincję, region, rasę”. Manifest z roku 2018 rozpoczyna cytatem słów Jinnaha z kwietnia 1943 roku: „Demokracja jest w naszej krwi, tak, jest naszym szpikiem kostnym” (PML(N) 2018, s. 4).

W manifestach ze wskazanych wyżej lat PML(N) wychodzi od kwestii gospodarczych. W drugim z dokumentów cały rozdział poświęcono znaczeniu infrastruktury energetycznej i transportowej dla zrównoważonego rozwoju kraju. Choć spot wyborczy tej partii z roku 2018 rozpoczyna nagranie modlących się muzułmanów, w swoich manifestach partia deklaruje ochronę fundamentalnych praw do wolności myśli, religii i stowarzyszania się mniejszościom religijnym.

PML(N) tak samo jak PPP – jej najpoważniejsza konkurentka do czasu wzrostu poparcia dla PTI – zaznacza, że walczy z korupcją i nepotyzmem, przez które sytuacja najniższych warstw społecznych nie ma szans na poprawę. Jednak deklaracje obu partii nie mają wiele wspólnego z rzeczywistością. Albo partie okłamują wyborców, albo rządzą wyjątkowo nieudolnie, bo – jak zauważa Akhtar bin Shahid Jafri – zarówno za czasów rządów Nawaza Sharifa, z wyłączeniem lat 2008-2013, jak i Benazir Bhutto w Pakistanie odnotowano wyższe wskaźniki korupcji: „Za każdym razem, gdy partie

[PML(N) i PPP] były u władzy, TI uznawała Pakistan za »najbardziej skorumpowany« kraj na świecie» (2002, s. xxiii).

W następstwie rozłamu w PML(N) w roku 2001 powstała PML(Q) – frakcja popierająca Musharrafa. Partia utrzymuje, że wciela w życie wizję Jinnaha, Quaid-e-Azam – Wielkiego Prowadzącego – stąd „Q” w jej nazwie. PML(Q) posiada konstytucję i manifest, w których prezentuje swoje poglądy. Od czasu powstania partii liczba miejsc w parlamencie obsadzonych przez członków PML(Q) regularnie spada, od 142 zdobytych w wyborach w roku 2002, do pięciu w roku 2018 (tabela 4.8.).

Wizję PML(Q) promuje pięć kluczowych haseł: Demokracja, Rozwój, Decentralizacja Władzy, Różnorodność, Obrona. Ugrupowanie to deklaruje poparcie dla demokracji wewnątrz partii i zapewnia, że sama działa zgodnie z jej zasadami. „Urzednicy PML są wybierani zgodnie z konstytucją partii, regularnie odbywają się spotkania partyjnego przywództwa, włączając Centralny Komitet Wykonawczy, Grupę ds. Planowania i Krajowy Komitet Wyborczy” (PML(Q) 2008).

Według oficjalnych deklaracji PML(Q) (2008) uważa istnienie opozycji za niezbędne dla funkcjonowania demokracji. „Rola opozycji jest tak ważna jak rola rządu w umacnianiu demokracji” (*Ibidem*). Tak jak PML(N) partia podkreśla wagę edukacji. „Edukacja jest naszym priorytetem, jest najważniejsza w budowaniu współczesnego, rozwiniętego społeczeństwa. PML dąży do tego, by zagwarantować darmową i powszechną edukację podstawową” (PML(Q) 2008). Partia opowiada się za równością wszystkich Pakistanczyków niezależnie od zamieszkiwanej prowincji czy wyznania, wolnością słowa oraz utrzymaniem pokojowych relacji z innymi państwami. PML(Q) jak PML(N) i PPP podkreśla rolę islamu w państwie.

Tabela 4.8. PML(Q) w Zgromadzeniu Narodowym w latach 2002-2018

Rok wyborów	Liczba mandatów	Rok wyborów	Liczba mandatów
2002	142	2013	2
2008	60	2018	5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie PML(Q) br.

W nowo powstałym, niepodległym Pakistanie Liga rządziła autorytarnie i nieudolnie: nie uchwalono konstytucji, zaniechano reformy rolnej, nie przeprowadzono wyborów

na szczeblu kraju, a wybory na szczeblu prowincji fałszowano. Choć partię zdelegalizowano w roku 1958 do jej nazwy nawiązują liczne frakcje, od powstałej w roku 1962 PML, z których najtrwalsze okazały się PML(N) i PML(Q).

Pakistańska Partia Ludowa (PPP)

PPP powstała jako „partia opozycyjna zorganizowana przez byłego lidera Czerwonych Koszul³⁰ Abd al-Ghaffar Khana” (Afzal 2002, s. 138). Partia ta czterokrotnie zwyciężyła w wyborach i stała na czele rządu.

Tabela 4.9. Rządy PPP w Pakistanie

Premier	Okres sprawowania rządów
Zulfikar Ali Bhutto	1973-1977
Benazir Bhutto	1988-1990
Benazir Bhutto	1993-1996
Yousaf Raza Gillani (2008-2012)	2008-2013
Raja Pervaiz Ashraf (2012-2013)	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie PPP, br.

Jafri (2002, s. xxi-xxii) zakwestionował istnienie statutu PPP. „Partia kiedyś go przedstawiła, ale nikt nie jest pewien jego obowiązującej treści” – pisze Pakistańczyk. Z jego punktu widzenia wątpliwości budzi także orientacja polityczna partii. PPP pod przywództwem „Zulifikara Alego Bhutto proklamowała wiarę w socjalistyczne myślenie. (...) Część banków i instytucji edukacyjnych oraz niektóre duże zakłady rękodzielnicze zostały »znacjonalizowane«. Działalność związków zawodowych otrzymała patronat i wsparcie” (Jafri 2002, s. xxii).

Natomiast za rządów jego córki, Benazir Bhutto „wszystko to zostało nie tylko odrzucone, ale i odwrócone. Efektem tego było wypaczenie – ani prywatyzacja, ani kontrola rządu” (Jafri 2002, s. xxii). Odmiennie zdanie na temat partii prezentuje Palwasha Khan (2010), która podkreśla, że „PPP ma własny manifest i od lat 70. ten sam slogan »ROTI, KAPRA AUR MAKAN« chleb, ubranie i schronienie”. Centrolewicowa partia

³⁰ Khudai Khidmatgar – Słudzy Boga – pokojowy ruch pasztuński z terytoriów obecnej KPK, skierowany przeciwko Imperium Brytyjskiemu.

niezmiennie „dba o interesy najbiedniejszych, najniższych warstw społecznych” (Khan 2010) – zaznacza posłanka. W roku 2010 zapytana, co konkretnie PPP robi dla tych obywateli, Khan odpowiada enigmatycznie: „teraz kraj jest w stanie wojny” (Jafri 2002, s. xxii).

W manifestach publikowanych nieregularnie od lat 70. zeszłego wieku partia podkreśla swoje priorytety: „Islam jest naszą religią, demokracja jest naszą polityką, socjalizm jest naszą polityką gospodarczą, cała władza w ręce ludu” (PPP 2008). Prodemokratyczna orientacja PPP budzi wątpliwości. Partia wielokrotnie fałszowała wybory, a jej wieloletni lider Zulfikar Ali Bhutto brutalnie zwalczał opozycję. Pakistańczycy przewrotnie mówią o nim, że „choć był zwolennikiem demokracji, nie tolerował istnienia jakiegokolwiek opozycji” (Waseem 2010). Mając na uwadze powyższe fakty, deklaracja widniejąca na oficjalnej stronie internetowej partii – „PPP jest jedyną federalną demokratyczną partią równych szans, która gwarantuje naszemu wielkiemu narodowi wielką przyszłość” (PPP br.) – brzmi mało wiarygodnie.

Proces podejmowania decyzji wewnątrz PPP nie ma nic wspólnego z teoretycznie popieraną przez PPP demokracją. „Lider podejmuje decyzje, reszta się zgadza – to jest powszechna reguła, we wszystkich partiach” – mówi Palwasha Khan (2010). Przywództwo w PPP pozostaje w rękach rodziny Bhutto, liderami partii są Asif Ali Zardari, wdowiec po Benazir Bhutto, oraz ich syn, Bilawal Bhutto Zardari. Postawa wobec demokracji, charakteryzująca się z jednej strony prodemokratycznymi hasłami, a z drugiej antydemokratycznym działaniem, jest wspólna wielu partiom obecnym w Zgromadzeniu Narodowym. „Wszystkie popierają demokrację” – o partiach obecnych na pakistańskiej scenie politycznej w roku 2010 mówi Khan (2010).

Jedna z silniejszych partii w Pakistanie, pod przywództwem której Zgromadzenie Narodowe po raz pierwszy przetrwało okres pełnej kadencji, tylko częściowo spełnia kryteria partii politycznej, o których pisze Jafri (2002). Statut partii, nawet jeśli istnieje – jak twierdzi członkini PPP Palwasha Khan – pozostaje niedostępny. Na okoliczność wyborów powszechnych partia publikuje manifesty z programem partii. Te jednak, podobnie jak w przypadku większości pakistańskich partii politycznych, pojawiają się z opóźnieniem. Jeszcze miesiąc przed wyborami w roku 2018 jedyną partią polityczną, jaką udostępniła swój manifest, była Muttahida Majlis-i-Amal (MMA), koalicja konserwatywnych partii religijnych (Wasim 2018) – jak 26 czerwca 2018 roku informował pakistański dziennik „Dawn”.

Pakistański Ruch na rzecz Sprawiedliwości (PTI)

W konstytucji i manifestie przygotowanym w związku z wyborami powszechnymi w roku 2018, tak samo jak PPP i odłamy Pakistańskiej Ligi Muzułmańskiej, PTI wyraża uznanie dla wizji Jinnaha. Partia krytykuje pakistańskie elity za ich dążenia do centralizacji władzy i odejście od założeń, które przyświecały powstaniu Pakistanu, który miał być „pierwszym państwem opiekuńczym” (PTI 2018, s. 6). Jednak zamiast stać się krajem, gdzie „ludzie żyliby w harmonii, pokoju, wolni od dyskryminacji, wyzysku, korupcji, uprzedzeń jakiegokolwiek rodzaju oraz w warunkach systemu demokratycznego zapewniającego sprawiedliwość, równość i dobrobyt wszystkim obywatelom” (PTI 2019, s. 2), współczesny Pakistan rozczarowuje. PTI ocenia, że elity rządzące, włączając polityków cywilnych i wojsko (*army biouroucrats*), doprowadziły do upadku gospodarki oraz instytucji państwowych.

Okoliczności te sprowokowały byłego krykietistę Imrana Khana do założenia partii politycznej. Powstała w roku 1996 PTI w pierwszych wyborach powszechnych, w jakich wzięła udział w roku 1997, nie zdobyła żadnego mandatu, w kolejnych z roku 2002 – zaledwie jeden. Ze sloganem wyborczym Nowy Pakistan (*Naya Pakistan*), którego wcześniej, ale w angielskiej wersji językowej (*New Pakistan*) używał Zulfikar Bhutto, PTI zwyciężyła w wyborach powszechnych w lipcu 2018 roku. Wygrana została poprzedzona dwoma spektakularnymi, jak na relatywnie młodą partię polityczną, sukcesami w wyborach do Zgromadzenia Prowincji KPK, w roku 2013 i 2018, kiedy to partia zdobyła (na 124 miejsca) odpowiednio 63 i 84 mandaty.

Tabela 4.10. PTI w Zgromadzeniu Narodowym w latach 2002-2018

Rok wyborów	Liczba mandatów	Rok wyborów	Liczba mandatów
2002	1	2013	35
2008	bojkot wyborów	2018	149

Źródło: Opracowanie własne na podstawie PTI br.

Obiecany *Naya Pakistan* to Islamskie Państwo Opiekuńcze (*Islamic Welfare State*), „gdzie wszyscy są równi wobec prawa, mają powszechny dostęp do opieki zdrowotnej, edukacji i możliwości” (PTI 2018, s. 7). W kontekście edukacji PTI planuje podnieść status medres poprzez m.in. zachęcanie lokalnych przedsiębiorców ulgami podatkowymi do nawiązania współpracy ze szkołami koranicznymi, w tym np. przyjmowania na staże

zawodowe absolwentów szkół koranicznych. We własnej konstytucji partia kilkakrotnie używa słowa demokracja lub demokratyczny w odniesieniu do pożądanego systemu politycznego. W manifestie PTI nie używa słów demokracja ani demokratyczny, a podkreśla, że jej rządy będą sprawiedliwe i egalitarne.

Zrealizowanie wizji PTI ma być korzystne nie tylko dla obywateli kraju, ale także dla otoczenia międzynarodowego, włączając w to państwa sąsiadujące. *Naya Pakistan* „dąży do nawiązania przyjaznych relacji ze wszystkimi państwami w oparciu o zasady transparentności, wzajemności interesów i poszanowania suwerenności” – głosi manifest partii (*Ibidem*, s. 7). Stanowisko partii wobec Gilgit-Baltistanu koliduje z wizją pokojowych relacji z Indiami. PTI popiera włączenie administrowanego terytorium do Chińsko-Pakistańskiego Korytarza Gospodarczego (China-Pakistan Economic Corridor, CPEC), czemu sprzeciwia się Delhi.

Muttahida Qaumi Movement (MQM)

Jeszcze w roku 2012, zgodnie z ówczesną treścią oficjalnej strony internetowej partii, MQM szczyła się pozycją trzeciej największej partii w Pakistanie i drugiej w Sindhu. Po dwóch demokratycznych przejściach władzy, pojawieniu się PTI wśród wiodących graczy na pakistańskiej scenie politycznej, oraz podziale na MQM Pakistan (MQM(P)) i MQM Londyn (MQM(L)) w roku 2016, pozycja partii na poziomie państwa i prowincji jest mniej korzystna. Druga z frakcji, która pozostała pod przywództwem przebywającego w stolicy Wielkiej Brytanii lidera i założyciela partii Altaf Hussaina zbojkotowała wybory parlamentarne w roku 2018. Natomiast MQM(P) z siedmioma mandatami w Zgromadzeniu Narodowym (tabela 4.11.) dołączyła do koalicji rządzącej.

Tabela 4.11. MQM w Zgromadzeniu Narodowym w latach 1988-2018

Wybory	Liczba mandatów	Wybory	Liczba mandatów
1988	13	2002	13
1990	15	2008	25
1993	bojkot wyborów	2013	24
1997	12	2018	7 MQM (P)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie MQM br.

Partia powstała w roku 1984 ze studenckiego ruchu All Pakistan Muhajir Student Organization (APMSO), aby bronić interesów muhadżirów. Najpierw MQM występowała pod nazwą Muhajir Quami Movement, później od roku 1997 jako Muttahida Qaumi Movement. „MQM była produktem społeczno-politycznych przemian ery Zii w Karaczi. Czas ten charakteryzował się zwiększeniem migracji do Pendżabu i wzrostem roli prowincji w rozrastającej się biurokracji kosztem elity muhadżirów” (Talbot 2009, s. 265). W tym czasie wzrosła także pozycja Pasztunów, którzy zdominowali transport miejski i przemysł budowlany w mieście.

Jeszcze przed powstaniem MQM sympatie polityczne muhadżirów rozkładały się między różne partie. „Większość elity wspierało i do pewnego stopnia zdominowało Ligę Muzułmańską (...). Wśród najuboższych warstw społeczeństwa muhadżirów, wielu obywateli głosowało na partie Jamaaty jak Jamaat-e-Islami (JI) i Jamiat Ulema-e-Pakistan (JUP), znanych jako »islamskie«” (Verkaaik 2004, s. 59). Nigdy jednak nie cieszyły się one tak masowym poparciem wśród muhadżirów jak później MQM.

Z biegiem czasu, w celu uzyskania większego poparcia, partia odeszła od dyskursu opartego na podkreślaniu jedności etnicznej na rzecz dyskursu społecznej sprawiedliwości, stając się „partią wszystkich uciśnionych obywateli (*mazlūm*) stanowiących 98% pakistańskiej populacji, wykorzystywanych przez elitę posiadaczy ziemskich (*wadera*) albo 22 rodziny, które rządzą Pakistanem, jakby był ich własnością (*jagirem*)” (*Ibidem*, s. 57).

Działania partii trudno kojarzyć ze sprawiedliwością społeczną. Sama MQM operuje jak kartel przestępczy. Jak ocenia Krzysztof Iwanek (2006), „Potęga gospodarcza MQM jest zbudowana między innymi na systemie wyłudzeń, a nawet »tradycyjnych« danin – na przykład skóry zwierząt zabitych na ofiarę na koniec miesiąca Ramadan darowane są partii. (...) Hussain został zaś niegdyś nagrany, jak chwali się, że marzy o torturowaniu swoich wrogów wiertarkami i młotami. Niestety istnieją dowody (w postaci znalezionych zwłok i narzędzi zbrodni), że tak on, jak i niektórzy jego rywale takie metody stosowali”³¹.

MQM brała udział w zamieszkach, do których doszło w konsekwencji śmiertelnego wypadku mieszkanki Karaczi. Piętnastego kwietnia 1986 roku „żółty diabeł”, jak mieszkańcy miasta nazywali autobusy komunikacji publicznej – z uwagi na fakt, że transport miejski był wówczas pod kontrolą Pasztunów – potracił Bushrę Zaidi. Wypadek ten doprowadził do eskalacji konfliktu między Pasztunami a muhadżirami.

³¹ O ofiarach dla MQM w Karaczi pisze także Joanna Kusy (2015, s. 432).

Jak twierdzi Oskar Verkaaik, konflikt był jednak bardziej złożony. „Epizod ten może być postrzegany w świetle konkurencji między grupami przemysłowców. W połowie lat 80. Karaczi było głównym rynkiem zbytu broni i narkotyków” (Verkaaik 2004, s. 64). W przemyśle zaangażowani byli zarówno Pasztunowie, jak i muhaddzirowie. „Mówi się, że partia permanentnie potrzebuje pieniędzy dla swoich działaczy w postaci broni palnej, by chronić luksusowy styl życia liderów” (*Ibidem*, s. 57). W roku 1992 armia rozpoczęła Operację Clean-up przeciwko „pieniactwu MQM w miastach i bandytyzmowi na wsiach w Sindhu, stając się trzecią stroną w niepokojach społecznych w Karaczi i Hajdarabadzie. W połowie lat 90. Karaczi było miastem wojny” (*Ibidem*, s. 58) między grupami walczącymi o kontrolę w różnych jego częściach. Mieszkańcy miasta wciąż odczuwają konsekwencje tych wydarzeń. Karaczi pozostaje uznawane za najniebezpieczniejsze lub jedno najbardziej niebezpiecznych miast na świecie.

Przed rozłamem partia wydała manifesty w latach: 1998, 2002, 2008 i 2013. Zgodnie z powtarzającą się treścią preambuły (MQM 2008): „MQM jest jedyną partią polityczną w Pakistanie, która reprezentuje interesy pracującej klasy średniej i biednych mas, uciskanych, defaworyzowanych i wykorzystywanych przez stanowiącą 2% społeczeństwa rządzącą elitę. (...) Reprezentanci i urzędnicy są wybierani przez członków partii na podstawie zasług, a nie z powodu urodzenia w rodzinie feudalnej lub dynastii politycznej”.

Deklarowanymi celami MQM (2008) są: „wykorzenienie politycznego autorytaryzmu, zniesienie systemu feudalnego, promocja pluralizmu kulturowego, autonomia prowincji”. Partia kreuje swój wizerunek zwolennika demokracji, deklarując walkę z feudalizmem, „przestarzałym systemem, przez który prawdziwa demokracja nie może funkcjonować w kraju, a obywatele Pakistanu nie mogą korzystać z przysługujących im praw, społecznej sprawiedliwości, równych szans, rządów prawa” (MQM 2008). Choć formalnie partia potępia nepotyzm, „jak tylko zdobyła dostęp do władzy po wyborach w roku 1988, zapewniła posady swoim działaczom i zwolennikom” (Verkaaik 2004, s. 57). Jako partia świecka, MQM nie odnosi się w manifestach do islamu, lecz opowiada się za „równymi prawami dla wszystkich bez względu na rasę, język, przynależność etniczną, płeć, poglądy i religię” (MQM 2008). Brak odniesień do islamu wyróżnia partię na pakistańskiej scenie politycznej.

Wspólny dla MQM i innych partii politycznych w Pakistanie jest kult lidera. Jeszcze w roku 2012 na pakistańskiej stronie internetowej partii nie umieszczano manifestów prezentujących cele partii, te zamieszczone były jedynie na stronie brytyjskiej. Zamiast

manifestu dostępna była poezja założyciela MQM, Altafa Hussaina. Z jednej strony, utrzymanie ciągłości władzy w partii wyróżnia MQM wśród innych partii politycznych. Z drugiej zaś, styl zarządzania Altafa Hussaina upodabnia MQM do pozostałych pakistańskich partii politycznych. Co więcej, lider MQM podejrzany jest o popełnienie 31 zabójstw i 11 prób usiłowania zabójstwa.

MQM jest jedyną partią o tak wysokiej pozycji na pakistańskiej scenie politycznej, która nie odwołuje się do islamu. Choć partia deklaruje walkę z feudalizmem i nepotyzmem, to słynie z czego innego, mianowicie krwawej walki o zabezpieczenie własnych interesów i utrzymanie luksusowego stylu życia liderów.

Religijne partie polityczne

W roku 2002 islamskie partie polityczne wystartowały w wyborach we wspólnej koalicji MMA, którą tworzą m.in.: JI, Jamiat Ulema-e-Islam (Fazi Group), JUI(F) oraz JUP. Koalicja sprzeciwia się obecności sił zbrojnych USA w Pakistanie i ich interwencji w Afganistanie. Głoszenie antyamerykańskich poglądów i stworzenie koalicji przełożyło się na lepszy wynik partii religijnych w porównaniu z wyborami w roku 1997. W roku 2002 Zjednoczona Rada Działania uzyskała trzeci rezultat w wyborach powszechnych, zdobywając 63 mandaty. Sześć lat później nie powtórzyła sukcesu, zdobywając jedynie 8 mandatów. Koalicja rozpadła się, ponownie podejmując próbę współpracy w roku 2017. W wyłonionym rok później Zgromadzeniu Narodowym MMA weszła do opozycji z 15 mandatami.

Najstarszą spośród pakistańskich partii religijnych jest JI, założona przez Sayyida Abu'l A'la Maududiego, która w konsekwencji podziału kontynentu rozpadła się na Jamaat-e-Islami Pakistan i Jamaat-e-Islami Hind. JI powstała w roku 1941, „by realizować nakazy Koranu i sunny” (Rahman *et al.* 1993, s. 3). Przed uzyskaniem niepodległości „wpływ JI na życie polityczne muzułmanów był nieznaczący” (Afzal 2002, s. 59).

Partia ta w następujący sposób ujmuje rolę islamu: „Islam jako religia nie jest tylko po to, by uzdrawiać życie prywatne jednostek (...), jest czymś więcej. Islam jest kompletnym kodeksem do zastosowania we wszystkich sferach życia. (...) Islam oświeca każdy aspekt życia ludzkiego Światłem Boga” (*Ibidem*, s. 1-2).

Zgodnie z poglądami głoszonymi przez partię, zasady islamu powinny regulować zarówno sferę prywatną, jak i publiczną. Islamska partia – w przeciwieństwie do ML –

nie popierała pomysłu utworzenia Pakistanu jako państwa dla muzułmanów, gdyż ci – według JI – mieli pozostać w Indiach i nawracać hindusów na islam.

Zarówno przez badaczy, jak i polityków JI uznawana jest za jedyną partię na pakietańskiej scenie politycznej, w której decyzje są podejmowane w sposób demokratyczny, a opinia lidera nie jest niepodważalna. W pierwszych latach funkcjonowania partii JI była silnie scentralizowana, a pozycja amira (lidera) była nieporównywalnie silniejsza od pozycji innych organów władzy w partii, nawet *Majlis-e Shura* – komisji wykonawczej (Rahman *et al.* 1999, s. 11). Pierwszym amirem był mulana Maududi. „Władza [amira] była nieograniczona czasem kadencji. (...) Tylko od samego amira zależało, czy zrezygnuje ze sprawowania urzędu, jeśli ktoś bardziej odpowiedni pojawi się w szeregach JI” (Afzal 2002, s. 59). Władza lidera była absolutna, amir w imię dobra wspólnego mógł usuwać nawet pochodzących z wyboru urzędników, a nieposłuszeństwo wobec niego uznawane było za grzech.

Uważa się, że to właśnie silna pozycja amira była przyczyną odejścia z partii wielu polityków. Z tego powodu strukturę partii wielokrotnie reorganizowano. „Struktura organizacyjna Jamaaty została wzbogacona o częste spotkania na szczeblu lokalnym i krajowym. Każdy oddział Jamaaty spotyka się regularnie, by omówić własne, lokalne i państwowe sprawy. (...) Sesje Jamaaty zachęcają do dyskusji i wymiany poglądów, ale po zakończeniu dyskusji, każdy z członków stosuje się do jej wniosków” (*Ibidem*, s. 59).

Władza amira została zderedukowana, a lokalne organy JI zyskały niezależność. Od roku 1956 amir wybierany jest przez wszystkich członków partii, a nie tylko przez szurę. Jego kadencja została ustalona na pięć lat, ale można ją pełnić wielokrotnie (Rahman *et al.* 1999, s. 12). Choć amir pozostał najważniejszy w partyjnej hierarchii, jego władza została ograniczona i podzielona między pozostałe organy partii. Szurę, drugi w hierarchii organ partii – tworzy 70 członków, z których 55 pochodzi z wyboru. Na jej spotkaniach „sprawy omawiane są swobodnie i dogłębnie, a decyzje podejmowane w drodze głosowania przez większość. (...) Większość musi przekonać mniejszość o swojej mądrości” (*Ibidem*, s. 14).

Choć partie religijne formalnie nigdy nie były dominującą siłą polityczną w Pakistanie, to pozostają stałym komponentem tamtejszej sceny politycznej, który wynika z religijnego charakteru państwa. Pielęgnowane przez ul-Haqa relacje między środowiskami

religijnymi a establishmentem militarno-wywiadowczym są wciąż utrzymywane. Co więcej, w drugiej dekadzie XXI wieku pakistański reżim otwiera się już nie tyle na islamskie partie polityczne, co islamistyczne organizacje jak TLP.

Inną od TLP organizacją islamistyczną, która usiłowała zalegalizować swoją działalność, rejestrując się jako partia polityczna, jest Milli Muslim League (MML), czyli kolejna manifestacja Lashkar-e-Taiba (LeT), antyindyjskiej organizacji terrorystycznej odpowiedzialnej m.in. za atak w Bombaju w roku 2008 (166 ofiar śmiertelnych). Choć Pakistańska Komisja Wyborcza nie uznawała MML jako partii politycznej, jej członkowie zmienili barwy polityczne i wystartowali w wyborach z list mało znanej, ale legalnie działającej Allah-o-Akbar Tehreek (AAT). Żaden z kandydatów nie zdobył mandatu. W konsekwencji otwierania organów ustawodawczych na islamistów – pomimo fasadowych działań Pakistańskiej Komisji Wyborczej – poza wpływami natury nieformalnej, islamisci zdobywają formalne narzędzia do kształtowania polityk kraju.

Partie polityczne jako takie są mało istotnymi graczami na pakistańskim scenie politycznej. Ich wspólnymi cechami są: dynastyczność, nielojalność szeregowych polityków wobec własnej partii i brak demokracji wewnątrz ugrupowania. Nieudolność tamtejszych partii jest poważną przeszkodą w budowaniu demokracji w państwie. „Demokracja funkcjonuje na zasadzie interakcji między dobrze zorganizowanymi partiami politycznymi. Trzeba mieć partie polityczne. Tysiąc przemądrzałych indywidualności nie stworzy demokracji” (Jafri 2002, s. xxvii). W programach, manifestach i konstytucjach partii politycznych znajdują się liczne prodemokratyczne hasła oraz obietnice walki z korupcją i nepotyzmem. Deklaracje te nie przekładają się jednak na działania. Największe partie polityczne jak PPP, odlamy PML i MQM niejednokrotnie oskarżane były o korupcję, nepotyzm i zabójstwa polityczne.

Specyfika partii politycznych, tj. głównych aktorów biorących udział w rywalizacji o głosy wyborców, zgodnie z przyjętym podejściem, jest jednym z kluczowych uwarunkowań politycznych demokracji branych pod uwagę w niniejszej analizie porównawczej. Przykład Pakistanu potwierdza zasadność tego założenia, a konkretnie dowodzi, że partie polityczne – ich działania i decyzje – mają duże znaczenie dla zachowania ciągłości procedury wyborów. Pakistańskie partie – na początku ML, później także inne – bardziej niż o stworzenie fundamentów funkcjonowania stabilnego państwa zabiegały o utrzymanie władzy, w tym od lat 70. zeszłego wieku o zwycięstwo w najbliższych wyborach. Partie manipulowały procedurą – spontanicznie zmieniając prawa regulujące jej

przebieg – i dopuszczaly się falszerstw wyborczych, nawet jeśli te nie były niezbędne, aby zwyciężyć w wyborach.

Nierównowaga kontroli między establishmentem militarno-wywiadowczym a cywilnym

Jak pokazuje powyższa analiza ciągłości procedury wyborów, armia wielokrotnie przejmowała władzę w Pakistanie. W konsekwencji wojsko stało się dominującym graczem na pakistańskiej scenie politycznej. Nawet po dwóch demokratycznych przejęciach władzy najważniejsze polityki państwa zależą od establishmentu militarno-wywiadowczego. Co więcej, obecność emerytowanych wojskowych, byłych pracowników ISI oraz ich rodzin w polityce jest powszechna. Była senator Razina Khan przyznaje, że łatwiej było jej wejść do polityki ze względu na fakt, że jest żoną generała. Z kolei senator Javed Ashraf Qazi w latach 1993-1995 dowodził ISI. A są to tylko dwa przypadkowe z licznych przykładów.

Po uzyskaniu niepodległości „na pakistańskiej armii i ruchu niepodległościowym ciążyła większa presja niż na armii indyjskiej. Pakistańska armia musiała poradzić sobie z ogromnym napływem uchodźców i wkrótce znalazła się w stanie wojny z Indiami o Kaszmir dysponując mniejszymi zasobami i mając więcej problemów niż armia indyjska” (Oldenburg 2010, s. 46). W obliczu powyższych zagrożeń, armia zaczęła podejmować najważniejsze decyzje w państwie, spychając polityków cywilnych na dalszy plan. „Ayub Khan bez oficjalnej zgody polityków brał udział w negocjacjach ze Stanami Zjednoczonymi w sprawie wsparcia zbrojnego” (*Ibidem*, s. 47). Jego pozycja umacniała się i pozostawała niezagrożona. „Nikt go nie krytykował. Nikt nie zdecydował się go usunąć” – o pozycji generała pisze Altez Ahsan (2005, s. 106).

W sytuacjach gdy wyłoniony w wyborach establishment cywilny tracił kontrolę nad państwem, interweniowało wojsko, zakłócając funkcjonowanie procedur i państwowych instytucji (tabela 4.12.).

W sumie Pakistan funkcjonował ponad 30 lat jako dyktatura wojskowa. Ostatni z tych reżimów upadł w roku 2008. Od tego czasu, choć ani pierwsza, ani druga dekada XXI wieku nie należały do spokojnych – zamach na Benazir Bhutto, ataki terrorystyczne, porwania obcokrajowców, masowe protesty islamistów – wojsko formalnie nie przejęło

władzy. Jednak nierównowaga kontroli między establishmentem militarno-wywiadowczym a cywilnym wciąż się utrzymuje.

Tabela 4.12. Dyktatury wojskowe i wybory powszechne w Pakistanie

Rok wyborów	Zwycięska partia	Reżim wojskowy w warunkach przeprowadzanych wyborów i/lub powód rozwiązania ZN przed końcem kadencji
1970	AL	Reżim Ayuba Khana (1958-1969) Reżim Yahyi Khana (1969-1971)
1977	PPP	Reżim Zii ul-Haqa (1977-1988)
1985	Wybory bez udziału partii politycznych	
1988	PPP	Pod naciskiem armii (a oficjalnie na mocy 8 poprawki do konstytucji – z powodu korupcji i nadużyć władzy) prezydent rozwiązał Zgromadzenie Narodowe i Zgromadzenie Prowincji Sindhu.
1990	PML(N)	W obliczu konfliktu między premierem a prezydentem armia skłoniła obu do rezygnacji.
1993	PPP	Pod naciskiem armii (a oficjalnie z powodu korupcji i nadużyć władzy), prezydent odwołał premier i jej rząd.
1997	PML (N)	Reżim Perveza Musharrafa (1999-2008)
2002	PML(Q)	
2008	PPP	-
2013	PML(N)	
2018	PTI	

Źródło: Opracowanie własne.

W konsekwencji tej nierównowagi, pomimo dwóch kolejnych demokratycznych przejęć władzy, Pakistan bardziej przypomina nie kraj z armią, ale armię, która posiada kraj (Stratfor 2016), co potwierdza choćby bieżąca dynamika tamtejszej sceny politycznej. Jesienią 2017 roku wojsko podsycalo antyrządowe manifestacje skutkujące blokadą Islamabadu i kilku innych pakistańskich miast. Wsparcie to dokumentuje materiał udostępniony przez BBC, na którym generał pakistańskiej armii wręcza protestującym

pieniądze (Khan 2017). Oficjalnie TLP rozpoczęła manifestację z powodów ideologicznych, kontestując propozycję zmiany słów przysięgi parlamentarnej, która kwestionuje *Khatam-e-Nabuwat*, dogmat głoszący, że Mahomet jest ostatnim prorokiem. Faktycznie protesty miały skompromitować rząd PML(N) przed wyborami do Senatu i Zgromadzenia Narodowego.

Uwarunkowania międzynarodowe

Na wewnętrzną dynamikę polityczną Pakistanu, w tym utrzymanie ciągłości procedury wyborów, przynajmniej pośrednio wpływają uwarunkowania międzynarodowe. Dynamiczna sytuacja w regionie i na świecie w znacznym stopniu determinowały priorytety Pakistanu. „Podczas ostatnich 57 lat nasza integralność terytorialna była cały czas zagrożona” – pisał Javeed Ahmed Sheikh (2004, s. 160). W sytuacji zagrożenia, to utrzymanie granic, a nie ciągłości władzy było priorytetem pakistańskich polityków. Z jednej strony, uwarunkowania międzynarodowe ograniczały decydentów, koncentrując ich uwagę i działania na sprawach bezpieczeństwa. Z drugiej, te niefortunne uwarunkowania zewnątrz stanowią pretekst dla elit militarno-wywiadowczych do eskalowania napięć w relacjach z innymi państwami, przede wszystkim z Indiami i Afganistanem. Napięcia te legitymizowały i stale legitymizują nierównowagę kontroli między establishmentem militarno-wywiadowczym a cywilnym w Pakistanie.

Trudne sąsiedztwo Pakistanu – relacje z Indiami i Afganistanem

Islamabad postrzega otoczenie międzynarodowe przez pryzmat własnych relacji z Indiami. „Główne kierunki polityki bezpieczeństwa wytyczane są na podstawie rzeczywistego bądź wykreowanego poczucia zagrożenia ze strony silniejszego sąsiada” (Kuszevska 2015 s. 276-277). Dynamikę tych zawsze chłodnych, a w najgorszym wypadku wrogich relacji w znacznym stopniu determinuje konflikt o Kaszmir. Choć formalnie Dżammu i Kaszmir znajduje się pod kontrolą trzech państw: Chin (Aksai Chin, Dolina Shaksgam), Indii (Dolina Kaszmiru, Dżammu, Ladakh) i Pakistanu (Gilgit-Baltistan, Azad Dżammu i Kaszmir), Islamabad i Delhi powszechnie kontestują ten podział. Nawet tamtejsze środowiska akademickie posługują się mapami, które terytoria Kaszmiru administrowane przez sąsiada przedstawiają jako okupowane. Stąd oficjalną przyczyną krytycznego stanowiska Delhi wobec budowy CPEC – inwestycji, która ma zmienić

regionalny układ sil – jest fakt, że planowana infrastruktura przebiega przez obszar Kaszmiru kontrolowany przez Pakistan, w kontekście rozwoju inwestycji potraktowany przez sojusz chińsko-pakistański jako integralna część terytorium Islamskiej Republiki.

Dynamika relacji indyjsko-pakistańskich wpływa na sytuację wewnętrzną, w tym poparcie dla rządu, i odwrotnie, sytuacja wewnętrzna Pakistanu może prowokować wrogo nastawionego sąsiada do podejmowania działań prowadzących do jej pogorszenia. Na taką praktykę wskazuje np. ciąg wydarzeń, którym początek dała wojna pakistańsko-indyjska w roku 1965.

Konflikt, po zakończeniu którego strony przystały na linię kontroli identyczną z tą sprzed walk (Jones 2005, s. 105), spowodował spadek poparcia dla ML. Pięć lat później partia poniosła porażkę w wyborach na korzyść wschodnio-pakistańskiej Awami League. Partia „Sheikha Mujibura Rahmana zdobyła większość w wyborach w roku 1970, dzięki czemu Bengalczyki powinni byli zdobyć dostęp do władzy. Jednak elita wojskowo-cywilna nie mogła zaakceptować manifestu Ligi Awami, który głosił autonomię oraz niezależną politykę bezpieczeństwa dla Pakistanu Wschodniego” (Jaffrelot 2004, s. 104). Delhi wykorzystało wewnętrzne problemy sąsiada wywołane separatystycznymi tendencjami w Pakistanie Wschodnim i wyborczym sukcesem AL. „Najpierw w tajemnicy, potem otwarcie Indie zaczęły tworzyć oddziały rebeliantów nazywane *Mukti Bahini*” (Sattar 2007, s. 115).

Trzeciego grudnia 1971 roku wybuchła kolejna wojna pakistańsko-indyjska, która trwała zaledwie 13 dni, kończąc się porażką Pakistanu. Podzielony kraj „doświadczył katastrofy. (...) Naród był zdezorientowany i wstrząśnięty, wiara w siły zbrojne zniszczona, władze pokazały się jako skoncentrowane na sobie i niekompetentne” (*Ibidem*, s. 120).

Spór o Kaszmir jeszcze pod koniec lat 80. zeszłego wieku analizowano w kategoriach lokalnych. Po upadku Związku Radzieckiego bojowników w Kaszmirze zaczęto kojarzyć z antyzachodnim islamizmem. Społeczność międzynarodowa znów zwróciła uwagę na relacje indyjsko-pakistańskie, „gdy w dniach 11-13 maja 1998 roku Indie dokonały pięciu prób jądrowych, a w dniach 28-30 maja tegoż roku Pakistan odpowiedział sześcioma próbami jądrowymi” (Musharraf 2007, s. 247). Zamachy z 11 września 2001 roku na stałe umieściły sprawę Kaszmiru w międzynarodowym kontekście walki z islamskim terroryzmem.

Odwrotnie niż Indie, Afganistan stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa i integralności Pakistanu, nie ze względu na swój potencjał, ale charakterystykę państwa upadłego.

Kwestią sporną między sąsiadami pozostaje przebieg wspólnej granicy przecinającej Pasztunistan. „Tuż przed powstaniem Pakistanu afgański rząd wypowiedział traktat, który zawarł Amir Abdurrahman w roku 1893, ustanawiając na linii Duranda granicę z Indiami Brytyjskimi” (Sattar 2007, s. 154). Afganistan był jedynym państwem, który sprzeciwił się członkostwu Pakistanu w Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ).

Do upadku Afganistanu doprowadziła wojna sowiecko-afgańska i polityka zimowo-wojennych mocarstw wobec regionu. Zaangażowany w konflikt Islamabad wspierał mullahedynów i czerpał zyski z handlu wyprodukowanym z afgańskiego maku opium. „Handel ten rozwijał się dzięki parasolowi bezpieczeństwa, który rozłożyły CIA [Centralna Agencja Wywiadowcza (Central Intelligence Agency)] i ISI” (Rashid 2000, s. 120). Zarobione środki Islamabad wykorzystywał w konflikcie o Kaszmir a także, na przekór Amerykanom, finansując własną bombę atomową (Jacquard 2002, s. 139).

W konsekwencji wojny sowiecko-afgańskiej do Pakistanu napłynęli afgańscy uchodźcy, a wraz z nimi „kałasznikowy, narkotyki, watażkowie – to kompletny balagan” – ocenił Shahzad Waseem (2010). Słowa te potwierdzają spostrzeżenia Emmy Duncan, która pisze: „Atak [Sowietów] na Afganistan zmienił wszystko w Pakistanie. Przyniósł około trzy miliony uchodźców i nagle dużą pomoc z Zachodu” (1990, s. 7). Skutki zaangażowania Pakistanu w konflikt sowiecko-afgański wciąż wpływają na sytuację wewnętrzną państwa: „Konsekwencje wojny afgańskiej – wzrost radykalnego islamu przychylnemu dżihadowi, silny wpływ ISI i wojska na politykę zagraniczną oraz na państwo cywilne – zaważyły na obecnej sytuacji Pakistanu” – zauważa Jaffrelot (2004, s. 107).

Niezależnie od ceny, jaką zapłaciło pakistańskie społeczeństwo za udział Islamabadu w tym konflikcie, w następstwie zamachów z 11 września 2001 roku Pakistan znów stał się stroną toczonej na terytorium sąsiada wojny. Wraz z zaangażowaniem w sytuację w Afganistanie rosła pozycja pakistańskiego establishmentu militarno-wywiadowczego, którą legitymizowało poczucie zagrożenia ze strony upadającego Afganistanu (od problemów którego Pakistan dzieli niebezpieczna granica swobodnie przekraczana przez ekstremistów) oraz napływ amerykańskich środków.

Przyjaciele, którzy sprzedają broń – relacje Pakistanu z USA i Chinami

Trudne relacje z Indiami i Afganistanem determinują priorytety Pakistanu, którymi od powstania kraju są „zachowanie integralności terytorialnej (...) i posiadanie przyjaciół. Przyjaciół, od których można kupić broń” (*Ibidem*, s. 97). Islamabad nawiązał jedne

z najtrwalszych relacji bilateralnych w Azji z Pekinem. Sojusz państw ma decydujące znaczenie dla równowagi sił w regionie, w tym rywalizacji chińsko-indyjskiej.

Historia relacji z drugim ze strategicznych partnerów, Stanami Zjednoczonymi, jest bardziej dynamiczna. Stosunki te ulegały na przemian zacieśnieniu – jak po wojnie koreańskiej – i rozluźnieniu – gdy Islamabad przystąpił do budowy własnego programu atomowego.

Paradoksalnie Waszyngton kreujący się na obrońcę demokracji ignoruje pakistańskich polityków cywilnych. W konsekwencji polityka USA wobec Pakistanu pogłębia wewnętrzną nierównowagę kontroli w kraju. Amerykańskie „wsparcie dla pakistańskiej armii (...) sprawiło, że słabemu świeckiemu społeczeństwu obywatelskiemu trudno było zostać zauważonym i oddzielić Pakistan od retoryki islamistycznej ideologii w sprawach ważnych dla obywateli” (Haqqani 2005, s. 311-312). Uwarunkowania geopolityczne – najpierw wojna sowiecko-afgańska później globalna kampania przeciwko terroryzmowi – powodowały zacieśnianie współpracy Waszyngtonu z pakistańskim establishmentem militarno-wywiadowczym. Jednak samodzielna operacja amerykańskich sił specjalnych uchwycenia i zabójstwa Osamy bin Ladena 2 maja 2011 roku obnażyła niejednoznaczną i hierarchiczną naturę sojuszu. USA przeprowadziły operację w Abbottabadzie bez wiedzy Islamabadu i tym samym skompromitowały służby pakistańskie.

W okolicznościach cyklicznych załamań relacji z Waszyngtonem Islamabad polegał na sojuszniku w Pekinie. Relacje pakistańsko-chińskie nie ograniczają się do zacieśniania więzów politycznych i dyplomatycznych. „Pod koniec lat 70. Chiny stały się niezastąpionym dostawcą broni. A najbardziej spektakularnym przykładem współpracy chińsko-pakistańskiej jest budowa strategicznej trasy Karakorum Highway” (Talbot 2009, s. 235). Uwieńczeniem ponad tej 60-letniej współpracy jest CPEC, który ma pobudzić pakistańską gospodarkę oraz wraz z innymi odcinakami trasy OBOR – dzięki planowanej infrastrukturze drogowej, kolejowej i energetycznej – zintegrować państwa kontynentu.

CPEC, który ma połączyć port w Gwadarze z chińskim Kaszgairem, jest „łatwym celem dla lokalnych separatystów i grup dżihadystów, a także pożywką dla podejrzliwych wobec rosnącego wpływu Chin partii politycznych” (Stratfor 2017). Sytuacja we wrażliwym na aktywność separatystów i organizacji terrorystycznych Beludżystanie – gdzie

regularnie odnotowuje się największą liczbę ofiar śmiertelnych zamachów w skali kraju³² – ma decydujące znaczenie dla powodzenia inwestycji. Z jednej strony zaangażowanie Pekinu oraz sama obecność Chińczyków w Pakistanie prowokują ekstremistów, a z drugiej pakistańskiemu establishmentowi militarno-wywiadowczemu w okolicznościach wartej ponad 60 mld USD inwestycji wyjątkowo zależy, aby tę aktywność stłamsić. Uwarunkowania, w których ów establishment jest niezbędny Pekinowi, aby rozwijać CPEC, legitymizują wewnętrzną nierównowagę kontroli w kraju do tego stopnia, że eskalowanie napięć z sąsiadami może okazać się zbędne.

„Sojusznicy – Stany Zjednoczone i Chiny – są ważni ze względu na sytuację gospodarczą w Pakistanie” – mówi gen. Javed Ashraf Qazi. Jednak środki, które Pakistan od nich otrzymuje nie trafiają do strategicznych dla rozwoju Pakistanu sektorów (jak np. edukacja), które ich najbardziej potrzebują. Jak zauważa Qazi (2010): „Potrzebna jest infrastruktura. Jaki jest sens w edukowaniu nauczycieli, gdy nie ma szkół. Kiedy jako minister edukacji byłem w Stanach Zjednoczonych, powiedziałem: »dajcie nam uczelnie techniczne, a Pakistańczycy zapamiętają Was na zawsze. (...) Tak jak Szwedów, którzy w latach 50. wybudowali instytut w Karaczi, Pakistan Swedish Institute of Technology«”.

Zapisane w konstytucji Pakistanu procedury wyborów bezpośrednich i pośrednich nie były przeprowadzane regularnie. Z jednej strony nieudolne rządy cywilów i słabość partii politycznych jako takich prowokowały establishment militarno-wywiadowczy do przejmowania władzy. Ewentualne wybory ogłaszane w warunkach reżimów wojskowych (np. z wyłączeniem partii politycznych w czasie rządów ul-Haqa) nie miały nic wspólnego z demokratycznym przejęciem władzy. Z drugiej strony politycy z potencjałem na stworzenie stabilnych rządów, które mogłyby zmniejszyć nierównowagę kontroli między establishmentem militarno-wywiadowczym a cywilnym, jak Zulfikar i Benazir Bhutto czy Nawaz Sharif, po zwycięstwie w roku 2013 byli mniej lub bardziej brutalnie eliminowani ze sceny politycznej.

Pomimo relatywnie pozytywnej oceny tych i poprzednich wyborów, wylaniany w nich reprezentanci wraz z mandatem w Zgromadzeniu Narodowym nie otrzymywali pełni władzy, która teoretycznie jest z tym mandatem sprzęgnięta. W znacznym stopniu tworzony przez feudalów i znajdujący się pod kontrolą establishmentu militarno-wywiadowczego elity cywilne nie podejmują skutecznych działań mających na celu poprawę

³² W roku 2016 w takich okolicznościach śmierć poniosło 224 osoby, a 434 zostało rannych (South Asia Terrorism Portal br.).

sytuacji większości obywateli: ubogich, niewykształconych i często niepiśmiennych. Środki finansowe pochodzące choćby ze Stanów Zjednoczonych, potrzebne w tak kluczowych dla defaworyzowanych obywateli obszarach, jak edukacja i opieka zdrowotna, przeznaczane są głównie na cele związane z bezpieczeństwem wewnętrznym (w kraju działają siatki terrorystyczne, jeszcze w XXI wieku do morderstw polityków dochodziło nawet w stolicy kraju) i zewnętrznym, dla którego najpoważniejszymi zagrożeniami są za zachodnią granicą Pakistanu – upadły Afganistan, za wschodnią – rosnące w siłę Indie.

Podsumowanie

Indie i Pakistan wobec demokracji

Uwarunkowania polityczne – w odróżnieniu od specyfiki społeczno-kulturowej – są całkowicie inne dla Indii i Pakistanu i to właśnie one determinowały odmienne trajektorie ustrojowe państw. W Indiach wybory na poziomie państwa oraz na niższych poziomach lokalnych przeprowadza się regularnie od początku lat 50. poprzedniego wieku. W Pakistanie pierwsze wybory powszechne zorganizowano dopiero 23 lata po uzyskaniu niepodległości. Co więcej, do roku 2018 tamtejsze Zgromadzenie Narodowe zaledwie dwukrotnie przetrwało okres pełnej kadencji, w latach 2008-2013 oraz 2013-2018. Zachowanie ciągłości procesu wyborczego w Indiach oraz jego niepowodzenia w Pakistanie przesądają o ocenie tych dwóch systemów politycznych. Według raportu za rok 2017 Freedom House zalicza Indie do państw wolnych i demokracji elektoralnych, natomiast Pakistan do państw częściowo wolnych niespełniających kryteriów demokracji elektoralnej. Zgodnie z badaniami *Polity IV* z roku 2014 oba kraje są demokracjami, jednak ich ocena pozostaje różna. W skali od -10 do 10 pkt. Pakistan został oceniony na 7 pkt. (od 6 pkt. kraj jest zaliczony do demokracji), natomiast Indie oceniono wyżej, na 9 pkt. Wyniki powyższych badań, tak samo jak i niniejsza analiza, potwierdzają różnice między trajektoriami ustrojowymi oraz obecnym stanem demokracji w Indiach i Pakistanie.

W okresie pierwszych pięciu lat od uzyskania niepodległości architektom indyjskiego systemu politycznego, w odróżnieniu od ich odpowiedników w Pakistanie, udało się stworzyć szkielet stabilnego państwa. Lata 1947-1952, naznaczone sukcesami INC i porażkami ML w tym obszarze, okazują się kluczowe dla przyszłości demokracji w państwach. Wydarzenia z tamtego okresu wyraźnie sugerują różne kierunki rozwoju indyjskiego i pakistańskiego systemu politycznego. Poza wyżej wspomnianym Oldenburg wyróżnia jeszcze jeden okres ważny dla trajektorii ustrojowych państw. Według badacza latami potencjalnie przełomowymi, podczas których Pakistan miał szansę na transformację w kierunku demokracji były lata, kiedy na tamtejszej scenie politycznej dominował

Zulfikar Bhutto (1971-1977). Okres ten zbiegł się z wydarzeniami potencjalnie zagrażającymi demokracji Indii, czyli z wprowadzeniem stanu wyjątkowego. „Właśnie wtedy gdy pani Gandhi zdawała się wybierać autokrację, Pakistan najwyraźniej budował podstawy nowego, demokratycznego reżimu pod przywództwem Zulfikara Alego Bhutto” – pisał Oldenburg (2010, s. 77).

Pozytywną ocenę rządów Bhutto w większym stopniu wyjaśniają nadzieje na świecką demokrację, które Pakistańczycy wiązali z politykiem niż wydarzenia z okresu jego rządów. Ówczesne działania PPP, które miały zagwarantować partii zwycięstwo wyborach jak np. zabójstwa członków opozycji, dalece odbiegają od standardów demokratycznych. Nawet jeśli, jak sugeruje Oldenburg, w latach 70. poprzedniego wieku pojawiły się, z indyjskiego punktu widzenia – niebezpieczeństwo, a z pakistańskiego – szansa na upodobnienie się do siebie systemów politycznych państw, to scenariusz ten nie został zrealizowany. W Indiach, m.in. z obawy przed podzieleniem losu Pakistanu, zachowano ciągłość wyborów, a w Pakistanie pod rządami następcy Bhutto, ul-Haqa, narodził się islamski reżim wojskowy.

Demokracja czy błąd elektoralizmu, czyli czy pochodzący z wyboru decydenci faktycznie rządzą?

O ile łatwo jest sprawdzić, czy w kraju w ogóle odbywają się wybory, tak trudniej ocenić, czy były one uczciwe, a jeszcze trudniej zweryfikować, czy krajem faktycznie rządzą reprezentanci wybrani przez obywateli.

Uczciwość i sprawność przeprowadzania wyborów badają niektóre organizacje międzynarodowe. Zgodnie z tymi obserwacjami od początku XXI wieku do wyborów powszechnych z lipca 2018 roku, wraz z biegiem czasu, procedura wyborów bezpośrednich w Pakistanie stawiała się w coraz większym stopniu wolna od naruszeń. Trend ten okazał się krótkotrwały, ostatnie wybory w roku 2018 oceniono gorzej w porównaniu do tych sprzed pięciu lat. Natomiast wybory w Indiach, ale na podstawie jedynie wewnętrznych obserwacji, ponieważ Indie nie pozwalają organizacjom międzynarodowym na prowadzenie obserwacji, ocenia się jako wolne od poważniejszych naruszeń.

Palmer porównuje indyjskie wybory do spektaklu teatralnego. Faktycznie towarzyszy im większy entuzjazm elektoratu niż wyborom w państwach zachodnich. Światowe media publikują zdjęcia uśmiechniętych obywateli Indii ustawionych w długich i oddzielnych

dla kobiet i mężczyzn kolejkach do lokali wyborczych. Indyjska codzienność jest jednak dużo mniej barwna, niż widoczne na zdjęciach stroje czekających na oddanie głosu kobiet. Indie nie poradziły sobie z wyzwaniem natury społeczno-ekonomicznej, na które wskazuje relatywnie niski w porównaniu z innymi demokracjami wskaźnik rozwoju społecznego (Human Development Index, HDI), ale przewyciężyły potencjalne trudności w budowaniu państwa demokratycznego, wynikające z hierarchicznej struktury społecznej czy zróżnicowania etnolingwistycznego. Z tymi wyzwaniami nie poradziła sobie decydenci w Pakistanie – ani ML, ani kolejne partie rządzące.

Obie sceny polityczne zdominowane są przez klany od pokoleń należące do wpływo- wych elit. Jednak w Indiach, dzięki polityce rezerwacji, najbardziej defaworyzowane społeczności posiadają swoich przedstawicieli w organach ustawodawczych. Kumari Mayawati, liderka BSP, partii reprezentującej ich interesy, została pierwszą niedotykalną premier stanu w historii kraju. W Pakistanie establishment pozostaje zdominowany przez feudalów i wojskowych. Strategiczne dla państwa polityki zależą nie od decyzji wybranych w wyborach członków organów ustawodawczych, a od wojska i ISI. Politycy, którzy nie umieli podporządkować się armii – jak choćby Benazir Bhutto podczas swojej pierwszej kadencji – byli odsuwani od władzy. W konsekwencji, nazywając Pakistan demokracją nawet w najwęższym znaczeniu tego terminu, popełnia się błąd elektoralizmu. Choć przeprowadza się wybory, władzę w państwie sprawuje establishment militarno-wywiadowczy.

Za spadek pozycji Pakistanu, w tym wyłączenie kraju z grupy demokracji elektoralnych w roku 2017, odpowiedzialne były właśnie kontrola armii nad procesem odwołania przez Sąd Najwyższy premiera Nawaza Sharifa w czerwcu 2017 roku oraz umocnienie się pozycji establishmentu militarno-wywiadowczego po odwołaniu premiera i wymuszonych dymisjach innych polityków z PML(N). Tak długo jak wybierani w wyborach reprezentanci nie będą mogli niezależnie od establishmentu militarno-wywiadowczego kształtować polityk państwa, Pakistan pozostanie reżimem hybrydowym albo państwem autorytarnym.

Wpływ polityki Brytyjczyków na militaryzację pakistańskiej sceny politycznej

Trudno ocenić, w jakim stopniu wspólna przeszłość kolonialna i polityka Brytyjczyków wobec podbijanych części subkontynentu indyjskiego wpłynęły na stan demokracji

w Indiach i Pakistanie. Według Ahsana (2005, s. 82–85) i Jaffrelota (2002, s. 252), doświadczenie brytyjskiego kolonializmu tylko pozornie łączy te dwa kraje. Obaj badacze zgodnie przyznają, że dla kształtowania się pakistańskiego systemu politycznego znaczenie miała militaryzacja Pendżabu i FATA w okresie rządów brytyjskich.

W tym kontekście wpływ polityki Londynu zauważa także Tudor (2013, s. 21), która jednak nadaje mu mniejszą wagę, niż dwaj wyżej wspomniani badacze. „Literatura sugerująca, że reżimy indyjski i pakistański były w dużym stopniu ukształtowane przez odmienne dziedzictwo brytyjskiego kolonializmu musi walczyć z przekonaniem, że dziedzictwo kolonialne Indii i Pakistanu było, z wyjątkiem nieproporcjonalnej obecności wojskowych w Pakistanie, w dużym stopniu takie samo” – pisze Brytyjka. Tudor nie tyle podważa hipotezę stanowiącą, że kraje są spadkobiercami odmiennych doświadczeń, co kwestionuje znaczenie tych doświadczeń dla trajektorii ustrojowej państw: „to nie były najważniejsze czynniki prowadzące do rozbieżnych rezultatów w kontekście demokracji” – podsumowuje rozważania badaczka (2013, s. 22).

Polityka kolonialna Brytyjczyków skutkująca militaryzacją części obszarów, z których później utworzono Pakistan, z jednej strony nie może być ignorowana choćby podczas analizy przyczyn dominującej pozycji armii na pakistańskiej scenie politycznej, a z drugiej nie powinna być przeceniana. W Pakistanie pojawiły się okoliczności, w większym stopniu niż sama spuścizna z okresu kolonialnego, determinujące wejście i pozostanie armii w sferze polityki zarezerwowanej w krajach demokratycznych dla polityków cywilnych, takie jak: nieudolność pierwszych elit politycznych (przede wszystkim ML) oraz niezależne od Pakistanu uwarunkowania międzynarodowe – choć wciąż prawdopodobnie możliwe do przezwyciężenia za pomocą efektywniej polityki zagranicznej ukierunkowanej na pokojowe rozwiązania, a nie eskalowanie napięć.

Znaczenie polityki rezerwacji i systemu kwot

Konstytucje Indii i Pakistanu gwarantują powszechne prawo wyborcze obywatelom obu państw powyżej 18. roku życia. Rozwiązanie to zostało przyjęte na wzór państw zachodnich. Żadne wydarzenia ani procesy społeczno-polityczne w historii subkontynentu nie zapowiadały tej decyzji. Powszechne prawo wyborcze koliduje z właściwymi dla Indii i Pakistanu uwarunkowaniami społeczno-kulturowymi przede wszystkim z hierarchiczną organizacją tamtejszych społeczeństw. Co więcej, idea równości wszystkich

obywateli jest sprzeczna z praktyką polityczną ML z okresu przez podziałem subkontynentu, o której pisze Tudor: „Fakt, że członkostwo w Lidzie Muzułmańskiej było ograniczone do właścicieli majątków ziemskich albo bardzo dobrze prosperujących przedsiębiorców, jest oczywisty. Liga nie tylko ograniczyła liczbę swoich członków do 400, ale zastrzegła, że każdy członek płaci roczną opłatę wpisową w wysokości 25 rupii i zarabia co najmniej 500 rupii rocznie, w czasie gdy roczny dochód *per capita* w Indiach Brytyjskich szacowano wtedy na ok. 42 rupie” (2013, s. 62).

Obywatele Indii i Pakistanu – choć przysługuje im powszechne prawo wyborcze tak samo jak Europejczykom czy Amerykanom – zdarza się, że korzystają z niego w nieco odmienny sposób, nie oddają głosu zgodnie z własnymi preferencjami politycznymi, lecz głosują na tego kandydata, który za ów głos zaproponował najwyższą cenę. Formalnie waga głosu np. dalita i bramina w Indiach czy właściciela majątku ziemskiego i ubogiej społeczności wiejskiej w Pakistanie jest równa. Wybory są anonimowe, a więc nie sposób dojść, kto oddał który głos, jednak jeszcze przed wyborami głosy obywateli o różnym statusie społecznym będą miały różną cenę. Ubodzy Indusi bywają przekupywani przez partie polityczne, które wypracowały procedury dystrybucji łapówek opisywane przez lokalną prasę oraz *WikiLeaks*. Przyjmuje się, że najczęściej przekupywani są obywatele zajmujący niższe pozycje w hierarchii społecznej – ich głosy są najtańsze. W okolicznościach państwa demokratycznego partię polityczną czy konkretnego kandydata postrzega się jako towar, którego na wolnym rynku polityki wybiera konsument czyli wyborca. W warunkach Indii i Pakistanu towarem jest głos, a konsumentem skłonna do skorumpowania wyborców partia polityczna.

Artykuły konstytucji regulujące funkcjonowanie biernego prawa wyborczego w Indiach pozostają w dużym stopniu zbieżne z zapisami konstytucji państw zachodnich. W dokumencie pakistańskim dodatkowo zastrzeżono, że dostęp do najwyższych stanowisk w państwie mają wyłącznie muzułmanie. Taki zapis nie mógłby się pojawić w konstytucji zachodniej demokracji liberalnej, ponieważ dyskryminuje obywateli ze względu na wyznanie. Równocześnie zapis ten jest zgodny z preferencjami pakistańskiego społeczeństwa, gdzie dominuje przekonanie, że w kraju, którego populację w 90% stanowią muzułmanie, prawdopodobieństwo, że obywatel innego wyznania obejmie wysokie stanowiska w państwie prawie nie istnieje. Zastrzeżenie m.in. urzędu premiera dla wyznawcy islamu nie tylko cieszy się legitymizacją wśród muzułmańskiej większości w Pakistanie, ale także w jej przekonaniu nie wpływa na charakter reżimu czy wewnętrzną

dynamikę polityczną, ponieważ jej nie ogranicza, a najzwyczajniej przystaje do procesów i sytuacji, które i tak mają miejsce.

Choć konstytucja Pakistanu gwarantuje mandaty kobietom i mniejszościom religijnym, grupy te pozostają silnie dyskryminowane w życiu codziennym. Dotychczasowa dynamika polityczna, pomimo demokratycznego przejścia władzy w latach 2013 i 2018, pozostaje kształtowana przez establishment militarno-wywiadowczy. W konsekwencji Pakistan nie doświadczył politycznego przebudzenia, a następnie włączenia w struktury władzy ubogiej ludności z obszarów wiejskich, gdzie wciąż funkcjonuje system feudalny. Chłopi pozostają zupełnie zależni od właścicieli majątków ziemskich, nie tylko pracują na posiadłości dobrze sytuowanego i wpływowego właściciela, ale zdarza się, że są zmuszani do oddania głosu zgodnie z jego przekonaniem: albo na niego samego, albo na członka jego rodziny. W Pakistanie niezmiennie od uzyskania niepodległości to właśnie feudalowie zajmują znaczną część miejsc w organach ustawodawczych. Właściciel majątku ziemskiego (*landlord*) jest jednym z zawodów, jaki mogą zadeklarować członkowie do organów ustawodawczych. Wśród opcji znajduje się także, zupełnie niepopularny wśród kandydatek, żeński odpowiednik powyższego zawodu (*landlady*).

W kontekście podejmowania tematu znaczenia feudalów w pakistańskiej polityce tamtejsze media do tej grupy włączają także rolników (*agriculturalist*) – choć tu nie chodzi o chłopą pracującego na roli, dla którego kandydowanie w wyborach z powodów ekonomicznych oraz społeczno-kulturowych pozostaje nieosiągalne, a o właściciela gospodarstwa – oraz niektórych biznesmenów (*businessperson-agriculturalist*). Zgodnie z deklaracjami polityków z grudnia 2018 roku w Zgromadzeniu Pendżabu zasiadało siedmiu właścicieli majątków ziemskich i 37 rolników (Provincial Assembly of Punjab br.), w Zgromadzeniu Sindhu – 22 właścicieli majątków ziemskich i 13 rolników (Provincial Assembly of Sindh br.), w Zgromadzeniu Beludżystanu (Provincial Assembly of Baluchistan, br.) – czterech właścicieli majątków ziemskich i trzech rolników. Analogiczne statystyki dla KPK są niedostępne na oficjalnej stronie internetowej Zgromadzenia Prowincji.

W Indiach polityka rezerwacji gwarantuje grupom zakwalifikowanym jako Kasty Nomenklaturowane (Scheduled Casts, SC) i Plemiona Nomenklaturowane (Scheduled Tribes, ST) reprezentację w organach ustawodawczych na szczeblu centralnym i niższych szczeblach lokalnych. Choć samo jej wprowadzenie od razu nie zmieniło układu sił na indyjskiej scenie politycznej, to zainicjowało polityczne przebudzenie najniższych

warstw społecznych. O ile polityka rezerwacji stanowi ważny fundament indyjskiej demokracji i wyłącznie jej mogłaby zostać poświęcona praca na temat fenomenu tego ustroju politycznego, tak w kontekście analizy porównawczej uwarunkowań demokracji w Indiach i Pakistanie, której celem jest znalezienie odpowiedzi na pytanie o przyczyny powodzenia demokracji w Indiach i jej niepowodzeń w Pakistanie, kwestia ta ma mniejszą wagę. Paradoksalnie podział kastowy w Indiach, który prowadzi do dyskryminacji niższych kast i dalitów w życiu codziennym, ułatwił wypracowanie i wdrożenie rozwiązań gwarantujących obecność reprezentantów marginalizowanych społeczności na scenie politycznej. Dzięki polityce rezerwacji podział kastowy okazał się tylko pozornie sprzeczny z demokracją, bo faktycznie ułatwił funkcjonowanie ustroju w warunkach zdywersyfikowanego i podzielonego społeczeństwa.

Odwrotnie niż w Indiach, hierarchiczna struktura społeczeństwa w Pakistanie pozostaje przeszkodą dla budowy i funkcjonowania demokracji. Jednak to nie brak reprezentantów marginalizowanych społeczności w organach ustawodawczych przesądzał o fiaskach kolejnych Zgromadzeń Narodowych. Optymistycznie można zakładać, że w warunkach zachowania ciągłości procesu wyborczego establishment w pierwszej kolejności przynajmniej w miastach, które nie są zdominowane przez wpływowych właścicieli majątków ziemskich, zacznie zabiegać o głosy stanowiących większość uboższych mas, m.in. wystawiając ich reprezentantów do wyborów. Początkowo, w charakterze marionetek, jak w przypadku wielu kandydatów na miejsca zarezerwowane dla SC i ST w Indiach. Jednak w dłuższej perspektywie czasu, w warunkach ewentualnej sprawnej funkcjonującej demokracji, szanse ubogich mas w Pakistanie na własną reprezentację mogłyby rosnąć.

Powszechne prawo wyborcze jest warunkiem *sine qua non* współczesnych rządów reprezentacyjnych. Treść artykułów konstytucji regulujących powyższą kwestię w przypadku Indii i Pakistanu jest zbieżna – i tak jak w demokracjach zachodnich podstawowym kryterium w tym kontekście pozostaje cenzus wieku. W kontekście biernego prawa wyborczego w badanych państwach przyjęto różne rozwiązania wynikające z odmiennych uwarunkowań społeczno-kulturowych – w Indiach zaadoptowano politykę rezerwacji, w Pakistanie obywatelom innego wyznania niż islam oraz ahmadystom ograniczono dostęp do najwyższych stanowisk.

INC i ML wobec demokracji

O ile o Kongresie mówiono, że był tym wszystkim, czym były Indie, tak analogicznej opinii nie sposób wygłosić o znaczeniu Ligi dla nowo powstałego Pakistanu. Politycy ML byli niedoświadczeni w sprawowaniu władzy na obszarach pakistańskich prowincji. W takich okolicznościach Liga musiała polegać na już istniejących strukturach władzy tj. przede wszystkim na właścicielach majątków ziemskich. Tym samym partia przyczyniła się do umocnienia systemu feudalnego, pogłębiając marginalizację uboższych mas pozbawionych możliwości partycypacji w życiu politycznym kraju.

Okres po podziale subkontynentu uwidocznił sprawność INC, który doprowadził do uchwalenia indyjskiej konstytucji i przeprowadzenia pierwszych wyborów na poziomie państwa w ciągu niespełna pięciu lat od uzyskania niepodległości, oraz nieudolność ML niezdolnej do podjęcia równie skutecznych działań w obszarze budowania fundamentów stabilnego państwa demokratycznego. „Nieuchronna konkluzja jest taka, że po czterech latach od powstania kraju, ani żadna instytucja nie była wystarczająco stabilna i silna, by zarządzać monopolem na użycie siły – ani wojsko, ani nawet dobrze naoliwiona biurokracja, i z pewnością nie główna partia polityczna” – tak pierwsze lata istnienia Pakistanu podsumowuje Ayesha Jalal (1990, s. 123-124).

O różnicach między indyjskim i pakistańskim ruchem niepodległościowym, które przesądziły o rezultatach podejmowanych przez nie działań, pisze Oldenburg: „Indyjski ruch niepodległościowy był dużo starszy niż pakistański; zdobył masowe poparcie dużo wcześniej, był kierowany demokratycznie, cenił rozwiązania wykluczające użycie siły i miał szacunek dla rządów prawa. Pakistański ruch był o generację młodszy od Kongresu; stał się ruchem masowego poparcia dwadzieścia pięć lat później niż Kongres; był kierowany w sposób mniej demokratyczny; i w kluczowym momencie w roku 1946 wykrzesał zamieszki, by osiągnąć cele polityczne” (2010, s. 21).

Zachodni badacze podkreślają elitarny charakter ML, która „dopiero w połowie lat 30. zeszłego stulecia zaczęła działać jako partia polityczna szukająca poparcia wśród wyborców (...) i nigdy nie została ruchem masowym o zasięgu narodowym, na wzór tego czym stał się Kongres” (*Ibidem*, s. 24). Tudor (2013) wczesne praktyki Ligi (takie jak ograniczanie członkostwa w partii do najbardziej zamożnych obywateli) nazywa antydemokratycznymi. Mając na uwadze wyniki wyborów na poziomie prowincji w roku 1937, wnioskować można, że podobnie Ligę postrzegał muzułmański elektorat. W roku

1937 w 25 okręgach, spośród 59 zarezerwowanych dla muzułmanów, zwyciężył Kongres, w tym jego kandydaci zdobyli wszystkie miejsca przeznaczone dla muzułmanów w NWFP zamieszkiwanej niemalże wyłącznie przez wyznawców islamu. Niespełna dekadę później wyniki wyborów przeprowadzonych w latach 1945-46, „które były *de facto* referendum, czy muzułmanie chcą niepodległego Pakistanu” (Oldenburg 2010, s. 25), okazały się znacznie bardziej korzystne dla ML. Liga zdobyła w sumie ponad 300 mandatów w zgromadzeniach prowincji, pokonując INC w Pendżabie i Bengalu. Wybory w roku 1946 były jedynym momentem, kiedy udało się jej zyskać masowe poparcie muzułmanów zamieszkujących Indie Brytyjskie.

Ponadto na powodzenie INC i porażkę ML wpłynęły zaadoptowane przez partie odmienne modele przywództwa. Od momentu powstania Kongresem zarządzali charyzmatyczni liderzy. Gdy Indie uzyskiwały niepodległość, przy władzy była ich trzecia generacja – wylicza Oldenburg (2010, s. 21) – do której należał Nehru. W szeregach o 11 lat młodszej ML poza Jinnahem nie było polityków, którzy cieszyliby się masowym poparciem. Za sytuację tę częściowo odpowiedzialny był sam lider ML, który nie był skłonny dzielić się władzą: „Jinnah zdecydował, że on sam obejmie to stanowisko [generalnego gubernatora] i połączył je ze stanowiskiem przewodniczącego Zgromadzenia Konstytucyjnego – wyjątkowa sytuacja w kronikach brytyjskiej dominacji” – jak o nastawieniu Jinnaha do dzielenia się władzą pisze Jaffrelot (2002, s. 256). Tak samo Tudor zauważa, że INC i ML różnił przede wszystkim nie brak silnego przywódcy jako takiego, a „utrzymanie rezerwuaru zdolnych liderów, (...) którzy zarządziliby Indiami jak państwem demokratycznym” (2003, s. 23).

I choć badacze zgodnie podkreślają zasobność Kongresu w polityków zdolnych do rządzenia krajem, to również nie bez znaczenia dla budowania stabilnego systemu politycznego i zachowania ciągłości procedury wyborów był fakt, że krajem przez pierwsze 17 lat rządził, piastując urząd premiera, Nehru. Można tylko dywagować, jak potoczyłaby się historia kraju, gdyby Indira Gandhi wcześniej objęła urząd premiera. Prawdopodobnie, mając na uwadze fakt, że to podczas jej rządów losy indyjskiej demokracji wzbudzały największy niepokój, budowa stabilnego systemu politycznego nie przebiegłaby równie sprawnie, jak pod rządami jej ojca. Zmiana najważniejszych decydentów w warunkach tworzenia konstytucji czy przygotowań do organizacji pierwszych wyborów powszechnych, jak pokazuje doświadczenie Pakistanu, tylko przedłuża – a nawet może

poważnie zakłócić – proces tworzenia podstaw prawnych umożliwiających funkcjonowanie państwa.

Pomimo tego, że w szeregach INC znajdowali się wykształceni na Zachodzie Indusi, którym najbliższy był zachodni styl życia, sposób mówienia, ubioru czy dieta – nawet sam Nehru jako *brown sahib*³³, zwykł mówić, że nie rozumie Indii – Kongres stworzył system, który w dużym stopniu uwzględnia różnorodność tego kraju. Poza wprowadzeniem polityki rezerwacji zezwolono, by w każdym ze stanów obowiązywał, obok hindi i angielskiego, najbardziej popularny w danym stanie język urzędowy. W konsekwencji indyjska konstytucja w momencie wejścia w życie uznała 15 języków oficjalnych.

Przed podobnym rozwiązaniem skutecznie wzbraniał się Jinnah (oraz kolejni liderzy), który nie zgodził się, by obok urdu językiem urzędowym był nawet nie pendżabski, sindhi, pashto czy beludzi, ale bengalski, którym posługiwała się większość obywateli ówczesnego Pakistanu. „Bengalczyki byli ewidentnie większością reprezentującą 55% populacji według spisu ludności z roku 1951” (Jaffrelot 2002, s. 257).

Liga Muzułmańska ze swoim matematyczno-statystycznym podejściem do demokracji – jak zgodnie acz zupełnie niezależnie od siebie nazywają je Byrski (2009) i Tudor (2013) – ze względu na obawy, że tak jak w Indiach Brytyjskich, również w Pakistanie będzie należeć do wrażliwej na dyskryminację mniejszości, nie była skłonna przyjąć rozwiązania podobnego do tego wprowadzonego w Indiach. Ponadto połączone siły muhadżirów i Pendżabczyków starały się doprowadzić do marginalizacji większości ze wschodniej części kraju, którą w rezultacie rządziła mniejszość z części zachodniej.

Ten antywiększościowy syndrom ML w znacznym stopniu odpowiada za: przedłużanie się prac nad konstytucją – na forum pracującego nad dokumentem Zgromadzenia Ustawodawczego permanentnie ścierały się interesy Bengalczyków i Pendżabczyków – oraz odwlekanie w czasie pierwszych bezpośrednich wyborów powszechnych – ML obawiała się, z resztą słusznie, że zostanie pokonana przez reprezentującą bengalską większość AL.

W kontekście wpływu partii politycznych na kształtowanie się odmiennych systemów politycznych w Indiach i Pakistanie, poza wskazaniem na różnice między INC i ML, zauważa się także dysproporcje występujące pomiędzy pozostałymi partiami politycznymi

³³ *Brown sahib* to określenie ludzi, którzy mimo, iż urodzili się na subkontynencie indyjskim, prowadzili styl życia typowy dla mieszkańców Zachodu.

działającymi w krajach. Indyjska scena polityczna była i wciąż pozostaje znacznie bogatsza i bardziej różnorodna niż pakistańska. Wśród największych partii w Pakistanie brak takich, które faktycznie reprezentują marginalizowane społeczności, jak na przykład BSP w Indiach.

INC jeszcze przed uzyskaniem przez Indie i Pakistan niepodległości okazywał się znacznie sprawniejszy niż ML w pozyskiwaniu głosów nawet wśród muzułmańskiego, elektoratu. Następujące decyzje i działania Kongresu po roku 1947 pozwoliły na stworzenie fundamentów stabilnego systemu politycznego i rozwój w kierunku demokracji:

- 1) przyjęcie języków dominujących w stanach jako języków urzędowych,
- 2) wprowadzenie polityki rezerwacji,
- 3) sprawne uchwalenie konstytucji i przeprowadzenie w oparciu o nią pierwszych powszechnych wyborów już na przełomie lat 1951 i 1952.

Liga odwrotnie:

- 1) nie zgodziła się na uznanie innych poza urdu języków urzędowych,
- 2) nie zdołała uchwalić konstytucji do roku 1956, a pierwsze bezpośrednie wybory powszechne, m.in. ze względu na strach przed dominacją bengalskiej większości, przeprowadzono dopiero w roku 1970.

(Nie)fortunna geopolityka?

W roku 1947 z obszaru subkontynentu indyjskiego utworzono potężne Indie – państwo-cywilizację – oraz mniejszy Pakistan, wówczas podzielony na Pakistan Wschodni i Pakistan Zachodni. Decydenci indyjscy z indocentryczną wizją świata, przekonani o potencjale swojego kraju, prowadzili (i wciąż prowadzą) politykę mocarstwową.

W establishmencie pakistańskim, choć ambicjami nie ustępuje on politykom indyjskim, narastało poczucie marginalizacji i niższości wobec Indii. „Pakistan, w porównaniu [do Indii], postrzegał się jako wiotki, pomimo swoich dwóch skrzydeł po każdej stronie Indii, które dawały państwu iluzję otoczenia swojego odwiecznego wroga” – pisał Jaffrelot (2002, s. 255). Niekorzystne położenie Pakistanu między potężnymi Indiami i Afganistanem – w czasach zimnej wojny miejscem rywalizacji Sowietów i Amerykanów, później zdominowanym przez talibów kontrolujących obszary na pograniczu pakistańsko-afgańskim, państwem upadłym – determinuje cele polityki zagranicznej Pakistanu oraz wpływa na sytuację w kraju.

Z kolei nawet najbardziej napięte relacje Indii z państwami regionu nie zagrażają integralności terytorialnej państwa i dzięki zachowaniu środków ostrożności – jak np. tymczasowe zamykanie granicy z Nepalem na okoliczność wyborów na północy Uttar Pradesh – nie wpływają na zachowanie ciągłości procedury wyborów. Jak przyznaje Jaffrelot, Indie „nie cierpiały z powodu żadnej realnej podatności na urazy – nawet w odniesieniu do Chin, szczególnie po próbach atomowych w roku 1998” (2002, s. 266). Indie znajdują się w zupełnie różnym od Pakistanu położeniu geopolitycznym. Kraj nie potrzebuje sojuszników dla zachowania integralności terytorialnej, lecz po to, aby osiągnąć status mocarstwa.

Różną wagę uwarunkowań zewnętrznych dla Indii i Pakistanu potwierdza FSI. Zgodnie z jego metodologią jednym ze wskaźników, które wpływają na stopień upadku państwa, jest kryterium nazwane zewnętrzną interwencją. Im większa liczba punktów (w skali od 1 do 10), tym wpływ aktorów zewnętrznych jest silniejszy. W roku 2014, przy niechlubnie wysokiej 10. pozycji w FSI, Pakistan za interwencję zewnętrzną otrzymał 9,3 pkt. Natomiast Indie, które uplasowały się na 81. miejscu między Tajlandią i Indonezją, otrzymały 5 pkt. (Fund for Peace br.). W roku 2018, kiedy autorzy FSI zaliczyli Pakistan do państw, które odnotowały największy awans w indeksie, plasując kraj na 20. pozycji, poziom interwencji z zewnątrz został oceniony niemalże tak samo wysoko jak w roku 2014 – na 9,1 pkt. Od roku 2004, kiedy po raz pierwszy opublikowano FSI, do roku 2018 liczba punktów przyznawanych w obszarze zewnętrznej interwencji dla Indii waha się od 4 do 5 pkt., dla Pakistanu od 8,5 do 9,6 pkt. Te różnice potwierdzają hipotezę o odmiennym wpływie stosunków międzynarodowych na sprawy wewnętrzne Pakistanu i Indii.

Indie – wolne od presji wynikającej z uwarunkowań zewnętrznych – mogły przyjąć dowolną formę organizacji wewnętrznej. W celu utrzymania integralności terytorialnej Pakistan musiał dostosować się do wyzwań generowanych przez najbliższe otoczenie międzynarodowe. Porażka w wojnie indyjsko-pakistańskiej w latach 1947-1948 zakończyła się nie tylko utwierdzeniem w poczuciu niższości wobec sąsiada, ale także zaowocowała swego rodzaju obsesją na punkcie bezpieczeństwa. Dowódcy wojskowi byli przekonani, że pakistańska armia musi dominować w państwie, o ile ma ono przetrwać. „Ayub Khan, Naczelny Dowódca Sił Zbrojnych od roku 1951, Pasztun urodzony w Pendżabie, był przekonany jeszcze przed rokiem 1947, że przetrwanie Pakistanu zależało od armii. Został on prezydentem po zamachu stanu w roku 1958” (Jaffrelot 2012, s. 256).

Faktycznie na położenie geograficznie między potężnymi Indiami a upadłym Afganistanem, pakistańscy decydenci nie mają żadnego wpływu, ale już na relacje z tymi państwami i częstotliwość napięć – w znacznym stopniu tak. Jednak w warunkach nierównowagi kontroli między establishmentem militarno-wywiadowczym a cywilnym, Islamabad zamiast łagodzić eskaluje zagrożenia zewnętrzne, które legitymizują obecny układ sił na pakistańskiej scenie politycznej.

Badacze analizujący przyczyny odmiennego stanu demokracji w Indiach i Pakistanie zauważają znaczenie uwarunkowań międzynarodowych, ale przypisują im różną wagę. Christophe Jaffrelot wymienia wpływ zależności międzynarodowych jako jedną z pięciu równych sobie przyczyn różnego stanu demokracji w Indiach i Pakistanie: „Priorytetowo traktowane bezpieczeństwo państwa zepchnęło pytanie o naturę reżimu politycznego na margines w Pakistanie, tymczasem Indie były, przez dłuższy czas, mało zainteresowanego zagrożeniami zewnętrznymi” (2002, s. 252).

Również Philip Oldenburg poświęca uwagę czynnikom zewnętrznym, w tym kontekście koncentrując się na relacjach amerykańsko-pakistańskich. Podkreśla, że zacieśnianie relacji między Pakistanem a Stanami Zjednoczonymi nie miało nic wspólnego z szerzeniem demokracji – istotnym komponentem amerykańskiej ideologii. Dla potwierdzenia tej hipotezy badacz powołuje się m.in. na następujący przykład: „Gen. Musharraf dostał amerykańskie wsparcie, pomimo tego że sfalszował wybory i kontynuował służbę jako dowódca sił zbrojnych, kiedy był prezydentem, w tym samym czasie, kiedy USA próbowały zainstalować demokrację w Iraku” (2010, s. 156).

Stany Zjednoczone nie tylko były skłonne utrzymywać relacje z Pakistanem bez względu na formę rządów, co potwierdzają słowa Akbara S. Zaidiego (2008, s. 164): „Czy to były rządy wojska, czy jakaś forma demokracji elektoralnej, Pakistan zawsze był państwem klienckim Stanów Zjednoczonych, poza krótkim okresem rządów Zulfikara Alego Bhutto”, ale także sprzyjały rządowi autorytarnym, przede wszystkim reżimom wojskowym. „Każdy lider pochodzący z armii otrzymywał pełne wsparcie Stanów Zjednoczonych: Ayub Khan na swoją politykę gospodarczą – »dekadę rozwoju«; Zia ul-Haq na swój udział w afgańskim dżihadzie (w tym czasie kiedy »dżihad« był pozytywnie odbierany przez rząd USA); i gen. Musharraf w następstwie 9/11” (Oldenburg 2010, s. 31).

Zacieśnianiu się relacji między USA a pakistańską armią towarzyszył napływ amerykańskich dolarów, dzięki którym rządy wojskowych miały większe niż rządy cywilów szanse, by zwiększyć wydatki na cele obronne, a zarazem pobudzić pakistańską gospodarkę

i w konsekwencji zyskać poparcie obywateli. Dlatego te niedemokratyczne rządy w krótkiej perspektywie okazywały się bardziej korzystne dla pakistańskiej gospodarki i obywateli niż rządy mało sprawnych polityków cywilnych.

Tak samo jak Waszyngton także Pekin faworyzuje pakistański establishmentem militarno-wywiadowczym, który jest postrzegany jako godny zaufania aktor pakistańskiej sceny politycznej. W okolicznościach labilnej sytuacji w państwie w tym zagrożenia terrorystycznego, Chiny potrzebują pakistańskiej armii, aby zapewniła bezpieczny rozwój CPEC, czyli flagowej wspólnej inwestycji „przyjaciół na każdą pogodę”.

Analizując przyczyny odmiennego stanu demokracji w Indiach i Pakistanie, nie sposób nie zauważyć pewnej przypadkowości wydarzeń w historii państw. Należy podkreślić niefortunność losu Pakistanu, gdyż ani uwarunkowania międzynarodowe przynajmniej do pewnego stopnia, ani fakt, że jedyny charyzmatyczny przywódca w szeregach ML, Jinnah, zmarł krótko po uzyskaniu przez kraj niepodległości, nie były zależne od tamtejszego establishmentu. Świadome działania elit politycznych okazywały się jednak równie mało korzystne dla budowania państwa demokratycznego jak wydarzenia od niego niezależne.

Mając na uwadze z jednej strony popularne w XXI wieku podejście do demokracji, które nadaje ustrojowi politycznemu cechy uniwersalności, a z drugiej strony falę autorytaryzmu, która od roku 2014 wzbiera m.in. w Indiach, zasadne jest badanie uwarunkowań demokracji w ogóle i przede wszystkim w zuwarunkowaniach społeczno-kulturowych różnych od tych właściwych państwom zachodnim. Temat niniejszej pracy można kontynuować, nie tylko polegając w większym stopniu na własnych badaniach terenowych, ale także rozszerzając badany obszar o inne państwa azjatyckie.

Bibliografia

- 162458: *Cash-for-Votes Ahead of Confidence Motion* (2011), "The Hindu" 17 marca, <http://www.thehindu.com/news/the-india-cables/article1544916.ece> [13.11.2012]
- 206688: *Cash for Votes in South India* (2011), "The Hindu" 16 marca, <http://www.thehindu.com/news/the-india-cables/article1541385.ece> [12.11.2012]
- Abouzeid R. (2010), *Pakistani Politicians: Fake it to Make it*, "Foreign Policy" 8 czerwca, http://afpak.foreignpolicy.com/posts/2010/07/08/pakistani_politicians_fake_it_to_make_it [15.01.2011]
- Adeney K. (2017), *How to Understand Pakistan's Hybrid Regime: The Importance of a Multi-dimensional Continuum*, "Democratization" No. 24 (1)
- Afzal M.F. (2002), *Political Parties in Pakistan 1947–1958 – Vol. 1*, Islamabad, National Institute of Historical and Cultural Research, Centre of Excellence, Quaid-i-Azam University
- Ahsan A. (2005), *Why Pakistan is not a Democracy*, (w:) *Divided by Democracy*, (Ed.) Page D., New Delhi, Roli Books
- Akbar M.J. (2003), *Riots after Riots. Reports on Caste and Communal Violence in India*, New Delhi, Lotus Roli Books
- Ambedkar B.S. (1945), *What Congress and Gandhi Have Done to Untouchables?*, New Delhi, Gautam Book Centre
- An Indian Summary*, (2011), "The Economist", <http://www.economist.com/content/indian-summary> [15.04.2012]
- Anderson P. (2012), *After Nehru*, "London Review of Books" Vol. 34, No. 15
- Association for Democratic Reforms (2009a), *Lok Sabha 2009, Election Summary Lok Sabha 2009, Election Summary*, http://myneta.info/ls2009/index.php?action=summary&subAction=winner_crime&sort=candidate#summary [27.12.2017]
- Association for Democratic Reforms (2009b), *Lok Sabha 2009, Kameshwar Baitha*, http://myneta.info/ls2009/candidate.php?candidate_id=1279 [09.01.2018]

- Association for Democratic Reforms (2010), *List of winners, Bihar 2010*, http://myneta.info/bih2010/index.php?action=show_winners&sort=default [09.01.2013]
- Association for Democratic Reforms (2014), *Lok Sabha Elections 2014, Analysis of Criminal Background, Financial, Education, Gender and other details of Winners*, <https://adrindia.org/research-and-report/election-watch/lok-sabha/2014/lok-sabha-2014-winners-analysis-criminal-and-finan> [13.08.2018]
- Azad Jammu and Kashmir Interim Constitution Act (1974), http://www.ajk.gov.pk/images/stories/AJK_Interim_Constitution_Act_1974.pdf [03.02.2011]
- Ban on Liquor Sale After 11 pm Under Assembly Polls' Restrictions Likely to Hit State's Tourism* (2012), "SME News" 25 stycznia, <http://news.indiamart.com/story/ban-liquor-sale-after-11-pm-under-assembly-polls-restrictions-likely-hit-states-154179.html> [15.11.2012]
- Banerjee-Dube I. (2008), *Caste in History*, New Delhi, Oxford University Press
- Banfield E.C. (1970), *The Moral Basis of a Backward Society*, (w:) *Political Corruption*, (Ed.) Heidenheimer A.J., New York, Holt, Rinehart and Winston
- Bannedthought (br.), *The Naxalbari Uprising*, <http://www.bannedthought.net/India/PeoplesMarch/PM1999-2006/publications/30%20years/part1.htm> [28.08.2014]
- Bayly S. (1999), *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*, New York, Cambridge University Press
- Bedi K. (2008), *Leadership & Governance... As I See*, New Delhi, Sterling Publishers
- Bellinger G.J. (1999), *Leksykon religii świata*, Warszawa, Wiedza Powszechna
- Bernhagen P. (2009), *Measuring Democracy and Democratization*, (w:) *Democratization, Christian*, (Eds.) Haerpfer W., Bernhagen P., Inglehart R.F., Welzel Ch., New York, Oxford University Press
- Bhuvan Chandra Khanduri Returns as Uttarakhand CM after Three Years* (2010), "Indian Express" 11 September, <http://www.indianexpress.com/news/khanduri-as-cm/844932/> [05.01.2015]
- Bhuyan D. (2000), *Role of Regional Parties In India*, New Delhi, Mittal Publications
- BJP (2014), *BJP Election Manifesto 2014*, <http://bjpelectionmanifesto.com/pdf/manifesto2014.pdf> [07.08.2014]
- BSP (br.), *About BSP*, <http://www.bspindia.org/about-bsp.php> [02.09.2014]
- Burakowski A., Iwanek K. (2013), *Indie. Od kolonii do mocarstwa 1857-2013*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN

- [illegible]

- Constitution of the Islamic Republic of Pakistan (1973) [tekst ogłoszony 28 lutego 2012 roku], http://www.na.gov.pk/uploads/documents/1333523681_951.pdf [10.03.2019]
- CPI (2012), *CPI Programme*, <http://www.comunistparty.in/p/party-programme.html> [28.07.2018]
- CPM (2010), *CPI (Marxist) Programme*, <http://cpim.org/party-programme> [20.08.2018]
- CVC (2010), *Annual Report 2010*, http://www.cvc.nic.in/sites/default/files/ar2010_01092011.pdf [01.12.2011]
- CVC (2018), *Annual Report 2018*, <http://www.cvc.nic.in/sites/default/files/CVC%20AR%202017%20128%20ENG.pdf> [03.08.2018]
- Dahl R. (2000), *O demokracji*, Kraków, Instytut Wydawniczy Znak
- Danecki J. (2002a), *Podstawowe wiadomości o islamie I*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog
- Danecki J. (2002b), *Podstawowe wiadomości o islamie II*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog
- Dawar I. (2015), *Horse-Trading: Rs 250m for a FATA Senate Seat*, "NewsLens Pakistan" 3 March, <http://newslens.pk/horse-trading-rs-250m-for-a-fata-senate-seat/> [20.04.2015]
- Dean J. (2014), *India: Swiss Tourist Arrested for Maoist Sympathies*, "Systematic Capital" 30 July, <http://www.systemiccapital.com/india-swiss-tourist-arrested-for-maoist-sympathies/> [28.08.2014]
- Delimitation Act (2002), http://www.legislative.gov.in/sites/default/files/09_Delimitation%20act%2C%202002.pdf [18.08.2018]
- Desai M. (2005), *Why India is a Democracy*, (w:) *Divided by Democracy*, (Ed.) Page D., New Delhi, Roli Books
- Desai M. (2011), *The Rediscovery of India*, New Delhi, Penguin Books
- Dębnicki K. (2000), *Konflikt i przemoc w systemie politycznym niepodległych Indii*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog
- Dębnicki K. (2008), *Europejskie wartości republikańskie „wolność, równość, braterstwo” a życie polityczne Indii*, „Azja-Pacyfik. Społeczeństwo polityka gospodarka” nr 11
- Domżański S. (2017), *Indie w gospodarce światowej. Słoń, który pragnął latać*, Warszawa, Asian Century
- Dowry Prohibition Act (1961), <http://wcd.nic.in/dowryprohibitionact.htm> [03.12.2018]
- Dumont L. (2009), *Homo hierarchicus*, Kraków, Nomos

- Duncan E. (1990), *Breaking the Curfew. A Political Journey through Pakistan*, London, Arrow Books
- Eashvaraiah P. (1993), *The Communist Parties in Power and Agrarian Reforms in India*, New Delhi, Academic Foundation
- Ebrahim Z.T. (2011), *Ahmadis: The lightning Rod that Attracts the Most Hatred*, “Dawn” 28 November, <http://www.dawn.com/2011/10/28/ahmadis-the-lightning-rod-that-attracts-the-most-hatred.html> [10.04.2015]
- ECI (1951), *Statistical Report on General Elections, 1951. The First Lok Sabha Election, Volume I, National and State Abstracts & Detailed Results*, http://eci.nic.in/eci_main/StatisticalReports/LS_1951/VOL_1_51_LS.PDF [19.11.2012]
- ECI (1967a), *Statistical Report on General Election to the Legislative Assembly of Kerala*, http://eci.nic.in/eci_main/StatisticalReports/SE_1967/Statistical%20Report%20Kerala%201967.pdf, 27.08.2014.
- ECI (1967b), *Statistical Report on General Election to the Legislative Assembly of West Bengal*, http://eci.nic.in/eci_main/StatisticalReports/SE_1967/Statistical%20report%2WB1967.pdf [28.08.2014]
- ECI (2006), *Guide for Voters*, http://eci.nic.in/eci_main/ECI_voters_guideline_2006.pdf [05.11.2012]
- ECI (2008), *Delimitation of Parliamentary and Assembly Constituencies Order*, <https://eci.gov.in/files/file/3931-delimitation-of-parliamentary-assembly-constituencies-order-2008/> [02.03.2019]
- ECI (2011), *Allotment of Common Symbol to Candidates of Registered UNRecognized Political Parties*, New Delhi, <http://pib.nic.in/newsite/erelease.aspx?relid=76712> [04.04.2018]
- ECI (2014), *Archive of General Election 2014, 5 – Number and types of constituency*, http://eci.nic.in/eci_main1/ElectionStatistics.aspx [30.11.2018]
- ECI (2016), *State Party List*, http://eci.nic.in/eci_main/ElectoralLaws/OrdersNotifications/year2016/Notification13.12.2016.pdf [02.04.2018]
- ECI (2017), *Election to the Office of the President of India 2017*, <https://eci.gov.in/files/category/59-presidential-election/>
- Ejaz M. (2009), *A People's History of the Punjab: Rise of the Middle Class*, “Wichaar. A Comprehensive Punjab Journal” 1 January [10.02.2018]

- EU Election Observation Mission (2008), *Islamic Republic of Pakistan. Final Report. National and Provincial Assembly Elections*, http://www.eods.eu/library/FR%20PAKISTAN%2016.04.2008_en.pdf [6.04.2018]
- Fake Degrees: Criminal Cases Against Four Legislators Likely* (2010), <http://www.dawn.com/2010/12/17/fake-degrees-criminal-cases-against-four-legislators-likely.html> [24.01.2018]
- “Forbes” (2018), *The Billionaires*, 6 March, <https://www.forbes.com/billionaires/%2317b5c134251c>
- FH (2013a), *Freedom in the World 2013 – India*, <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2013/india> [29.09.2018]
- FH (2013b), *Freedom in the World 2013 – Pakistan*, <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2013/pakistan> [02.11.2018]
- FH (2018a), *Freedom in the World – Data*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/FIW2017_Data.zip [23.02.2019]
- FH (2018b), *Freedom in the World 2018 – India*, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/india> [05. 08.2018]
- FH (2018c), *Freedom House, Freedom in the World 2018 – Pakistan*, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/pakistan> [06.08.2018]
- Free and Fair Election Network (2008), *Missing and Duplicate Voters on the Final Electoral Roll*, <http://www.fafen.org/site/v1/admin/products/p47b3114b6e197.pdf> [08.01.2011]
- Fukuyama F. (1989), *The End of History*, “The National Interest” No. 16
- Fukuyama F. (2012), *Historia ładu politycznego. Od czasów przedludzkich do rewolucji francuskiej*, Poznań, Rebis
- Fund for Peace (br.), *Fragile States Index*, <https://fundforpeace.org/2019/04/10/fragile-states-index-2019/> [02.03.2019]
- Gandhi A., Kumar C., Saha P., Sahoo B.K., Sharma A. (2011), *Indian Human Development Report. Towards Social Inclusion*, New Delhi, Oxford University Press
- Gandhi Research Foundation (br.), *Lok Sevak Sangh*, http://www.mkgandhi.org/panchayat_raj/loksevakasangh.htm [26.08.2013]
- Garda I. (2011), *Inside India's „red corridor”*, “Al-Jazeera” 20 October, <http://www.aljazeera.com/programmes/aljazeeracorrespondent/2011/10/2011101974422887318.html> [04.01.2015]

- Ghosh P.S. (2003), *The Congress and the BJP: Struggle for the Heartland*, (w:) *Political Parties and Party Systems*, (Eds.) Mehra A., Khanna D.D., Kueck G.W., New Delhi, Sage Publications
- Ghosh P.S. (2008), *Country Papers. India*, (w:) *Electoral Processes and Governance in South Asia*, (Ed.) Mendis D., Kandy Sri Lanka, International Centre for Ethnic Studies
- Glasius M. (2018), *What Authoritarianism is... and is not: a Practice Perspective*, "International Affairs" Vol. 94, Iss. 3
- Gourevitch P. (1978), *The Second Image Reversed: The International Sources of Domestic Politics*, "International Organization" Vol. 32, No. 4
- Government of India (2008), *Report of an Expert Group to Planning Commission, Development Challenges in Extremist Affected Areas*, http://planningcommission.gov.in/reports/publications/rep_dce.pdf [21.08.2014]
- Guha R. (2008), *India after Gandhi. The History of the World's Largest Democracy*, London, Macmillan
- Haider A., Ahmed J. (2004), *Party Politics in Pakistan*, (w:) *Pakistan's Political, Economic and Diplomatic Dynamic*, (Ed.) Sheikh J.A., Lahore, Kitabistan Paper Products
- Haqqani H. (2005), *Pakistan. Between Mosque and Military*, Lahore, Vanguard Books
- Hesse H. (1998), *Moja wiara*, Warszawa, Wydawnictwo KR
- Huntington S. (2009), *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- INC (2014), *Manifesto 2014*, <http://inc.in/images/pages/English%20Manifesto%20for%20Web.pdf> [19.04.2014]
- India Maoists Kidnap Italian Tourists in Orissa* (2012), "BBC News" 18 March, <http://www.bbc.com/news/world-asia-india-17421561> [28.08. 2014]
- International Crisis Group (2007), *Discord in Pakistan's Northern Areas*, http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/south-asia/pakistan/131_discord_in_pakistan_s_northern_areas.ashx [07.02.2011]
- International Crisis Group (2011), *Reforming Pakistan's Electoral System*, "Crisis Group Asia Report" No. 203
- Internet World Stats (2018), <http://www.internetworldstats.com/stats3.htm> [16.03.2018]
- Inter-Parliamentary Union (2002), *Pakistan. Parliamentary Chamber: National Assembly. Elections Held in 2002*, http://www.ipu.org/parline-e/reports/arc/2241_02.htm
- Ishtiaq A. (1996), *State, Nation and Ethnicity In Contemporary South Asia*, London–New York, Pinter

- Iwanek K. (2006), *Upadek króla na nychodźstwie. O Altafie Hussainie*, „Centrum Studiów Polska-Azja” 1 września, <http://www.polska-azja.pl/k-iwanek-upadek-krola-na-nychodzstwie-o-altafie-hussainie/> [29.08.2018]
- Jacquard R. (2002), *In the name of Osama bin Laden. Global Terrorism and the Bin Laden Brotherhood*, Druham–London, Duke University Press
- Jaffrelot Ch. (1987), *Hindu Nationalism*, Princeton, Princeton University Press
- Jaffrelot Ch. (2002), *India and Pakistan: Interpreting the Divergence of Two Political Trajectories*, “Cambridge Review of International Affairs” Vol. 15, No. 2
- Jafferlot Ch. (2004), *A History of Pakistan and its Origins*, London, New York, Anthem Press
- Jaffrelot Ch. (2005), *Dr Ambedkar and Untouchability. Analyzing and Fighting Caste*, London, Hurst & Company.
- Jafri A.S. (2002), *The Political Parties of Pakistan*, Karachi, Royal Book Company
- Jalal A. (1990), *The State of Martial Rule The Origins of Pakistan's Political Economy of Defence*, Cambridge, Cambridge University Press
- Jamal H., Khan A.J. (2007), *Trends in Regional Human Development Indices*, Research Report No. 73, Karachi, Social Policy and Development Centre
- Jawed N.A. (2002), *Islam's Political Culture. Religion and Politics in Pre-divided Pakistan*, Karachi, Oxford University Press
- Jayapalan N. (2000), *Indian Political Thinkers. Modern Indian Political Thought*, New Delhi, Atlantic Publishers and Distributors
- Jinnah M.A. (2000), *Jinnah Speeches and Statements 1947–1948*, Karachi, Oxford Press University
- Jones O.B. (2005), *Pakistan. Oko cyklonu*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog
- Joseph M. (2012), *What Saves India – and Holds it Back*, “The New York Times” 9 December, http://www.nytimes.com/2012/12/20/world/asia/20iht-letter20.html?_r=0 [03.05.2013]
- Kaplan R.D. (2009), *Center Stage for the 21st Century Power Plays in the Indian Ocean*, “Foreign Affairs” March/April, <http://www.foreignaffairs.com/articles/64832/robert-d-kaplan/center-stage-for-the-21st-century> [04.01.2015]
- Kaplan R.D. (2012), *Monsun. Ocean Indyjski i przyszłość amerykańskiej dominacji*, Wołowiec, Wydawnictwo Czarne
- Karl T.L. (2000), *Electoralism*, (w:) *International Encyclopedia of Elections*, (Ed.) Rose R., Washington, Congressional Quarely Press

- Kazmin A. (2009), *Dalit queen in court spotlight over statues*, "Financial Times" 30 July, <http://www.ft.com/cms/s/0/a3b6c50c-650c-11de-a13f-00144feabdc0.html#axzz3CHj3GdiG> [03.09.2014]
- Khan A.M. (2003), *Persecution of the Ahmadiyya Community in Pakistan: An Analysis Under International Law and International Relations*, "Harvard Human Rights Journal" Vol. 16
- Khan I.A. (2010), *Three More Legislators Have Fake Degrees*, "Dawn" 31 August, <http://www.dawn.com/wps/wcm/connect/dawn-content-library/dawn/the-newspaper/national/06-three-more-legislators-have-fake-degrees-180-rs-01> [23.01.2018]
- Khan M.I. (2017), *Why was Pakistan general giving money to protesters?*, "BBC News" 29 listopada, <http://www.bbc.com/news/world-asia-42149535> [27.01.2018]
- Khan S. (2010), *There's no National Language in India: Gujarat High Court*, http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2010-01-25/india/28148512_1_national-language-official-language-hindi [25.04.2012]
- Khilnani S. (2009), *Arguing Democracy: Intellectuals and Politics in Modern India*, CASI [Center for Advanced Study of India] Working Paper Series, No. 2
- Kłodkowski P. (2005), *O pęknięciu wewnątrz cywilizacji. Ideologiczny spór między modernistami a fundamentalistami w islamie i hinduizmie w XX i na początku XXI wieku*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog
- Kondo N. (2007), *Election Studies in India*, "Discussion Paper" No. 98, Institute of Developing Economics, <http://www.ide.go.jp/English/Publish/Download/Dp/pdf/098.pdf> [26.11.2018]
- Kudelska M. (1999), *Hinduizm – jedność w różnorodności*, „Znak” nr 533
- Kumar P. (2003), *National Parties and Regional Allies*, (w:) *Political Parties and Party Systems*, (Eds.) Mehra A., Khanna D.D., Kueck G.W., New Delhi, Sage Publications
- Kumar P. (2009), *Indian Police*, Baltimore, Publish America
- Kumar S., Lone M.A. (2013), *Coalition Politics in India: Conceptual Analysis, Emergence, Course of Action and Aftermath for Society*, "Acme International Journal of Multidisciplinary Research" Vol. I, Iss. III
- Kusy J. (2015), *Zwyczajne pakistańskie życie*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Kuszevska A. (2010), *Indyjsko-pakistański konflikt o Kaszmir*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Kuszevska A. (2013), *Indie i Pakistan w stosunkach międzynarodowych. Konflikty, strategie, bezpieczeństwo*, Warszawa, Difin

- Kuszevska A. (2015), *Zrozumieć Pakistan. Radykalizacja, terroryzm i inne wyzwania*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Lebevfre A. (1999), *Kinship, Honour and Money in Rural Pakistan*, Richmond, Curzon Press
- Legislative Assembly of Azad Jammu & Kashmir (br.), *Parliament History*, http://www.ajkasembly.gok.pk/parliamentary_history.htm [07.03.2019]
- Lewis B. (2003), *Co się właściwie stało? O kontaktach zachodu ze światem islamu*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog
- Lipset S.M, Lenz G.S. (2003), *Korupcja, kultura i funkcjonowanie rynków*, (w:) *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, (red.) Harrison L.E., Huntington S.P., Poznań, Zysk i S-ka
- Maheshwari S.R. (1991), *The Mandal Commission and Mandalisation. A Critique*, New Delhi, Ashok Kumar Mittal
- The Making of the Gandhi Dynasty* (2007), "The Guardian" 9 May, <http://www.theguardian.com/world/gallery/2007/may/09/india?picture=329818381> [02.05.2014]
- Maluka Z.K. (2008), *Pakistan*, (w:) *Electoral Processes and Governance in South Asia*, (Ed.) Mendis D., Kandy, International Centre for Ethnic Studies
- Manore J. (2005), *In part, a Myth: The BJP's 'Organisational Strength'*, (w:) *Coalition Politics and Hindu Nationalism*, (Eds.) Adeney K., Sáez L., New York, Routledge
- Michelutti L. (2004), *Caste and Modern Politics in a North Indian Town*, (w:) *Caste in Questions: Identity or Hierarchy*, (Ed.) Gupta D., New Delhi, Sage Publication
- Michelutti L. (2004), *We (Yadavs) are a caste of politicians: Caste and Modern Politics in a North Indian Town*, "Contribution to Indian Sociology" January
- Ministry of Home Affairs (2013), *Relase of Promary Census Abstract. Data Highlights*, https://idsn.org/wp-content/uploads/user_folder/pdf/New_files/India/2013/INDIA_CENSUS_ABSTRACT-2011-Data_on_SC-STs.pdf [16.08.2018]
- Ministry of Minority Affairs (2007), *Report of the National Commission for Religious and Linguistic Minorities*, Vol. 1, New Delhi, <http://www.mfsd.org/mishrareport/NCRLM%201E.pdf> [13.12.2012]
- Mirchandani G.G. (1981), *Assembly Elections 1980*, New Delhi, Vikas Publishing House
- Morrison D. (2012), *In Indian Politics, Crime Pays*, "International Herald Tribune" 1 Ferbruary, <http://latitude.blogs.nytimes.com/2012/02/01/in-indian-politics-crime-pays/> [27.12.2012]

- MQM (2008), *Manifesto, Election 2008*, <http://www.mqm.org/English-News/Nov-2009/manifesto2008.htm> [10.03.2019]
- MQM (br), <http://www.mqm.org/> [10.03.2019]
- Musharraf P. (2007), *Na linii ognia. Wspomnienia*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar
- NAB (2017), *Annual Report 2017*, <http://www.nab.gov.pk/Downloads/NAB%20Annual%20Report%202017.pdf> [10.03.2019]
- Narayan B. (2009), *Facing Hindutva. Saffron Politics and Dalit Mobilisation*, New Delhi, Sage Publications
- National Accountability Bureau Ordinance No. XVIII (1999), <http://www.pakistani.org/pakistan/legislation/1999/NABOrdinance.html> [20.12.2018]
- National Assembly of Pakistan (br.), <http://www.na.gov.pk/> [10.03.2019]
- Negi S.S. (2006), *Reply to SC daunting Task for Government*, "The Tribune India" 10 July, <http://www.tribuneindia.com/2006/20060611/main2.htm> [20.05.2010]
- Nehru J. (2004), *The Discovery of India*, New Delhi, Penguin Books
- Nitza-Makowska A. (2019), *Women in Indian and Pakistani Politics: Reservation Policy and Quotas versus Human Development*, „Zoon Politikon” nr 10, <http://www.ejournals.eu/pliki/art/14207/pl>
- Now Send SMS to Check if Your Name is on Electoral Rolls* (2012), "The Times of India" 21 October, <http://timesofindia.indiatimes.com/city/ahmedabad/Now-send-SMS-to-check-if-your-name-is-on-electoral-rolls/articleshow/16896019.cms> [06.11.2012]
- Offence of Qazf (Enforcement Of Hadd) Ordinance (1979), http://www.pakistani.org/pakistan/legislation/zia_po_1979/ord8_1979.html [23.01.2018]
- Offence of Zina (Enforcement of Hudood) Ordinance (1979), http://www.pakistani.org/pakistan/legislation/zia_po_1979/ord7_1979.html [23.01.2018]
- Oldenburg P. (2010), *India, Pakistan and Democracy. Solving the Puzzle of Divergent Paths*, New York, Routledge
- Orwell G. (1957), *Politics and the English Language*, Harmondsworth, Penguin Books
- Pai S. (1998), *The Indian Party System Under Transformation. Lok Sabha Elections 1998*, "Asian Survey" Vol. 38, No. 9
- Pai S. (2002), *Parliamentary Elections in Contemporary India. Breakdown of the Dominant Party System and Ascendancy of Regional Parties*, (w:) *Class, Ideology and Political Parties in India*, (Eds.) Jana A.K., Sarmah B., New Delhi, South Asian Publishers

- Pakistan Bureau of Statistics (2017), *Press Relase on Provisional Summary Results of 6th Population and Housing Census – 2017*, http://www.pbs.gov.pk/sites/default/files/Population_Census_2017_Results_0.pdf [02.03.2019]
- Pakistan MPs in Fake Degree Scandal* (2010), “Al-Jazeera” 30 July, <http://english.aljazeera.net/news/asia/2010/06/201063075850596705.html> [23.02.2018]
- Palmer N.D. (1967), *India's Fourth General Election*, “Asian Survey” Vol. 7, No. 5
- Palshikar S. (2003), *The Regional Parties and Democracy. Romantic Rendezvous or Localized Legitimization?*, (w:) *Political Parties and Party Systems*, (Eds.) Mehra A., Khanna D.D., Kueck G.W., New Delhi, Sage Publications
- Pandey A.K. (2006), *Coalition Politics in India: Prospects & Problems*, “International Research Journal” Vol. I, Iss. 12, <http://www.ssmrae.com/admin/images/7dc4b27aace9e21c05dd9316b7bebdac.pdf> [02.04.2014]
- Parekh B. (2010), *The poverty of Indian Political Theory*, w: *Indian Political Thought*, (Eds.) Rathore A.S, Mohapatra S., Routledge, London–New York
- Partha S.G. (2008), *Country Papers. India*, w: *Electoral Processes and Governance In South Asia*, (Ed.) Mendis D., International Centre for Ethnic Studies, Kandy
- PML(N) (2013), *National Agenda for Real Change. Manifesto 2013*, <http://pmo.gov.pk/documents/manifesto.pdf> [08.03.2019]
- PML(N) (2018), *Vote Ko Izzat Do – Khidmat Ko Vote Do. Manifesto 2018*, http://pmln.org/?page_id=10342 [10.03.2019]
- PML(N) (br.), <http://www.pmln.org/> [20.08.2018]
- PML(Q) (2008), *Manifesto*, <http://www.pml.org.pk/pml-manifesto.php> [20.07.2012]
- PML(Q) (br.), <http://pml.org.pk> [20.08.2018]
- Polity IV Country Report 2010: India* (2010), <http://www.systemicpeace.org/polity/India2010.pdf> [06.10.2018]
- Polity IV Country Report 2010: Pakistan* (2010), <http://www.systemicpeace.org/polity/Pakistan2010.pdf> [06.10.2018]
- PPP (br.), <http://www.ppp.org.pk> [26.08.2018]
- Prakash A. (2008), *India*, (w:) *Electoral Processes and Governance in South Asia*, (Ed.) Mendis D., Kandy, International Centre for Ethnic Studies
- President of India (br.), <http://presidentofindia.nic.in> [20.08.2018]
- President of Pakistan (br.), <http://president.gov.pk/> [20.08.2018]

- Prohibition (Enforcement of Hadd) Order (1979), http://www.pakistani.org/pakistan/legislation/zia_po_1979/po4_1979.html [23.01.2018]
- Provincial Assembly of Baluchistan (br.), *Member's Directory*, http://www.pabalochistan.gov.pk/index.php/members/adv_search/en/28 [01.12.2018]
- Provincial Assembly of Punjab (br.), *Member's Directory*, https://www.pap.gov.pk/members/adv_search/en/21?search_cnstid=&search_gender=&search_mpaname=&search_age_range=&search_postid=&search_partyid=&search_m_status_id=&search_deg_id=&search_ms_id=&search_rlg_id=&search_pid=30&search_gbid=&search_pbid=&search_cnt_id=&search_st_id=&search_p_profile=&search_sort=&search_order= [01.12.2018]
- Provincial Assembly of Sindh (br.), *Member's Directory*, <http://www.pas.gov.pk/index.php/members/stats/en/32> [01.12. 2018]
- Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J.A., Limongi F. (2000), *Democracy and Development. Political Institutions and Well-being in the World, 1950-1990*, New York, Cambridge University Press
- PTI (2018), *PTI Manifesto Final – 2018. The Road to Naya Pakistan*, <http://www.insaf.pk/public/insafpk/content/manifesto> [10.03.2019]
- PTI (2019), *PTI Constitution*, <http://www.insaf.pk/public/insafpk/pti-constitution> [10.03.2019]
- Quigley D. (1993), *The Interpretation of Caste*, Oxford, Clarendon Press
- Raheja G.G. (1985), *Kinship, Caste, and Auspiciousness in Pahansu*, Chicago, Chicago University Press
- Rahman K., Sahibzada M.H., Ahmed M. (1999), *Jama'at-e-Islami and National and International Politics*, Vol. 1, Lahore, Shirkat Printing Press
- Rais R.B. (2008), *Pakistan, (w:) Electoral Processes and Governance in South Asia*, (Ed.) Mendis D., Kandy, International Centre for Ethnic Studies
- Ram D.S. (2000), *Coalition Politics in India. Search for Political Stability*, Jaipur, New Delhi, National Publishing House
- Rashid A. (2000), *Taliban*, New Haven, London, Yale University Press
- Representation of the People Act (1951), <http://lawmin.nic.in/legislative/election/volume%201/representation%20of%20the%20people%20act,%201951.pdf> [05.11.2018]

- Rizvi H.A. (2008), *Electoral Process in Pakistan*, (w:) *Pakistan Uresolved Issues of State and Society*, (Eds.) Hasnat S.F., Faruqui A., Karachi–Islamabad, Vanguard Books
- Robert L. Hardgrave R.L., Kochanek S.A. (2007), *India: Government and Politics in a Developing Nation*, Cengage Learning
- Rose R. (2009), *Democratic and Undemocratic States*, (w:) *Democratization, Christian*, (Eds.) Haerpfer W., Bernhagen P., Inglehart R.F., Welzel Ch., New York, Oxford University Press
- Roy A. (2010), *Bóg rzeczy małych*, Poznań, Zysk i S-ka
- Roy A. (2011), *Broken Republic. Three Essays*, New Delhi, Penguin Books
- Roy A. (2017), *The Ministry of Utmost Happiness*, New York, Knopf
- Rudolph L.I. (1971), *Continuities and Change in Electoral Behavior: The 1971 Parliamentary Election in India*, "Asian Survey" Vol. 11, No. 12
- Rudolph L.I., Rudolph S.H. (1964), *Generals and Politicians in India*, "Pacific Affairs" No. 37 (1)
- Rudolph L.I., Rudolph S.H. (2006), *Postmodern Gandhi and Other Essays. Gandhi in the World and at Home*, Chicago, University of Chicago
- Rudolph L.I., Rudolph S.H. (2008), *Explaining Indian Democracy. A Fifty – Year Perspective 1956-2006*, New Delhi, Oxford University Press
- SAARC-NGO Observers (1995), *Electoral Politics in Pakistan, National Assembly Elections 1993*, New Delhi, Vikas Publishing House
- Sadasivan S.N. (1977), *Party and Democracy in India*, New Delhi, Tata McGraw-Hill Education
- Sainath P. (2011), *Inequality is the Issue – P. Sainath on World Economic Forum*, "World Economic Forum", 29 November, <http://www.youtube.com/watch?v=Q5xNyomuf6Y> [30.04.2012.]
- Sattar A. (2007), *Pakistan's Foreign Policy 1947–2005. A Concise History*, Oxford, Oxford University Press
- Schumpeter J. (1995), *Kapitalizm. Socjalizm. Demokracja*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Senate of Pakistan (br.), <http://www.senate.gov.pk/Main.asp> [10.03.2019]
- Sikand Y.S. (2004), *Caste in Indian Muslim Society*, "The Asianists' Asia", <http://stateless.freehosting.net/Caste%20in%20Indian%20Muslim%20Society.htm> [14.04.2012]

- Singh J. (2002), *The Bahujan Samaj Party. Ideology, Social Basis of Support and Politics*, (w:) *Class Ideology and Political Parties in India*, (Eds.) Jana A.K., Sarmah B., New Delhi, South Asian Publishers
- South Asia Terrorism Portal (br.), <http://www.satp.org/satporgtp/countries/pakistan/Balochistan/data/suicideattacks.htm> [27.01.2018]
- Stratfor (2016), *Pakistan: An Army with a Country*, <https://worldview.stratfor.com/article/pakistan-army-country> [27.02.2018]
- Stratfor (2017), *China Paves the Way for a New Silk Road*, <https://www.stratfor.com/article/china-paves-way-new-silk-road> [21.05.2017]
- Supreme Court of India (1995), wyrok w sprawie *Bramchari Sidheswar Bhai & Ors. etc. vs. State of West Bengal*, 1995 AIR 2089, 1995 SCC (4) 646, <https://indiankanoon.org/doc/63908073/> [20.03.2019]
- Suryanarayana M.H., Agrawal A., Prabhu K.S. (2011), *Inequality-adjusted Human Development Index for India's States*, UNDP India, http://www.undp.org/content/dam/india/docs/inequality_adjusted_human_development_index_for_indias_state1.pdf [10.08.2018]
- Szewczak W. (2011), *Jak zmierzyć demokrację? Skale pomiaru demokracji politycznej stosowane w politologii porównawczej*, „Przegląd Politologiczny” nr 1
- Talbot I. (2003), *Pakistan in 2002: Democracy, Terrorism and Brinkmanship*, “Asian Survey” Vol. 43, No. 1
- Talbot I. (2007), *Punjab under Colonialism: Order and Transformation in British India*, “Journal of Punjab Studies” Vol. 14, No. 1
- Talbot I. (2009), *Pakistan a Modern History*, London, Foundation Books
- TI (2013a), *Global Corruption Barometer 2013 – India*, <https://www.transparency.org/gcb2013/country?country=india> [11.08.2018]
- TI (2013b), *Global Corruption Barometer 2013 – Pakistan*, <https://www.transparency.org/gcb2013/country?country=pakistan> [11.08.2018]
- TI (2017), *Corruption Perception Index 2017*, https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017#table [11.08.2018]
- Tocqueville A. (2005), *O demokracji w Ameryce*, Warszawa, Wydawnictwo Aletheia
- Tudor M. (2013), *The Promise of Power. The Origins of Democracy in India and Autocracy in Pakistan*, Cambridge, Cambridge University Press

- UNDP (2016a), *Human Development Reports, Adult literacy rate (% ages 15 and older)*, <http://hdr.undp.org/en/indicators/101406> [09.08.2018]
- UNDP (2016b), *Human Development Reports, Mean Years of Schooling*, <http://hdr.undp.org/en/indicators/103006> [09.08.2018]
- UNDP (2018), *Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update*, http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf [03.04.2019]
- UNDP Pakistan (2003), *National Human Development Report 2003. Poverty, Growth and Governance*, Islamabad, http://hdr.undp.org/sites/default/files/pakistan_2003_en.pdf [02.30.2019]
- UNDP Pakistan (2017), *National Human Development Report 2017. Unleashing the Potential of a Young Pakistan*, Islamabad, <http://www.pk.undp.org/content/dam/pakistan/docs/HDR/PK-NHDR.pdf> [10.08.2018]
- Verkaaik O. (2004), *Migrants and Militants. Fun and Violence in Pakistan*, Princeton, Princeton University Press
- Vidyasagar K. (2005), *Communist Politics in India: Struggle for Survival*, New Delhi, Academic Excellence
- Viswanathan T.K. (2017), *The Dilemmas of Delimitation*, “The Hindu” 1 August, <https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/the-dilemmas-of-delimitation/article19397838.ece> [4.08.2018]
- Wallance P., Roy R. (2011), *India's 2009 Elections. Coalition Politics, Party Competition, and Congress Continuity*, New Delhi, Sage Publications
- Waraich O. (2010), *Pakistan's Fake-Degree Scandal*, “Time” 21 June, <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2005254,00.html> [12.01.2011]
- Wasim A. (2018), *Polls Around the Corner, Where are Party Manifestos?*, “Dawn” 26 June, <https://www.dawn.com/news/1416134> [28.08.2018]
- Weiner M. (1977), *The 1977 Parliamentary Elections In India*, “Asian Survey” Vol. 17, No. 7
- Whitaker B. (2009), *Arab Winds of Change*, “The Guardian” 22 October, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/oct/22/arab-middle-east-change-women> [13.12.2018]
- Wilder A.R. (1999), *The Pakistani Voter: Electoral Politics and Voting Behaviour in the Punjab*, Karachi, Oxford University Press
- Wilk P. (2011), *Lalki w ogniu. Opowieści z Indii*, Warszawa, Carta Blanca

- Wilk P. (2011), *Rewolucja antykorupcyjna w Indiach*, „Centrum Studiów Polska-Azja”, 21 września, <http://www.polska-azja.pl/2011/09/21/p-wilk-rewolucja-antykorupcyjna-w-indiach/>
- Wnuk-Lipiński E. (2004), *Świat międzyepoki. Globalizacja. Demokracja. Państwo narodowe*, Kraków–Warszawa, Instytut Wydawniczy Znak, Instytut Studiów Politycznych PAN
- World Bank (2017a), *Country Poverty Brief, South Asia, India*, http://databank.worldbank.org/data/download/poverty/33EF03BB-9722-4AE2-ABC7-AA2972D68AFE/Archives-2017/Global_POV_SP_CPB_IND.pdf [09.08.2018]
- World Bank (2017b), *Country Poverty Brief, South Asia, Pakistan*, <http://povertydata.worldbank.org/poverty/country/PAK> [09.08.2018]
- Yadav Y. (1999), *Electoral Politics in the Time of Change, India's Third Electoral System, 1989-99*, “Economic and Political Weekly” Vol. 34, No. 34/35
- Zajączkowski J. (2008), *Indie w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar

Wykłady

- Byrski K.M. (2009), *Cywilizacja indyjska*, Collegium Civitas, Warszawa

Wywiady przeprowadzone przez autorkę

- Dayal J. (2012), Nowe Delhi
- Kapur S. (2012), Nowe Delhi
- Khan P. (2010), Islamabad
- Khan R. (2010), Islamabad
- Kłodkowski P. (2012), Nowe Delhi
- Ramachandran K.N. (2012), Nowe Delhi
- Waseem S. (2010), Islamabad
- Yadav B. (2012), Nowe Delhi
- Qazi J. A. (2010), Islamabad
- Zil-a-Ilahi (2010), Islamabad

Filmy fabularne

Bandit Queen (1994), rež. Kapur S., Indie

Garam Hava (1973), rež. Sathyu M.S., Indie

Gulaal (2008), rež. Kashyap A., Indie

Khuda Ke Liye (2007), rež. Mansoor S., Pakistan

My name is Khan (2010), rež. Karan Johar, Indie

Raajneeti (2010), rež. Jha P., Indie

Rang De Basanti (2006), rež. Mehra R.O., Indie

Nota o Autorce

Agnieszka Nitza-Makowska jest adiunktem w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych oraz opiekunem studiów azjatyckich w Collegium Civitas. Należy do European Association for South Asian Studies. W roku akademickim 2018/2019 prowadziła seminarium *India and Pakistan: Differentiated by Democracy?* na Uniwersytecie Humboldta w Berlinie.

Jej zainteresowania badawcze skupiają się na politycznych i kulturowo-społecznych uwarunkowaniach Azji Południowej, azjatyckich relacjach międzynarodowych, a także szeroko pojętych procesach demokratyzacji oraz znaczeniu siły miękkiej w stosunkach międzynarodowych.

„Książka porusza bardzo istotne zagadnienia z dziedziny współczesnych stosunków międzynarodowych, nauki o polityce i bezpieczeństwie, a także o społeczeństwie. Analiza jakości demokracji i politycznej dynamiki zachodzącej w Indiach i Pakistanie, dwóch najważniejszych i pozostających ze sobą w przewlekłym konflikcie państwach Azji Południowej, to istotny element naukowych rozważań związanych z szeroko pojętą, wieloaspektową specyfiką współczesnych państw.

W kontekście procesów podważania fundamentalnych zasad demokracji, zachodzących w wielu miejscach na świecie, badanie jakości największej demokracji świata (Indie) i zachodzących tam niepokojących przemian w kierunku upolitycznienia hinduskiego nacjonalizmu, jest nieodłączną częścią rozważań w dziedzinie studiów nad polityką wewnętrzną i międzynarodową u progu trzeciej dekady XXI wieku. Napisana przystępnym językiem publikacja przeznaczona jest dla wszystkich osób zainteresowanych współczesnymi Indiami i Pakistanem, w szczególności dla badaczy, dziennikarzy, przedstawicieli organizacji pozarządowych i studentów”.

dr hab. Agnieszka Kuszewska, profesor nadzw. Uniwersytetu Jagiellońskiego,
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych, Instytut Bliskiego i Dalekiego Wschodu

„W mojej opinii monografia pani Agnieszki Nitzy-Makowskiej jest bardzo ważnym wkładem w polską literaturę naukową dotyczącą Azji Południowej. Pozwoli czytelnikowi lepiej zrozumieć skomplikowane procesy polityczne zachodzące w tym coraz ważniejszym regionie świata. (...) Jest to pierwsza znana mi praca porównawcza tego typu w literaturze polskojęzycznej. Autorka wielokrotnie odwołuje się do literatury przedmiotu, prezentując własne, oryginalne i interesujące stanowisko badawcze i swoje konkluzje. Myślę, że książka może być przydatna jako wartościowy materiał uzupełniający w niektórych urzędach państwowych, a na pewno w MSZ”.

dr hab. Krzysztof Dębnicki,
ambasador RP w Mongolii (2001–2005), Pakistanie (2007–2010) i w Malezji (od 2018)

!Collegium Civitas

www.civitas.edu.pl